

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2024 ТОМ 27 № 4

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2024

Науково-теоретичний альманах

ГРАН/

Том 27 № 4 2024

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2024

Редакційна колегія

Квітка С.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бобровська О.	д.держ.упр., проф. (Україна)
Бородін Є.	д.і.н., проф. (Україна)
Вільборг Е.	д.політ.н., проф. (Швеція)
Вятр Є.	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Т.	д.екон.н., доц. (Китай)
Гладуш В.	д.пед.н., проф. (Словаччина)
Городяненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Густафссон М.	д.ф., доц. (Швеція)
Дудек М.	д.габ., проф. (Словаччина)
Іваненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Іванова С.	к.філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д.ф., с.н.с. (Італія)
Жук С.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Кляйн В.	к.пед.н., проф. (Словаччина)
Кондрашова Л.	д.пед.н., проф. (Польща)
Кривошеїн В.	д.політ.н., проф. (Україна)
Крушельницька Т.	д.держ.упр., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Литвинова Т.	д.і.н., проф. (Україна)
Лучанінова О.	д.пед.н., проф. (Україна)
Ніколенко Л.	к.пед.н., доц. (Україна)
Окороков В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Омельченко М.	д.пед.н., проф. (Україна)
Плохій С.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Русецький А.	д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
Ружеви́чус Ю.	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс К.	д.соц.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Слободянюк М.	д.і.н., проф. (Україна)
Сорокіна Л.	к.соц.н., доц. (Україна)
Схюрман П.	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Тороп К.	д.пед.н. (Україна)
Третяк О.	д.політ.н., проф. (Україна)
Хейнемаа С.	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Виконавчий редактор: Мазур О.
Коректор: Лиман А.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

27 (4) 2024

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 PIP issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board
do not always share the views and
thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2024

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Bobrovska O.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (China)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gugin O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Krushelnyska T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Ruzhevichus Yu.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Slobodyanyuk M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Executive Editor: Mazur O.
Corrector: Lyman A.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Історія

- С. 6
Житков Олександр
Кіровоградщина у 1941 році: соціальні виміри
військової історії
- С. 12
Світлик Неля
Публіцистика Анатолія Кралицького на сторінках
галицьких видань (др. пол. XIX ст.)
- С. 20
Батенко Тарас
Камінні чавунні плити періоду Французької революції
(Франш-Комте): особливості стилів
- С. 26
Данилюк Іван
Панамська криза 1989 року: роль ватиканської
дипломатії
- С. 32
Халафова Севда, Ісмаїлов Надір
Національна бібліотека в цифровій інформаційній
системі обслуговування користувачів
- С. 37
Корнеа Сергіу
Вплив політиканства на вирішення адміністративних
проблем: територіально-адміністративна реорганіза-
ція повіту Четатя Алба (1939)
- Р. 42
Гусейнова Ірада, Шабанова Хаяла
Історичні передумови і причини формування
кавказьких легіонів у період Другої світової війни
- Р. 47
Гаджієв Вугар
Винувці карабахської проблеми відомі: історія
Карабаху у вірменській історіології

Філософія

- С. 51
Рижик Марія
Бізнес-сутра Девдатта Паттанаїка у контексті
трансформації міфологічної свідомості в Індії:
філософський аналіз
- С. 59
Макаренко Марія
Феномен критичного мислення у контексті філософії
для дітей: трансцендентальний вимір
- С. 68
Мазур Олена
Філософські засади реконструкції витоків
відображення космосу у космологічних моделях
архітектури та містобудування у письмених
джерелах давнини
- С. 81
Бескаравайний Станіслав
Взаємозв'язок сенсу існування та характеристик
тілесності ЗШІ
- С. 89
Палагута Вадим
Онтологічна риторика в контексті сучасного
соціально-гуманітарного дослідження

Contents

History

- P. 6
Zhytkov Oleksandr
Kirovohrad Region in 1941: Social Dimensions of
Military History
- P. 12
Svitlyk Nelia
Journalism of Anatoly Kralytskyi on the pages of Galician
publications (the second half of the 19th century)
- C. 20
Batenko Taras
Cast Iron Fireplace Plates of the French Revolution
Period (Franche-Comté): Stylistic Features
- C. 26
Danyliuk Ivan
The Panamanian Crisis of 1989: The Role of Vatican
Diplomacy
- P. 32
Khalafova Sevda, Ismayilov Nadir
National Library in Digital Information Service System
for Users
- P. 37
Cornea Sergiu
The Impact of Politicking in Solving Administrative
Problems: the Territorial-Administrative Reorganization
of Cetatea Alba County (1939)
- P. 42
Huseynova Irada, Shabanova Khayala
Historical Background and Reasons for the Formation of
the Caucasian Legions During the Second World War
- P. 47
Hajiyev Vugar
The Perpetrators of the Karabakh Problem are Known:
the History of Karabakh in Armenian Historiology

Philosophy

- P. 51
Ryzhik Maria
Business Sutra by Devdutt Pattanaik in Context of
Transformation of Mythological Consciousness in India:
Philosophical Analysis
- P. 59
Makarenko Mariia
The Phenomenon of Critical Thinking in the Context of
Philosophy for Children: the Transcendental Dimension
- P. 68
Mazur Olena
Philosophical Foundations for Reconstructing the Origins
of Spatial Representation in Cosmological Models of
Architecture and Urban Planning in Ancient Written
Sources
- P. 81
Bekaravainyi Stanislav
The Relationship between the Meaning of Existence and
the Characteristics of AGI Physicality
- P. 89
Palahuta Vadim
Ontological Rhetoric in the Context of Modern Socio-
humanitarian Research

Політологія

С. 98

Скрипченко Ігор

Відносна депривація як чинник штурму будівлі Капітолію США 6 січня 2021 року

С. 109

Дідик Оксана

Особистий бренд та роль Мохаммеда бін Салмана у контексті формування сучасного політичного ландшафту Саудівської Аравії

С. 122

Алекбаров Турал

Філософсько-правове та економічне пояснення та джерела поняття легітимності

Соціологія

С. 127

Фабер Денис

Стиль життя в міждисциплінарному дискурсі

Politology

P. 98

Skrypchenko Ihor

Relative Deprivation as a Factor on the United States Capitol Attack on January 6, 2021

P. 109

Didyk Oksana

Personal Brand and the Role of Mohammed bin Salman in Shaping the Modern Political Landscape of Saudi Arabia

P. 122

Alakbarov Tural

The Philosophical, Legal and Economic Explanation and Sources of the Concept of Legitimacy

Sociology

P. 127

Faber Denys

Lifestyle in Interdisciplinary Discourse

Kirovohrad Region in 1941: Social Dimensions of Military History

UDC: 94(477.65)"1941"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172468>**Zhytkov Oleksandr**Dr.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2423-6352>, gitkov_oa@ukr.net*Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Kropyvnytskyi, Ukraine)*

Abstract

The article's topic is **relevant** to understanding new trends in the development of regional historiography during the Second World War. The article argues that the coverage of the specifics of defensive battles in Central Ukraine makes it possible to deconstruct the Soviet myth about the popular character of the war, and contributes to the reconstruction of 'historical truth' in the light of the development of domestic historical and local history research in the first quarter of the 2000s.

The purpose of the publication is to identify new trends in the history of defensive battles and social aspects of the military history of the initial occupation of Kirovohrad region in 1941 in the research of local historians.

Results. Based on sources of various origins, the authors examined the course of defensive battles of the 6th and 12th Armies of the Southwestern and Southern Fronts, the history of individual military units, and personalities. The history of military operations related to the defense of certain district centers of Kirovohrad region is outlined: Mala Vyska, Novoarkhangel'sk, and others. A large part of the material studied, including archival documents, memoirs, and front-line diaries, was analysed by local historians for the first time. They used them to highlight the social aspects of military history. However, the actualised problems did not become a part of a comprehensive scientific study expected by the public.

The author's **conclusions** state the achievements of the researchers and substantiate the importance and urgency of continuing the search of local historians to identify the causes of the occupation of the region, the first steps of the occupation authorities to organise home front management, economic survival and the arrangement of everyday life of citizens. There is a need to resume the initiated research project on the resistance of national-patriotic forces within the Central Ukrainian region.

Keywords: World War II, local history, historiography, Southwestern Front, Southern Front, political censorship, regionalism, 'Uman Cauldron'

Кіровоградщина у 1941 році: соціальні виміри військової історії

Житков Олександр*Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
(Кропивницький, Україна)*

Анотація

Актуальність теми статті полягає в осмисленні сучасних тенденцій розвитку регіональної історіографії Другої світової війни. У статті стверджується думка, що висвітлення специфіки оборонних боїв в Центральній Україні уможливорює деконструкцію радянського міфу про народний характер війни, сприяє відтворенню «історичної правди» у світлі розвитку вітчизняних історико-краєзнавчих досліджень першої чверті 2000-х років.

Мета, сформульована автором публікації, полягає у виявленні нових тенденцій вивчення історії оборонних боїв, соціальних аспектів військової історії початкового періоду окупації Кіровоградщини 1941 року у дослідженнях краєзнавців.

Результати. На основі розмаїтих за походженням джерел авторами розглядалися хід оборонних боїв 6 та 12 армій Південно-Західного та Південного фронтів, історія окремих військових частин, персоналії. Окреслено історію військових дій, пов'язаних з обороною окремих районних центрів Кіровоградської області: Малої Виски, Новоархангельська, інших. Велика частка дослідженого матеріалу, включно архівних документів, мемуарів, фронтових щоденників вперше стали об'єктом аналізу істориків-краєзнавців. На їхній основі висвітлювалися соціальні аспекти військової історії. Однак, актуалізовані проблеми не стали складовою комплексного наукового дослідження, на яке очікує громадськість.

Висновки автора статті констатують здобутки дослідників та засвідчують важливість і нагальність продовження пошуків краєзнавців у напрямках виявлення причин окупації регіону, перших кроків окупаційної влади щодо організації управління у тилу, економічного виживання та облаштування повсякденного життя громадян. Зазначається потреба у поновленні розпочатого дослідницького проекту вивчення історії спротиву національно-патріотичних сил в межах Центральноукраїнського регіону.

Ключові слова: Друга світова війна, краєзнавство, історіографія, Південно-Західний фронт, Південний фронт, політична цензура, регіоналістика, «Уманський котел»

Вступ.

Історична регіоналістика як міждисциплінарний науковий напрямок, у рамках якого вивчається життєдіяльність людських спільнот й комунікативні зв'язки у межах регіонів, бере початок з вісімнадцятого століття. Як відомо, між регіоналістикою та краєзнавством існує проблема співрозмірності об'єктно-предметних сфер. Зростання ролі «горизонтального знання» перед «вертикальним» пояснюється у більшості випадків змінами соціально-економічного порядку, зокрема такими: виверненням індустріальних здобутків країн та зрушеннями суспільних структур на тлі процесів глобалізації. Навряд чи існують ґрунтовні підстави для прямих протиставлень краєзнавства і регіонаознавства. Радше вести мову про взаємодоповнення обох напрямків: теоретичного й практичного рівнів. Синтез ідей і синергетика практичних досліджень військової історії у розрізі вивчення оборонних боїв 1941 року в Центральній Україні відкриває можливості фокусування на дослідженні локальних подій у взаємозв'язку із регіональними та загальними опціями висвітлення поразок Червоної Армії.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Історіографічний багаж досліджуваної проблеми чималий. Проте зауважимо, що до аналізу науково обґрунтованої тематики історики зверталися спорадично, радше з метою виявлення достовірності тих чи інших фактів, критики думок окремих вчених, ніж цілісного аналізу теми. Цю сумну традицію було порушено науковцем С. І. Шевченком, котрий в 2011 році опублікував у спеціальному випуску краєзнавчого вісника статтю, присвячену історіографії оборонних боїв на території нинішньої Кіровоградської області (Шевченко, 2011). Автор зосередив увагу на висвітленні теми війни у масштабних радянських виданнях та нечисленних краєзнавчих працях, де було репрезентовано розбіжні концептуальні підходи та оцінки подій, характерні для перехідної доби української історіографії. Поділяємо висновки С. І. Шевченка, що книги і статті радянського періоду й опубліковані за доби незалежності мають використовуватися зіставно і критично, оскільки містять на своїх сторінках різні оцінки й факти, які потребують наукового аналізу (Шевченко, 2011, с. 33). Саме комплексний, аналітичний підхід доцільно застосовувати щодо оцінок висвітлення перших історіографічних здобутків краєзнавців двадцятих років 21 століття.

Назагал огляд деяких наукових розвідок та переоцінку джерельної бази праць з історії оборонних боїв 1941 року на Кіровоградщині здійснено науковцями Регіонального центру досліджень з історії України та історико-краєзнавчих видань Кіровоградської обласної ради й місцевими краєзнавцями (Іванова, 2014, с. 236; Зарудня, 2014, с. 244; Постриган, 2014, с. 119; Шевченко, 2021, с. 5-7).

За останні майже півтора десятиліття років було опубліковано більше 70 наукових та науково-популярних праць; уведено в дію архівні документи, матеріали особового походження, розширено інформаційний контент періодичних видань та сайтів дослідницьких об'єднань краєзнавців.

Метою статті є вивчення новітніх тенденцій дослідження історії оборонних боїв та соціальних аспектів військової історії періоду окупації Кіровоградщини 1941 року у новітніх дослідженнях краєзнавців.

Результати.

Примітною рисою сучасної української історіографії є фокусування уваги дослідників на місцевій тематиці. Саме регіональний підхід до військової історії уможливив поглиблене вивчення оборонних боїв у зоні Південно-Західного та Південного фронтів, політики окупаційної влади та опору населення «новому порядку» на Кіровоградщині. За нашими підрахунками, кількість наукових та науково-документальних публікацій, у яких висвітлювався комплекс проблем, присвячених початковому етапу війни в регіоні, перевищує сімдесят позицій. Принагідно відзначимо, що загалом в працях краєзнавців було збережено документальний характер досліджень попередніх періодів, написаних на військову тематику. У матеріалах першої науково-практичної конференції «Зелена Брама: героїзм, трагедія, пам'ять» (2011 рік) висвітлювалися оборонні бої 6 та 12 армій Південно-Західного й Південного фронтів з позицій самих учасників війни та документальних свідчень відкритих німецьких архівів (Нуждин, 2011, с. 20-26; Филь, 2011, с. 83-86).

Матеріали особового характеру були використані у науково-популярному нарисі краєзнавця М. Ковальчука, який присвячувався історії військових подій в урочищі Зелена Брама (Ковальчук, 2010), а також документальному виданні В. Даценка «Зеленая Брама: возвращение к легенде» (Даценко, 2013). Праця В. Даценка синтетична й побудована за принципом альтернативного використання джерел, якими є спогади, листи, щоденники ветеранів, а також достатньо повні біографічні дані про їхнє життя на війні. На нашу думку, В. Даценко вперше всебічно описав низку деталей оперативного оточення армій, зокрема, передумов створення «Уманського котла» та спроб окремих об'єднань радянських частин розірвати кільце ворожих військ 5-7 серпня 1941 року біля с. Підвисоке Новоархангельського району, де тривали найзапекліші бої за участю танкових підрозділів та фронтової артилерії. Автор підтримав нагальність переоцінки обставин полону та подальшої долі військовослужбовців 6 та 12 армій, включно командармів І. Музиченка та П. Понеділіна, генерала М. Кирилова, ін. (Даценко В. 2013, с. 12-86, с. 192-243). У зазначеному контексті міркувань слід взяти до уваги обширні історико-біографічні

матеріали стосовно життєвого шляху комдивів, комкорів та командармів «Зеленої Брами», а також статистику стосовно втрат особового складу 6 та 12 армій у 1941 році, запропоновані до обговорення науковцями (Чорний, & Даценко, 2019, с. 185-230). Врешті, зазначимо, що історіографія проблеми збагатилася вдалими джерелознавчими етюдами істориків В. Єлецького (2019), К. Москальчук (2019), О. Чорного (2019). На жаль, цей процес лише набирає обертів. Мусимо констатувати потребу у здійсненні комплексного аналізу джерел дослідження історії оборонних боїв в Центральній Україні й Кіровоградщині, а саме: архівних документів (радянських й німецьких), матеріалів періодичної преси, журналів бойових дій, оперативних зведень, бойових донесень, інших.

Оперативна обстановка в районах ведення оборони всебічно висвітлювалася у дослідженнях Б. Л. Шевченка. Зокрема, акцент робився на огляді військових подій, пов'язаних із 223-ю стрілецькою дивізією РСЧА (Робітниче-селянська Червона армія, авт.) під командуванням генерал-майора Ф. Г. Філіпова. За тактичним задумом командування Південно-Західного фронту саме ця дивізія мала розгромити німецьке угруповання у районі м. Новомиргорода та забезпечити вихід із оточення у Зеленій Брамі 6 та 12 армій (Шевченко, 2019, с. 299). Значно ширше проблеми формування підрозділів 223 дивізії (особовий склад, озброєння, структура), взаємодії із частинами 212 дивізії й 6-ї армії висвітлювалися у книзі Б. Шевченка «У серпні 1941-го» Особливості цієї праці історика полягала у вдалій реконструкції бойових дій 223 дивізії у районі м. Новомиргорода, 237-го конвойного полку, 23-го прикордонного загону й Одеського піхотного училища біля м. Новоукраїнки та 79-го Ізмаїльського прикордонного загону під час оборони обласного центру – міста Кіровограда.

Складовою частиною проблемного поля Другої світової війни в Україні є комплекс гуманітарних аспектів. Серед них – доля військовополонених, які масово потрапили у концтабір «Шталаг 349», відомий як «Уманська яма», після поразки 6 та 12 армій. Вона тривалий час залишалася на периферії краєзнавчих досліджень. Лише залучення до аналізу документів Державного архіву Черкаської області дозволило встановити, що в одному з перших, створених 1941 року в Україні нацистських таборів, під відкритим небом утримувалося, за неповними даними, більше 75 тисяч військовополонених. Від поранень, туртур, голоду й хвороб померли 25 тисяч солдат і офіцерів (Клименко, 2019, с. 22, с. 23). Побут військовополонених та шляхи їхнього порятунку із полону розглядалися краєзнавцями як Кіровоградщини, так й Черкащини. За браком можливостей викладу матеріалу у межах наукової статті відзначимо, зокрема, працю черкаських дослідників «Книга пам'яті «Шталагу 349» (Умань)»,

в якій було акумульовано величезний матеріал, що структурно складався із табірних записів німецької адміністрації (табірні картки полонених), узагальнених списків військовополонених, які загинули з різних причин у робочій зоні табору, описів поховань братських могил, а також чимало документів та фотографій. До цього зібрання додавалися спогади колишніх бранців, багатьох жінок, які допомагали полоненим вижити у таборі, (Книга пам'яті, 2013).

Публіцистичний нарис історика й краєзнавця В. Даценка «Щоб пам'ятали». Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945)» було присвячено історії голокосту єврейського народу у роки війни на Кіровоградщині. Попри публіцистичність викладу матеріалу, автор узагальнив та залучив до аналізу низку вагомих фактів, які свідчать, що події 1941 року слід розглядати як початок нацистського терору й геноциду в Україні. Лише за офіційними даними, які використав автор, на території Кіровоградщини окупанти знищили 150 тисяч мирних жителів та 54 тисячі радянських бійців-військовополонених. В. Даценко прискіплює розгляд долі земляків крізь призму їхнього спротиву людиноненависницькій ворожій ідеології фашизму (Даценко, 2009).

Окрім того, дослідник реконструював історію однієї із найтрагічніших сторінок періоду окупації – знищення нацистами єврейського населення. Результатом розширення його наукових пошуків стала публікація книги «За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межириччі Південного Бугу та Дніпра (1941 – 1944)». Примітно, що В. Даценко не обмежився аналізом нагромадженого матеріалу у фондах архіву Служби безпеки України та Держархіві Кіровоградської області. Він створив мапу трагічних подій утримання, катувань та розстрілів євреїв та ромів, назвав причетних до трагедії осіб (організаторів злочинів та потерпілих), оприлюднив дані про місця пам'яті полеглих, назвав імена наших земляків-праведників, які зберегли життя сотням людей в окупованій у 1941 році території Кіровоградщини (Даценко, 2015). Означену тему продуктивно досліджував історик-краєзнавець Ю. Митрофаненко. Солідаризуємося з його висновками щодо прогалин у підрахунках жертв нацизму, вивченні геноциду ромів (Калі Траш – з ромської - Чорний Жак) на території Кіровоградщини у 1941–1942 роках (Митрофаненко, 2013, с. 65.).

Критичний огляд подій перших місяців окупації Олександрівського району Кіровоградської області на основі фондів місцевих архівів, музеїв та періодичних видань й спогадів очевидців здійснено у праці краєзнавця І. Д. Петренка (Петренко, 2008). Згодом, коло його інтересів значно розширилося. Кропітка робота у фондах Державного архіву Кіровоградської області та вивчення матеріалів місцевих газет уможливила підготовку й видання

синтетичної праці «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941 – 1944 рр.». І. Д. Петренко розглянув питання формування «нової української влади» у м. Кіровограді та деяких районних центрах, становлення податкової системи, налагодження життя населення, інші. Достатньо переконливими є оцінки внутрішньої політики окупантів, які автор обґрунтовує, спираючись на офіційні документи, публікації місцевої газети «Голос України». Вперше було вивчено причини та механізми залучення до колаборації місцевого населення на рівні представництва у середній та низовій ланках окупаційної влади. У названій праці І. Петренка, насиченій копіями документів, зразками фотоплакатів, світлинами, містяться біографічні дані відомих в окупаційний період персонажів (Петренко, 2014, с. 32-62).

Інша сторона окупації – спротив українського населення загарбникам, отримала у працях краєзнавців очікувано розбіжні оцінки: від вкрай негативних стосовно організації та діяльності радянського підпілля й партизанки (Петренко, 2017) – до начеркових, узагальнених даних щодо появи в Центральній Україні похідних груп ОУН (б) напрямку «Південь», діяльності підпільних організацій обох течій (Митрофаненко, 2015, с. 94-95).

Спроби простежити за даними розсекречених матеріалів КДБ (комітет держбезпеки УРСР, авт.) проникнення на територію Кіровоградської області похідних груп ОУН (б) та їхньої діяльності у 1939–1941 роках, виявилися доволі успішними (Бокій, 2005; 2006). У службових архівах каральних органів було виявлено документи, які висвітлювали специфіку тактики боротьби ОУН. Вона враховувала ставлення населення до національної ідеології та більшовизму й нацизму, а також стан аграрного сектору економіки кожного району області (Бокій, 2008).

Слід відзначити, що в останні декілька років намітилися позитивні тенденції здійснення наукової експертизи й оприлюднення у тематичних збірниках розпорошених матеріалів з історії націоналістичного руху в Центральній Україні (Хмара, & Шевченко, 2022). Це засвідчує, що дана тема має перспективи подальшого дослідження краєзнавцями.

Висновки.

Дослідження соціальних аспектів військової історії – відносно новий напрямок в українській

історіографії. Зважаючи на це, автором статті було виокремлено критерії вивчення праць регіонального рівня, що містили рефлексії на задану тему: відповідність джерельної бази поставленим меті й завданням та достовірність використаних фактів.

Ключовим моментом переходу від наративу публічної історії війни 1941 року в Україні до наукового дискурсу, на нашу думку, стає розсекречення зарубіжних (російських й німецьких) архівних фондів, публікація перекладних й оригінальних видань, що бере початок у 2020-х роках. У цей час краєзнавчі праці помітно збільшують чисельність цитувань оригінальних документів, що суттєво позначається на масиві фактографічних досліджень, водночас – збільшенні помилок. Краєзнавці «йдуть» за фабулою документу, часто сприймаючи на віру його наратив. Критичних, особливо критично переконливих праць з історії окупаційної політики друкується вкрай небагато. У той самий час маємо «залюднення» історії війни персонажами, які були «за ґратами» радянської історіографії: «принижених полоном», «забруднених» участю у колаборації, а також злочинах, вчинених радянськими партизанами, службою в радянських каральних органах, багато інших. Автори краєзнавчих праць, на жаль, доволі часто виконують функції судових органів, реабілітуючи або засуджуючи «подвиги» й «злочини» осіб, долі яких вони вивчали.

Період війни 1941 року в Україні особливий за багатьма показниками. Це ті можливості, що були закладені у державних документах як плани війни, але залишалися непоміченими й неврахованими у політиці більшовиків й нацистів, які вдавалися до схожих тоталітарних практик, включно з розумінням тоталітарних рис держави лідерами українського націоналізму. Очевидно, що за лаштунками історичних проектів має стояти людина як незмінний чинник соціальних, політичних, військових процесів, одним з яких була Друга світова війна, події якої у регіональному ракурсі висвітлювалися краєзнавцями. Надія на своєчасне створення регіонального концепту війни в Центральній Україні мають спиратися на можливості джерельної бази, а також використання синергії міждисциплінарних методів дослідження, сучасні історичні дослідницькі концепції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бокій, Н. (2008). Матеріали до портретів дічів ОУН – УПА Кіровоградщини (1941 – 1943 рр.). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 11, 111-117.
- Бокій, Н. М., & Козир, І. А. (2005). До питання Руху Опору на Кіровоградщині (1941 – 1943). *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*, 9(2), 359-370.
- Бокій, Н., Житков, О., & Козир, І. (2006). Особливості національно-визвольної боротьби 1941 – 1945 рр. у Центральноукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини). *Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей*, (с. 24-26). Київ.

- Дашенко, В. В. (2009). *Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). Історико-публіцистичний нарис*. Кіровоград.
- Дашенко, В. (2015). *За те, що євреї ... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941 – 1944)*. Кіровоград.
- Єлеський, В. І. (2019). Уманський котел у спогадах командира 88 артилерійського полку 80-ї Ордену Леніна стрілецької дивізії капітана М. І. Танченка. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 24(Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій), 73-92.
- Зарудня, С. (2014). Окупаційний режим на Новомиргородщині 1941–1944 рр. Між Бугом і Дніпром. *Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*, II, 241-248.
- Іванова, Л. (2014). Особливості окупаційного режиму в роки Другої світової війни на Кіровоградщині. Між Бугом і Дніпром. *Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*, II, 236-240.
- Клименко, Т. (2019). Злодіяння нацистського окупаційного режиму на Черкащині (за документами Державного архіву Черкаської області). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*, 4(26), 13-40.
- Книга пам'яті шталагу 349 (Умань)*. (2013). Умань: ВПЦ «Візаві».
- Ковальчук, М. (2010). *Окружение огневое. Подвиг и трагедия героев Зеленой Брами*. Тернополь: Астон.
- Митрофаненко, Ю. (2013). Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині (1918–1940-і рр. *Український визвольний рух*, 18, 84-97.
- Митрофаненко, Ю. (2022). Голокост на Кіровоградщині: історіографія та перспективи дослідження. *Південний архів. Історичні науки*, 37, 60-67.
- Москальчук, К. В. (2019). Франц Гальдер про Уманський котел літа 1941 року. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 24(Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій), 65-72.
- Нуждин, О. (2011). Бої за село Подвысокое 5–7 августа 1941 г. (взгляд с немецкой стороны). *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*, VI.
- Петренко, І. (2017). *Обком утік... (з історії організації «всенародної боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941-1943 рр.)*. Кропивницький: Імекс ЛТД.
- Петренко, І. Д. (2008). *Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах)*. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво.
- Петренко, І. Д. (2014). *Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр.* Кіровоград: Центрально-Українське видавництво.
- Постриган, В. В. (2014). Бойові дії на території Онуфріївського району Кіровоградської області у 1941 і 1943 рр. Між Бугом і Дніпром. *Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*, II, 119-126.
- Филь, О. (2011). Страшна та штука – війна ... (Останнє інтерв'ю ветерана). *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*, VI.
- Хмара, С., & Шевченко, Б. (2022). *ОУН і УПА на Центральноукраїнських землях. Документи та матеріали*. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс».
- Чорний, О. В. (2019). Невідомі спогади генерала Баграда Ісааковича Арушаняна про бої 12-ї армії в червні–серпні 1941 року (з фондів Народного музею села Підвисокого). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 24(Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій), 38-64.
- Чорний, О. В., & Дашенко, В. В. (2019). Командарми, комкори та комдивы Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 24(Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій), 185-230.
- Шевченко, Б. (2021). *У серпні 1941-го...* Кропивницький: Поліграф-Сервіс.
- Шевченко, Б. Л. (2019). Бойові дії на Кіровоградщині у серпні 1941 року. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 24(Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій), 298-310.
- Шевченко, С. (2011). Історіографія оборонних боїв на Кіровоградщині влітку 1941-го (у краєзнавчих дослідженнях радянських часів та доби незалежності України). *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*, VI, 27-34.
- Шевченко, С. І. (2005). Історіографія подій Великої Вітчизняної війни на Кіровоградщині. *Актуальні проблеми Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, (с. 251-256). Луганськ: Видавництво СНУ ім. В. Даля.

REFERENCES

- Black, O.V. (2019). Unknown memories of General Bagrad Isaakovich Arushanyan about the fighting of the 12th Army in June-August 1941 (from the funds of the People's Museum of the village of Podvysok). *Proceedings. Series: Historical Sciences*, 24 (Green Gate. Summer 1941: Heroism and Tragedy of the 6th and 12th Armies), 38-64.
- Black, O.V., & Datsenko, V.V. (2019). Commanders, Comcors and Green Commodities. *Proceedings. Series: Historical Sciences*, 24 (Green Gate. Summer 1941: Heroism and Tragedy of the 6th and 12th Armies), 185-230.
- Bokiy, N. (2008). Materials for portraits of OUN Children - UPA of Kirovograd Region (1941 - 1943). *Proceedings. Series: Historical Sciences*, 11, 111-117.
- Bokiy, N., Zhitkov, O., & Kozyr, I. (2006). Features of the national liberation struggle of 1941-1945 in the Central Ukrainian region (according to the materials of Kirovograd region). *World War II and the fate of the peoples of Ukraine. Abstracts*, (p. 24-26). Kyiv.
- Bokiy, NM, & Kozyr, IA (2005). On the issue of resistance movement in the Kirovograd region (1941 - 1943). *Pages of military history of Ukraine. Collection of scientific articles*, 9 (2), 359-370.
- Book of Memory of Stalag 349 (Uman)*. (2013). Uman: Visa Century.

- Cloud, S., & Shevchenko, B. (2022). *OUN and UPA in Central Ukrainian Lands. Documents and materials*. Kropyvnytskyi: Polygraph-Service LLC.
- Datsenko, V. (2015). *For the fact that the Jews ... the Holocaust tragedy in the Southern Bug and the Dnieper River (1941 - 1944)*. Kirovograd.
- Datsenko, VV (2009). *To remember. Kirovograd region during the Great Patriotic War (1941 - 1945). Historical and journalistic essay*. Kirovograd.
- Fil, O. (2011). The terrible thing is the war ... (the last interview of the veteran). *Local History Bulletin of Kirovograd Region*, VI.
- Ivanova, L. (2014). Features of the occupation regime during the Second World War in the Kirovograd region. Between the Bug and the Dnieper. *Scientific and Local Bulletin of Central Ukraine*, II, 236-240.
- Klimenko, T. (2019). The atrocity of the Nazi occupation regime in Cherkasy region (according to the documents of the State Archives of Cherkasy region). *Military-historical meridian. Electronic scientific professional journal*, 4 (26), 13-40.
- Kovalchuk, M. (2010). *Convening fire. The feat and tragedy of the hero of the Green Gate*. Ternopil: Aston.
- Mitrofanenko, Y. (2013). Ukrainian anti-Bolshevik movement in the Kirovograd region (1918-1940). *Ukrainian Liberation Movement*, 18, 84-97.
- Mitrofanenko, Y. (2022). Holocaust in Kirovograd region: historiography and research prospects. *Southern Archive. Historical Sciences*, 37, 60-67.
- Moskalchuk, KV (2019). Franz Galder about the Uman boiler of summer 1941. *Proceedings. Series: Historical Sciences*, 24 (Green Gate. Summer 1941: Heroism and Tragedy of the 6th and 12th Armies), 65-72.
- Nujin, O. (2011). Fighting for the village of Podvzkokoe 57 August 1941 (Looking with the Non -Netzkoy sides). *Local History Bulletin of Kirovograd Region*, VI.
- Petrenko, I. (2017). *The Committee of the Community Flames... (from the history of the organization of the National Struggle against the Nazis in the Kirovograd region in 1941-1943)*. Kropyvnytskyi: Imex Ltd.
- Petrenko, I. D. (2008). *Nazi occupation regime: little -known pages in the history of Alexander district (in documents and memoirs)*. Kirovograd: Central Ukrainian Publishing House.
- Petrenko, I. D. (2014). *Nazi occupation regime in Kirovograd region 1941-1944*.
- Postrihan, V. V. (2014). Fighting in the territory of the Onufrievsky district of Kirovograd region in 1941 and 1943 between the Bug and the Dnieper. *Scientific and Local Bulletin of Central Ukraine*, II, 119-126.
- Shevchenko, B. (2021). *In August 1941 ...* Kropyvnytskyi: Polygraph Service.
- Shevchenko, B.L. (2019). Fighting in Kirovograd region in August 1941. *Proceedings. Series: Historical Sciences*, 24 (Green Gate. Summer 1941: Heroism and Tragedy of the 6th and 12th Armies), 298-310.
- Shevchenko, S. (2011). Historiography of defensive battles in Kirovograd region in the summer of 1941 (in local studies of Soviet times and the era of independence of Ukraine). *Local Bulletin of Kirovograd Region*, VI, 27-34.
- Shevchenko, S.I. (2005). Historiography of events of the Great Patriotic War in Kirovograd region. *Actual problems of the Great Patriotic War of 1941-1945. Materials of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 251-256). Lugansk: Publishing House of SNU. V. Dalya.
- Yeletsky, V. I. (2019). Uman boiler in the memoirs of the commander of the 88th Artlerian Regiment of the 80th Order of Lenin of the Rifle Division of Captain M. I. Tanchenko. *Proceedings. Series: Historical Sciences*, 24 (Green Gate. Summer 1941: Heroism and Tragedy of the 6th and 12th Armies), 73-92.
- Zarudnya, S. (2014). Occupation regime in Novomirgoroshchyna 1941-1944 between the Bug and the Dnieper. *Scientific and Local Bulletin of Central Ukraine*, II, 241-248.

Journalism of Anatoly Kralytskyi on the pages of Galician publications (the second half of the 19th century)

UDC: 821.161.2-92 Кралицький:070(477.8)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172469>**Svitlyk Nelia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6377-5813>, nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua*State University «Uzhhorod National University» (Uzhgorod, Ukraine)*

Abstract

This studio is devoted to the analysis of the journalistic heritage of the Transcarpathian ethnographer, writer, abbot of the Mukachevo Basilian Monastery Anatoly Kralytskyi. The article examines the scientist's publications on the pages of Galician periodicals. The urgency of the research problem is determined by the need for a comprehensive study of the creativity of key historical figures, in this case the Transcarpathian scientist.

The purpose of the studio is to analyze the journalistic heritage of A. Kralytskyi on the pages of Galician publications, and on its basis to study the scientific heritage of the scientist, to characterize his views and role for cultural cooperation between Transcarpathia and Galicia and national awareness. The following research methods were used in the preparation of the article - biographical method, methods of critical analysis of sources, historical-comparative and historical-genetic methods.

The results. The article deals with the journalism of A. Kralytskyi on the pages of the Galician publications "Scientific collection of the Galician-Russian Motherland", "Slovo", "Halychanyn". The source value of these publications, historical value and importance for the formation of common historical memory are outlined. Attention is drawn to the theses of A. Kralytskyi about the ethnic kinship of Transcarpathian Ukrainians with Ukrainians on the other side of the Carpathians. The studio also used the epistolary legacy of A. Kralytskyi to Ya. Holovatskyi and B. Didytskyi, who were editors of publications where the Transcarpathian scientist was published.

Conclusions. On the basis of the processed materials, we came to the conclusion that the journalism of A. Kralytskyi on the pages of Galician publications is not only an important source for understanding his creative heritage, but also an important segment for a more detailed coverage of the situation of Ukrainians in the era of national revival and cultural cooperation between the elite of Ukrainian society of that time.

Keywords: article, magazine, press, identity, historical memory, ethnography, scientific contacts

Публіцистика Анатолія Кралицького на сторінках галицьких видань (др. пол. XIX ст.)

Світлик Неля*Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)*

Анотація

Дана студія присвячена аналізу публіцистичної спадщини закарпатського етнографа, письменника, ігумена Мукачевського василіанського монастиря Анатолія Кралицького. В статті розглядаються публікації вченого на сторінках галицької періодики другої половини XIX ст.

Актуальність проблеми дослідження визначається необхідністю всебічного вивчення спадщини ключових історичних постатей, в даному випадку закарпатського вченого.

Мета статті – проаналізувати публіцистичну спадщину А. Кралицького на сторінках галицьких видань, і на її основі вивчити науковий доробок вченого, охарактеризувати його погляди та роль для культурної співпраці між Закарпаттям та Галичиною та процесу національного усвідомлення. При підготовці статті використано наступні методи дослідження – метод біографістики, методи критичного аналізу джерел, історико-порівняльний та історико-генетичний методи.

Результати. В статті опрацьовано публіцистику А. Кралицького на сторінках галицьких видань «Науковий збірник Галицько-руської матиці», «Слово», «Галичанин». Окреслено джерельну вартість цих публікацій, історичну цінність та важливість для формування спільної історичної пам'яті. Звернуто увагу на тези А. Кралицького про етнічну спорідненість закарпатських українців з українцями по той бік Карпат. В студії також використано епістолярну спадщину А. Кралицького до Я. Головацького та Б. Дідицького, що були редакторами видань, де публікувався закарпатський вчений.

Висновки. На основі опрацьованих матеріалів, дійшли до висновків, що публіцистика А. Кралицького на сторінках галицьких видань не тільки важливе джерело для розуміння його творчої спадщини, а й важливий сегмент для детальнішого висвітлення становища українців в добу національного відродження та культурної співпраці між елітою українського суспільства тієї доби.

Ключові слова: стаття, часопис, преса, ідентичність, історична пам'ять, етнографія, наукові контакти

Стаття надійшла / Article arrived: 04.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 23.08.2024

Вступ.

В історії Закарпаття доби національного відродження було кілька знакових постатей, яких історична наука «охрестила» «будителями». Вони своєю клопіткою працею активізували культурне і національне життя закарпатських українців, що в літературі тих часів іменувалися угорськими русинами. Попри тривалий науковий інтерес до дослідження життєпису та історичної ролі цих сподвижників, вивчення їх спадщини і надалі залишається актуальним. До цієї когорти відомих особистостей Закарпаття безумовно належав і Анатолій Федорович Кралицький (1835-1894) – закарпатський письменник, історик, етнограф, ігумен Мукачівського василіанського монастиря. В наш час він відомий не лише як духовна особа, а й як талановитий літератор, прискіпливий історик, етнограф та активний суспільно-культурний діяч, який в умовах посилення мадяризації на Закарпатті, не полишав надій на національне пробудження свого народу, популяризував історію і всіляко сприяв культурному і духовному розвитку краю. Важливою складовою цієї настанови вченого стала його співпраця із галицькою інтелігенцією, що вилилася в приватне листування, організацію книгообміну та публікацію власних досліджень в львівських періодичних виданнях.

Метою даного дослідження є вивчення публіцистики А. Кралицького на сторінках галицької періодики, та на її основі визначення ролі закарпатського вченого у встановленні особистих культурних контактів між українцями в Австрійській імперії. При підготовці публікації було використано кілька класичних **методів дослідження**. Серед них, в першу чергу застосовано метод історичної біографістики, який є необхідним при вивченні історичних особистостей. В статті також застосовано методи критичного аналізу джерел, зокрема, при аналізі епістолярної та публіцистичної спадщини А. Кралицького. Вагому роль при дослідженні також відіграли історико-порівняльний та історико-генетичний методи.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Постать закарпатського вченого для історичної науки не нова. Дослідники раз за разом звертаються до вивчення біографії А. Кралицького, його літературного спадку, епістолярної спадщини, в меншій мірі публіцистики. Однією з перших історичних розвідок про вченого, в ракурсі його співпраці з галичанами, була праця львівського філолога, голови НТШ К. Студинського, який вивчаючи епістолярну спадщину Я. Головацького, вперше публікує листи А. Кралицького, надіслані до Львова (Студинський, 1905). Із закарпатського боку першим звернув увагу на роль А. Кралицького для культурної співпраці о. Гліб Кинах, який у своїй публікації розмістив кореспонденцію

між мукачівським ігуменом і галицьким вченим Б. Дідицьким (Кинах, 1923).

В радянський час постать А. Кралицького майже не вивчалась, що було цілком зрозумілим в умовах протидії влади до греко-католицької церкви. Проте дослідження не припинялися в діаспорі. До найбільш значних досягнень цього періоду є оцінка постаті А. Кралицького діаспорним дослідником М. Вавриком (Ваврик, 1958). На Закарпатті ж в радянську добу побачило світ дослідження В. Микитася, який звернув увагу на літературний хист А. Кралицького (Микитася, 1971).

В часи незалежності вивчення досягнень мукачівського ігумена активізувалось. Вагому роботу в цьому напрямку зроблено закарпатськими істориками. До найбільш значних публікацій, використаних в дослідженні, слід віднести наукові доробки Д. Данилюка (1999) та В. Кічери (2011), які у своїй дослідженнях репрезентували А. Кралицького в першу чергу як історика. Публікації енциклопедичного характеру В. Падяка (Падяк, & Ільченко, 1994), В. Пагірі (2004), та С. Федаки (2013), містили комплексну характеристику постаті А. Кралицького як культурно-освітнього діяча. О. Мазурок дав характеристику епістолярній спадщині А. Кралицького і Я. Головацького (Мазурок, 1999). Досліджували постать А. Кралицького і закордоном, зокрема в публікації використано праці уродженки Ужгорода, мовознавиці Йолани Голенди (1984), яка опублікувала вибрані твори А. Кралицького та словацької мовознавиці Любиці Баботи, що вивчала літературну спадщину закарпатського вченого (Бабота, 1994).

До новіших історіографічних робіт відносимо праці І. Сенька (2012) та М. Михайлець (2019). До найновіших досліджень спадщини А. Кралицького належать роботи львівського історика В. Мороза, який провів аналіз релігійної та національної ідентичності мукачівського ігумена (Мороз, 2018), та вивчав його літературну книжкову спадщину (Мороз, 2022). Історик також став упорядником найновішого видання творів А. Кралицького, яке недавно побачило світ під назвою «Ми діти преславної України» (Мороз, 2023). В згаданих історичних працях аналізується творча, епістолярна та публіцистична спадщина А. Кралицького.

Результати дослідження.

Доба національного відродження на Закарпатті мала свою специфіку. Важке соціально-економічне становище населення, століття мадяризації та культурний занепад витворили складне середовище для національного пробудження. Імпульси відродження, які дала Весна народів під тиском мадяризації і москвофільства швидко ослабли. Лише незначна когорта місцевої інтелігенції не полишала спроб піднесення культурного і освітнього рівня народу і намагалася працювати на ниві просвіти.

Значною мірою процес національного відродження на Закарпатті, та й навіть культурний прогрес залежав від налагодження співпраці з сусідньою галицькою інтелігенцією. Хоча обидва історичні регіони територіально входили до імперії Габсбургів, умови для культурного розвитку відрізнялися. На Галичині, попри протидію полонофільству, вдалося більш ефективно акумулювати національні сили після подій Весни народів, що вилилося в заснування культурно-освітніх установ, періодичних видань, тощо. На Закарпатті ж, через сильну мадяризацію, культурний прогрес був менш очевидним. Тож ефективна робота місцевих вчених напряду залежала від співпраці і допомоги колег по той бік Карпат.

Серед когорт закарпатських вчених, відомих своїми науковими контактами з галичанами, важливу роль в налагодженні цієї співпраці відіграв ігумен Мукачівського василіанського монастиря, історик та етнограф А. Кралицький. Вчений був особисто знайомий і підтримував тісні приватні контакти з галицьким етнографом, філологом Я. Головацьким, літератором Б. Дідицьким, громадівцем М. Драгомановим та ін. Свідченням тісної співпраці А. Кралицького з багатьма вченими стала його епістолярна спадщина, значна частина якої є наразі розшукана і опрацьована. Так відомо, що А. Кралицький листувався з І. Срезневським, М. Раєвським, Н. Поповим, М. Страховим, К. Сушкевичем, В. Дашковим, О. Мончаловським, Я. Головацьким, Б. Дідицьким та іншими. В деяких працях знаходимо твердження, що А. Кралицький листувався з І. Франком, але ці дані не підтверджені. Сам І. Франко наголошував, що контактував з А. Кралицьким лише через їх спільних знайомих у Львові. Так, у листі до М. Драгоманова від 19 березня 1891 р. письменник згадував, що А. Кралицький за посередництвом інших осіб, з якими листувався, дав згоду на публікацію власних етнографічних записів під своїм прізвищем у журналі «Життя і слово», часопису, який редагував І. Франко (1986, с. 474).

Налагодження співпраці закарпатського вченого з галичанами відбулося на початку 60-х років XIX ст. Значну роль в цьому відіграв відомий закарпатський «будитель» О. Духнович, який на той час мав сталі наукові контакти з кількома галицькими вченими. За протекції О. Духновича, А. Кралицький налагодив співпрацю з відомим тогочасним діячем, фактичним лідером суспільної думки, Я. Головацьким, вже за посередництва якого згодом розширив коло своїх наукових контактів. Особисто А. Кралицький і Я. Головацький познайомились в липні 1864 року, коли Анатолій Федорович поїхав до Львова на установчі збори Товариства Галицько-руської матиці, які відбулися 7-9 липня, 1864 року. Але заочно вони вже на той час знайомі, про що свідчить особисте запрошення до Львова для А. Кралицького. Так, з ініціативи Я. Головацького на ці збори

було запрошено ряд представників закарпатської інтелігенції, серед яких присутній і мукачівський ігумен.

Зміст співпраці А. Кралицького з галичанами полягав в кількох аспектах. По-перше вчений активно збирав джерельний матеріал для досліджень своїх колег. По-друге, за посередництва А. Кралицького було організовано вагомий пласт книгообміну, адже значна частина духовної літератури для потреб місцевої єпархії замовлялася і видавалася у Львові. Проте, окрім релігійних книжок, за запитом вченого на Закарпаття відправлялися закуплені у Львові різноманітні видання, від періодики до творів І. Котляревського, М. Лисенка, Костомарова, тощо (Мороз, 2022, с. 163). До того ж А. Кралицький активно публікував власні дослідження на сторінках галицької періодики, які не тільки ознайомлювали читачів із історією та культурою краю, а й сприяли національному відродженню, розумінню приналежності до спільного історичного кореня. За свідченням сучасних дослідників, А. Кралицький був автором більше сотні публікацій. Проте детальніше вивчення публіцистичної спадщини вченого ускладнено тим, що лише частина статей побачила світ під прізвищем автора. Дуже часто вчений користувався псевдонімами, яких у нього, як зазначає дослідник В. Мороз, могло бути близько 25 (Мороз, 2022, с. 27). До того ж ряд публікацій виходили взагалі без підпису, і лише пізніше були ідентифіковані авторством А. Кралицького.

Значний пласт публіцистики А. Кралицького побачив світ саме в Галичині. Матеріали вченого публікувалися в кількох галицьких виданнях. Серед них такі львівські часописи як «Вістник "Народного Дома"», «Науковий збірник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской Матицы» «Временник Института Ставропигійского с Месяцесловомъ», «Галичанин», «Новый Галичанинъ», «Слово», тощо. Особливо плідною була співпраця вченого з «Науковим збірником издаваемим литературным обществом Галицко-русской матиці». Більше того, в списках передплатників на збірник А. Кралицький згадується як член даного товариства. Галицько-руська матиця – товариство, засноване у Львові в 1848 році, під час Весни народів, для активізації культурно-просвітницької діяльності. Товариство мало значну культурно-освітню функцію, однак на початку 60-х років остаточно набуло русофільського нахилу. Чільними співробітниками товариства були Я. Головацький та Б. Дідицький. Саме за їх посередництва до співпраці з товариством залучено і А. Кралицького. Співпраця з цим товариством згодом дасть привід історикам зараховувати А. Кралицького до закарпатських москвофілів, однак його національна і релігійна ідентичність мала свою специфіку (детальніше дивись (Мороз, 2018)).

Про тісну співпрацю А. Кралицького з Галицько-руською матицею свідчило також повідомлення, вміщене в першому випуску збірника за 1866 рік. Так, у замітці «Розчисленіє касси Галицько-руської матиці» серед інших членів товариства згадується і А. Кралицький. Між інформацією про вклади засновників товариства, містилось повідомлення, що А. Кралицький, як один із членів товариства, вклав 5 рублів.

Галицько-руська матиця переважно займалася видавництвом книжок, організацією читалень, тобто культурно-просвітньою роботою. «Науковий збірник» – головний друкований орган товариства, який виходив у Львові протягом 1865-1870 років. В ньому публікувалося багато джерельних матеріалів, в основному етнографічних, в тому числі і про Закарпаття. З посеред закарпатської інтелігенції найбільш активним дописувачем до «Наукового збірника» був саме А. Кралицький. Його матеріали для даного видання дуже віталися серед редакторів. Свідченням цьому є, наприклад, лист від товариства Галицько-руської Матиці, адресований А. Кралицькому 10 липня 1865 року. В ньому зазначалося: «Відділ Общества галицко-руской Матиці вирішив на засіданні своїм 23/5 юния текущего года, чтобы Вашему преподобию поблагодарити за прислани Вами статті, які напечатані в Науковому Сборнику. Исполняем тую приятную должность и объявляем сим от имени общества усерднейшее благодарение за поднати вами литературні труды, просим і в будущее засилати нас такими прекрасными плодами» (ДАЗО, Ф. 64, арк. 3).

Подяку про надсилання матеріалів до наукового збірника не раз висловлював і Я. Головацький. Так, у листі до А. Кралицького від 13 лютого 1866 року вчений писав, – «Я очень одолжен Вам за статті присилаемі в Науковий Сборник, вони приносять значеніє нашей временности и дають ей настоящую ценность» (ДАЗО, Ф. 64, арк. 5). А в наступному листі Я. Головацький зазначав, «Статті Ваши дают нашему журналу постоянную ценность, сверх того, через Ваши статті відображено участь Угорской Руси в нашей литературній деятельности» (ДАЗО, Ф. 64, арк. 10).

В першому номері «Наукового збірника Галицько-руської матиці» за 1865 рік, А. Кралицький опублікував статтю «Список монастырей чина святого Василия Великого». Стаття містила велику кількість джерельного матеріалу про діяльність чину святого Василия Великого на Закарпатті, його духовну і просвітню роботу. В даній статті А. Кралицький також згадував про існування давньої, першої на Закарпатті, типографії при Грушівським монастирі, про діяльність якої ще не було відомо до того часу. Так, в кінці до даної публікації була розміщена примітка Я. Головацького: «Про існування

той типографії бібліографи не знають нічого. Любопитно було би, когда би автор статті подав якісь близшіе известія о реченой типографії русской (безь сомнений церковно-словенской), или привель хотя заглавія печатаних там книг» (Кралицький, 1865, с. 52).

А. Кралицький не забарився з відповіддю Я. Головацькому і вже в другому випуску збірника опублікував замітку «К примічаніям на статтю «Список монастырей существовавших иногда в Мараморше», де детальніше розповів про друкарню при Грушівським монастирі, і, як доказ, наводив стародруки, які він там знайшов. В цьому ж випуску збірника А. Кралицький розмістив також свою ґрунтовну етнографічну статтю «Русини Лаборскіи в Угорщині». (Кралицький, 1865). На сторінках «Наукового збірника Галицько-руської матиці» за 1865 рік А. Кралицький опублікував ще дві свої великі етнографічні статті: «Свадебный обряды у Лаборских Русинов» (вип. 3), і «Степовая жизнь на дольных Уграх» (вип. 4). Ці етнографічні дослідження закарпатського вченого не тільки мали високу джерельну вартість. В них А. Кралицький підтверджував етнографічну спільність закарпатських русинів з русинами по той бік Карпат.

Ще більш плідною стала співпраця А. Кралицького з «Науковим збірником» в 1866 році. В 4 випусках збірника за цей рік А. Кралицький вмістив 4 великі статті: «Сербія», «Арсеній Коцак», «О древних евангеліях», та велику етнографічну працю «Северо-восточная Угорщина (топографическо-географическое описание)» (Кралицький, 1866). Остання стаття публікувалася у кількох випусках і містила детальні відомості про етнографію і географію всіх комітатів тодішньої Угорської Русі. Ця публікація мала велику джерельну і історичну вартість та важливе значення для ознайомлення галичан з етнографією і культурою Закарпаття.

Про важливість публіцистики А. Кралицького у своїх листах згадував і відомий галицький літератор Б. Дідицький. Так, в одному з перших листів до А. Кралицького від 3 липня 1860 року, вчений дякує А. Кралицькому за надіслану літературу і називає останнього найкращим представником закарпатської інтелігенції. Зокрема, Б. Дідицький писав: «...ценного письма вижу, что владеете пером, як рідко хто з под-карпатской братіи. Ваш слог легко читается и галицькою публікою... Ви один з тих благонамеренних мужей-русинов, до котрих по делу к Руси относимся, можно смело и без многоголованія говорити» (ДАЗО, Ф. 64, арк 1-2).

За посередництва Б. Дідицького, А. Кралицький долучається до публікації матеріалів і в інших галицьких виданнях, редактором яких той був. Так, в листі від 24 травня 1862 року Б. Дідицький повідомляє А. Кралицького про заснування у Львові газети

«Галичанин» і закликає його до участі в публікуванні матеріалів як «лучшего писателя Угорской Руси». З цього приводу Б. Дідицький пише: *«Сего лета начинаем здавати новий сборник "Галичанин"... Надеемся, що і Ваше Преподобіє стане нашим сотрудником, да изволите скрепляти нас повестями и новелами, до котрых Ви отличный талант ще в "Альбуме" відкрили..."* "Галичанин" буде середоточенієм самих лучших писателей Галицкой и Угорской Руси» (Кинах, 1923, с. 117).

Закарпатський вчений відгукнувся на пропозицію, і вже в наступному великому листі від 12 листопада 1862 року Б. Дідицький повідомляє, що отримав від А. Кралицького дві повісті для «Галичанина» і обіцяє їх опублікувати. До того ж галицький вчений радить Кралицькому продовжувати роботу, зокрема, просить зібрати матеріал про Ф. Корятовича і надіслати йому разом з портретом, який можна б опублікувати окремим виданням.

Надсилає свої матеріали А. Кралицький і для публікації в львівському часописі «Слово», головним редактором якого був згадуваний Б. Дідицький. «Слово» – політична газета галицьких русофілів, яка виходила у Львові з 1861 по 1886 рік. Часопис виходив 2 рази на тиждень – в середу і суботу. Перший номер побачив світ 25 січня 1861 року. Галицьке «Слово» вміщало різні рубрики, але більшу його частину становили дописи з усіх куточків Австрійської імперії. На шпальтах газети публікувалися також матеріали із Закарпаття і про Закарпаття.

Активними дописувачами «Слова» з-посеред закарпатської інтелігенції були О. Духнович, А. Кралицький, Ю. Ігнатів, І. Раковський. Галицький часопис ряснів короткими повідомленнями про наш край, дуже часто анонімними. Друкувалися тут і великі статті галицьких вчених з історії і культури Закарпаття. Так, вже на перший рік видання «Слова» знаходимо на його сторінках матеріали з Закарпаття. В редакцію надсилають свої замітки О. Духнович і А. Кралицький. В своїй публікації А. Кралицький порівнює Ужгород зі Львовом і закликає до культурного пробудження русинів. Зокрема, вчений пише: *«Львов, и Ужгород! То два сіони средоточного життя Австрійской Руси... но что же Ужгород? Спять-ли, онь... Пробудися, пробудися преславное гніздо наше, любезный Ужгород!... нам пора добиватися цели нашей, и ми не маемь вождя»* (Кралицький, 1861, с. 439).

На сторінках галицького «Слова» А. Кралицький вкотре вказує на національну єдність між українцями не тільки Закарпаття і Галичини, а й Надніпрянщини. *«Ми з роду, крові, назви – русини, потомки тих батьків, котрим полюбилися покинути Наддністрянські степи і переселитись з мадярами на сю сторону Карпатів... Ми сім'я преславної України і незабутнього Запоріжжя»*, – писав А. Кралицький на сторінках «Слова» за 1862 рік (Кралицький, 1862,

с. 10). Або ж згодом зазначав, що «наша Угорська Русь разом з Галичиною належить до малоруської гілки слов'янського племені» (Кралицький, 1868, с. 2).

Неодноразово закарпатський вчений у своїх публікаціях наголошував на спільному історичному корінні українців, спільній історичній пам'яті. У його матеріалах частими були звернення до сюжету козацтва. До прикладу, на сторінках «Слова» за 1863 рік А. Кралицького у своїй статті «Проїздка до Марамороша» не тільки вказав на етнічну спорідненість галицьких і закарпатських українців, пишучи: *«Мараморош по всей Угорской Руси найправнише говорит по-руски... смежные сь Галичиною совсем не различаются по обычаям, ни выражениями отъ Галицких собратій»* (Кралицький, 1863, с. 309). Вчений також наголосив на спільній історії з надніпрянськими українцями, зауважуючи, що *«...увидите человека из Рахова, то воплощенный козак у широких червоных шараварах, – Тиса есть ему вторым Днѣпром»* (Кралицький, 1863, с. 309).

Просякнута ідеєю спільної історії і відома повість А. Кралицького «Князь Лаборець». Як зазначає закарпатський історик Д. Данилюк, в цьому творі А. Кралицький одним з перших на Закарпатті вжив термін «Україна» і назву Ужгород, замість угорського Унгвар (Данилюк, 1999, с. 179). Вибір тематики повісті, історичних постатей та сюжету підтверджує наявність спільної історичної пам'яті, розвивавати яку було вкрай важливо для національного пробудження. Тож не даремно А. Кралицький писав, *«Та так, нене моя! же я от головы до пятъ Русинъ, тамъ зъ далека, з Украины, зъ широкой русской земли, где Днѣпро буйный тече. Ци чула ти даколи про Кіевъ?»* (Кралицький, 1863, с. 79).

Львівське «Слово» за 1864 рік містило короткі повідомлення з усіх закутків Закарпаття. Публікувалися тут і статті А. Кралицького, зокрема його матеріали «Михайл Балудянський» і «Славянская древность». Однак наступного року кількість публікацій із Закарпаття знизилася, про що зауважив і редактор часопису Б. Дідицький. Так у листі, написаному до А. Кралицького 21 лютого 1865 року, Б. Дідицький проаналізував надіслані йому статті вченого і повідомив, що з радістю опублікує їх в «Слові» чи «Галичанині». Та вже в листі від 1 серпня 1865 року написав, що угорські русини досить мало статей надсилають до галицьких видань. Тому Б. Дідицький звернувся до А. Кралицького з проханням поживавити роботу, – *«...прошуо якій дописи для нашей газеты, въ которой Русь Угорская редко отзывается»* (Кинах, 1923, с. 120). Закарпатський вчений вкотре відгукнувся на прохання і за 1865 рік опублікував на сторінках «Слова» статті «Не ходи Грицю на Вечерниці» і «Свято-Юрський монастир в Ливадії».

Закликав до співпраці А. Кралицького ще один галицький журналіст Осип Мончаловський, редактор газет «Страхопуд» і «Беседа». В листі до А. Кралицького він писав, що залюбки опублікує надіслані до його видань статті, а також характеризував вченого його як кращого представника закарпатської інтелігенції. Зокрема, О. Мончаловський писав: *«Ви, глибокоуважаемый отець Анатолий, один із тих немногих братьев по ту сторону Карпат, которые сделали первые шаги по возрождению народа Австрии и не смотря на свой преклонный возраст не перестали еще и ныне содействовать развитию мысли и слова»* (ДАЗО, Ф. 64, арк. 1). Дана характеристика ще раз підкреслює роль А. Кралицького в розвитку культурних взаємин між Закарпаттям і Галичиною.

Публікує ряд цікавих матеріалів А. Кралицький і на сторінках нечисленних закарпатських періодичних видань. Проте перешкодою розвитку видавничої справи в краї була сильна мадяризація, що захопила собою і місцеву еліту. Закарпатський вчений вважав мадяризацію одним з головних випробувань на шляху просвітництва. Так у листі до Я. Головацького від 5 липня 1880 року вчений аналізував занепад культурного життя краю, – «У нас тепер кроме тщедушного й мадярського “Карпата” ничего патриотического не издается. Дух упал и все в застое» (цитата за (Мазурок, 1999, с. 203)). А в листі написаному в листопаді 1881 року після переїзду Я. Головацького у Вільно, А. Кралицький писав: *«У меня наши многие люди семинаристы просят газет, а я не в состоянии им дать. А хотелось бы дать, так как я узнал, что при всей их мадяризации в семинариях, у них живет еще русский дух, который бы надо поддерживать, давая им что-нибудь путного почитать»* (цитата за (Мазурок, 1999, с. 197)). Ситуація відносно мадяризації на Закарпатті була дійсно складною. Особливо угорський шовінізм посилюється після дуальної угоди 1867 року. Лише кілька закарпатських інтелектуалів протидіятимуть їй, і серед них безумовно мукачівський монах А. Кралицький.

Висновки.

Отже, постать мукачівського ігумена, письменника і етнографа Анатолія Кралицького є цікавою і багатогранною. Він належав до тієї когорти закарпатських культурно-просвітніх діячів, які в умовах мадяризації та культурного занепаду краю, продовжували активно працювати на просвітницькій ниві. Разом з тим А. Кралицький сприяв налагодженню культурної співпраці з галицькими та наддніпрянськими вченими, яка стала важливим чинником національного відродження на Закарпатті. Саме під впливом цих особистих наукових контактів відбувалося становлення національної ідентичності

закарпатського вченого, його світоглядних позицій.

Епістолярна і публіцистична спадщина А. Кралицького дуже багата і її вивчення дозволило історикам краще проаналізувати погляди такої багатогранної особистості. Значну частину публіцистики А. Кралицького становлять його матеріали на сторінках галицьких видань, з якими він співпрацював в основному за посередництва Я. Головацького та Б. Дідицького. Русофільські орієнтації останніх багато в чому визначали зміст поглядів А. Кралицького. Проте, як свідчать публікації вченого, головна мета яку він ставив перед собою, це ознайомити читачів з особливостями історії, культури та етнографії Закарпаття і на цій основі, підкреслити спільну історичну пам'ять, етнічну спорідненість, наголосити і на спільному національному корені українців Закарпаття, Галичини і Наддніпрянщини. І цієї мети закарпатському вченому вдалося досягти.

В публіцистиці А. Кралицького також проглядається певне тяжіння до народовського напрямку, зокрема переконаність вченого в необхідності детального вивчення історії та етнічних традицій простого народу, що мало лягти в основу національного усвідомлення. Хоча, А. Кралицький, як і більшість закарпатської інтелігенції, з деяким застереженням ставився до народовського руху, вбачаючи в ньому ознаки полонофільства. Причиною цього, як зазначав М. Драгоманов, була елементарна необізнаність місцевих еліт з реаліями сусідньої Галичини, а тим паче Наддніпрянської України. Однак, в своїх публікаціях, особливо на історичну тематику, А. Кралицький постійно наголошує на спільній історичній традиції і зараховує закарпатських русинів до багатомільйонного українського етносу по той бік Карпат. Це мало вирішальне значення на шляху кристалізації національної думки в краї.

Публіцистика А. Кралицького на сторінках таких галицьких видань як «Науковий збірник Галицько-руської матиці», «Слово», «Галичанин» є важливим пластом його творчої спадщини. Її вивчення дало змогу окреслити історичні на суспільно-політичні погляди закарпатського вченого. Разом з тим, на основі проаналізованих статей, підкреслено роль А. Кралицького для культурного зближення українців в імперії Габсбургів, яке згодом відіграє ключову роль в процесі національного усвідомлення та становленні української нації. Творчість вченого відіграла вагомий роль в поступі національної ідентичності на Закарпатті. Його співпраця з культурно-освітньою елітою Галичини і Наддніпрянської України не тільки посилювала культурний прогрес, а й стимулювала національну самоідентифікацію місцевого населення як частини багатомільйонного українського етносу по інший бік Карпат.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бабота, Л. (1994). *Закарпатоукраїнська проза другої половини XIX століття*. Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво; Пряшів: Відділ української літератури.
- Ваврик, М. (1958). *ЧСВВ. По василіянських монастирях*. Торонто: Видавництво й друкарня ОО. Василіян.
- Голєнда, Й. (1984). *Анатолій Кралицький. Вибрані твори*. Пряшів: Словацьке педагогічне товариство в Братиславі, Відділ української літератури в Пряшеві.
- Данилюк, Д. (1999). *Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.)*. Ужгород.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)*. Лист В. Дашкова до А. Кралицького. Ф. 64. З. 99.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)*. Листи редактора газет «Страхопуд» і «Беседа» Осипа Мончаловського і Євменія Сабова А. Кралицькому. Ф. 64. Оп. 3. Спр. 632.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)*. Листи Я. Головацького і Сушкевича настоятелю Мукачівського монастиря А. Кралицькому. Ф. 64. 5. 320.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)*. Листування письменника Дідицького Богдана з монахом ордену Василіан Кралицьким Антоном. Ф. 64. 2. 1446.
- Кинах, Г. (1923). Матеріали до історії зносин Подкарпатської Русі з Галичиною в XIX віці. *Науковий збірник «Просвіти»*, Рочник II, 115-121.
- Кічера, В. (2011). Мукачівський ігумен Анатолій Кралицький (1834-1894) як історик ЧСВВ. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, 1, 181-186.
- Кралицький, А. (1865). Список монастирей чина Святого Василя Великого. *Науковий збірник видавельного літературного товариства Галицько-руської матиці*, 1-4, 50-52.
- Кралицький, А. (1860, 1866). Листи до Головацького. *Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника*, 36, 10, Справа 205.
- Кралицький, А. (1861). Изъ Саболчанского комитета (въ Угріи). *Слово*, 89, 439-440.
- Кралицький, А. (1862). Изъ Угорской Руси. *Слово*, 10.I.(22.I), 10.
- Кралицький, А. (1863). Князь Лаборець. Историческая повесть изъ IX века. *Галичанинъ*, 1(3-4), 76-79.
- Кралицький, А. (1863). Поездка до Марамороша. *Слово*, 78, 309.
- Кралицький, А. (1865). Русины Лаборские въ Угорщине. *Науковий збірник видавельного літературного товариства Галицько-руської матиці*, 1-4, 103-111.
- Кралицький, А. (1866). Северо-восточная Угорщина (топографическо-географическое описание). *Науковий збірник видавельного літературного товариства Галицько-руської матиці*, 1-4, 151-152; 299-318.
- Кралицький, А. (1867). Угорскіи Шокацы. *Галичанин*, 19, 301-302.
- Кралицький, А. (1868). О малороссіянахъ и козакахъ. *Свѣтъ*, 14, 2.
- Кралицький, А. (1868). Свадебный звичай у Шарішскихъ словаков. *Галичанин*, 18, 283-284.
- Кралицький, А. (2023). «Ми діти преславної України»: вибрані етнографічні та історичні праці Анатолія Кралицького. Львів: Український католицький університет.
- Мазурок, О. (1999). Сторінки плідної співпраці (листування Я. Головацького з А. Кралицьким). *Карпатика*, 6, 195-203.
- Микитась, В. (1971). *Галузка могутнього дерева: літературний нарис*. Ужгород: Карпати.
- Михайлець, М. (2019). Духовно-виховні моменти у художній творчості о. Анатолія Кралицького. *Екзиль*, 2-3, 33-34.
- Мороз, В. (2020). Історія чернецтва у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ. *Науковий вісник УжНУ. Серія Історія*, 1, 20-29.
- Мороз, В. (2022). З історії бібліотеки о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ: видання з підписами мукачівського ігумена в Науковій бібліотеці УжНУ та ЗОКМ. *Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Інформаційне, інтелектуальне та духовне життя суспільства крізь призму біографічних досліджень діячів бібліотечної, книжкової та видавничої справи»* (Ужгород, 15-16 листопада 2022 р.), (с. 158-166).
- Мороз, В. (2022). Мукачівський ігумен-василіанин, історик і публіцист Анатолій Кралицький (1835-1894) - невідомий популяризатор спадщини Миколи Костомарова. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 34, 26-33.
- Мороз, В. (2018). Чернець та його доба: національна та релігійна ідентичність у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ (1835-1894). *Етнічна історія народів Європи*, 56, 37-53.
- Пагіря, В. (2004). Михайло Драгоманов і Анатолій Кралицький. *Благовісник*, 6(145), 6.
- Падяк, В., & Ільченко, Л. (1994). *о. Анатолій Кралицький: бібліографічний покажчик*. Ужгород.
- Сенько, І. (2012). *Патріот і гуманіст Анатолій Кралицький*. Від часів Лаборця до сьогодні (с. 168-173).
- Студинський, К. (1905). Кореспонденція Я. Головацького в літах 1850-1862. *Збірник філологічної секції НТШ*. (Том 8-9).
- Тіхий, Фр. (1996). *Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі*. Ужгород: Ват «Патент».
- Федака, С. (2013). *Кралицький Анатолій Федорович: (12.02.1835-11.02.1894)*. Ужгород: роки і люди (с. 122-123).
- Франко, І. (1986). *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. (Том 49: листи 1886-1894). Київ.

REFERENCES

- Babota, L. (1994). *Transcarpathian Ukrainian prose of the second half of the 19th century*. Bratislava: Slovak Pedagogical Publishing House; Prešov: Department of Ukrainian Literature.
- Danylyuk, D. (1999). *Historical science in Transcarpathia (late 18th - first half of 20th centuries)*. Uzhgorod.
- Fedaka, S. (2013). Anatoly Fedorovich Kralytsky: (12.02.1835-11.02.1894). In *Uzhgorod: years and people* (pp. 122-123).
- Franko, I. (1986). *Collected works in fifty volumes*. (Volume 49: letters 1886-1894). Kyiv.
- Golenda, J. (1984). *Anatoliy Kralytskyi. Selected works*. Prešov: Slovak Pedagogical Society in Bratislava, Department of Ukrainian Literature in Prešov.
- Kichera, V. (2011). Mukachevo Abbot Anatoliy Kralytsky (1834-1894) as a historian of the OSBM. *History of religions in Ukraine: scientific yearbook*, 1, 181-186.
- Kinakh, G. (1923). Materials for the history of relations between Subcarpathian Rus' and Galicia in the 19th century. *Scientific collection "Prosvita"*, Yearbook II, 115-121.
- Kralytsky, A. (1860, 1866). Letters to Golovatsky. *Manuscript Department of the Lviv Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine named after V. Stefanyk*, 36, 10, Spr. 205.
- Kralytsky, A. (1861). From the Sabolcha County (in Hungary). *Slovo*, 89, 439-440.
- Kralytsky, A. (1862). From Hungarian Russia. *Slovo*, 10.I. (22.I), 10.
- Kralytsky, A. (1865). List of monasteries of the order of St. Basil the Great. *Scientific collection published by the literary society of the Galician-Russian motherland*, 1-4, 50-52.
- Kralytsky, A. (1868). About Little Russians and Cossacks. *Svet*, 14, 2.
- Kralytsky, A. (1868). Wedding custom among Sharysh Slovaks. *Galichanin*, 18, 283-284.
- Kralytsky, A. (2023). *"We are children of glorious Ukraine": selected ethnographic and historical works of Anatoly Kralytsky*. Lviv: Ukrainian Catholic University.
- Kralytskyi, A. (1863). Prince Laborets. A historical story from the 9th century. *Halychanyin*, 1(3-4), 76-79.
- Kralytskyi, A. (1863). Trip to Maramoros. *Slovo*, 78, 309.
- Kralytskyi, A. (1865). Rusyns of Labor in Hungary. *Scientific collection published by the Literary Society of Galicia-Russian Motherland*, 1-4, 103-111.
- Kralytskyi, A. (1866). North-Eastern Hungary (topographical and geographical description). *Scientific collection published by the Literary Society of Galicia-Russian Motherland*, 1-4, 151-152; 299-318.
- Kralytskyi, A. (1867). Ugri Shokatsy. *Galichanin*, 19, 301-302.
- Mazurok, O. (1999). Pages of fruitful cooperation (correspondence between Ya. Holovatsky and A. Kralytsky). *Karpatyka*, 6, 195-203.
- Moroz, V. (2018). The Monk and His Time: National and Religious Identity in the Heritage of Father Anatoly Kralytsky, OSBM (1835-1894). *Ethnic History of the Peoples of Europe*, 56, 37-53.
- Moroz, V. (2020). History of monasticism in the heritage of Fr. Anatoliy Kralytsky, OSBM. *Scientific Bulletin of UzhNU. History Series*, 1, 20-29.
- Moroz, V. (2022). From the history of the library of Fr. Anatoliy Kralytsky, OSBM: an edition with the signatures of the Mukachevo abbot in the Scientific Library of UzhNU and ZOKM. In *Materials of the IV All-Ukrainian Scientific and Practical Internet Conference "Information, Intellectual and Spiritual Life of Society through the Prism of Biographical Research of Figures of Library, Book and Publishing"* (Uzhhorod, November 15-16, 2022), (pp. 158-166).
- Moroz, V. (2022). Mukachevo Basilian Abbot, Historian and Publicist Anatoly Kralytsky (1835-1894) - an Unknown Popularizer of the Heritage of Mykola Kostomarov. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University*, 34, 26-33.
- Mykhaylets, M. (2019). Spiritual and educational moments in the artistic work of Fr. Anatoliy Kralytsky. *Exile*, 2-3, 33-34.
- Mykytas, V. (1971). *Branch of a mighty tree: a literary essay*. Uzhhorod: Karpaty.
- Padyak, V., & Ilchenko, L. (1994). *Fr. Anatoly Kralytsky: Bibliographic Index*. Uzhgorod.
- Pagrya, V. (2004). Mykhailo Drahomanov and Anatoly Kralytsky. *Blagovisnyk*, 6(145), 6.
- Senko, I. (2012). Patriot and Humanist Anatoly Kralytsky. *From the Time of Laborets to the Present* (pp. 168-173). *State Archives of the Transcarpathian Region (DAZO)*. Correspondence of the writer Didytskyi Bohdan with the monk of the Basilian Order Kralytskyi Anton. F. 64. 2. 1446.
- State Archives of the Transcarpathian Region (DAZO)*. Letter from V. Dashkov to A. Kralytskyi. F. 64. 3. 99.
- State Archives of the Transcarpathian Region (DAZO)*. Letters of the editor of the newspapers "Strakhopud" and "Beseda" Osip Monchalovsky and Evmenii Sabov to A. Kralytsky. F. 64. Op. 3. Spr. 632.
- State Archives of the Transcarpathian Region (DAZO)*. Letters of Ya. Holovatsky and Sushkevych to the abbot of the Mukachevo Monastery A. Kralytsky. F. 64. 5. 320.
- Studinsky, K. (1905). Correspondence of Ya. Holovatsky in the Years 1850-1862. *Collection of the Philological Section of the National School of the Ukrainian SSR*. (Volume 8-9).
- Tykhly, Fr. (1996). *Development of the Modern Literary Language in Subcarpathian Rus*. Uzhgorod: Vat "Patent".
- Vavryk, M. (1958). *OSBM. On Basilian monasteries*. Toronto: Publishing house and printing house of OO. Basilian.

Cast Iron Fireplace Plates of the French Revolution Period (Franche-Comté): Stylistic Features

UDC: 94:323.272(44)“1789/1799”:672.1(444.5/.8)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172470>**Batenko Taras**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0005-6588-2192>, batenko.scientist@gmail.com*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Fireplace plates from France during the Great Revolution hold significant cultural and historical value, illustrating the transition from monarchical to revolutionary symbols. Analyzing these objects helps to understand the impact of revolutionary changes on everyday life and cultural practices. Additionally, cast iron fireplace plates from that period reflect how new political regimes sought to replace old symbols and introduce new ideals.

Purpose. The aim of this article is to study firebacks produced during the French Revolution (1789-1799) in order to analyze changes in their artistic design.

Results. Fireplace plates from the French Revolution period were targeted by the National Convention, which mandated the destruction of any symbols of the monarchical past, including artistic details on cast iron fireplace plates. The end of the Reign of Terror (la Terreur) saved some fireplace plates with royal symbols, allowing them to survive to the present day.

Conclusions. Fireplace plates made before the French Revolution often featured monarchical symbols such as fleur-de-lis and crowns. With the onset of the revolution, these symbols were altered or removed to align with new revolutionary ideals. Despite revolutionary changes, some elements of traditional design, such as the shape and functional characteristics of the plates, remained stable. This indicates that even during radical changes, traditional elements continued to hold significance. Cast iron fireplace plates from the French Revolution period can be recognized not only as functional objects but also as important artifacts of art and history, reflecting the transformation of aesthetic and political norms of that time.

Keywords: fireback's, French Revolution, Franche-Comté, Burgundy, cast iron, blast furnaces, France

Камінні чавунні плити періоду Французької революції (Франш-Конте): особливості стилів

Батенко Тарас*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

Анотація

Актуальність. Фаєрбеки з Франції періоду Великої революції мають велику культурну та історичну цінність, ілюструючи перехід від монархічних до революційних символів. Аналіз цих предметів допомагає зрозуміти вплив революційних змін на повсякденний побут та культурні практики. Крім цього, камінні чавунні плити того періоду свідчать про те, як нові політичні режими прагнули змінити старі символи й впровадити нові ідеали.

Мета статті полягає у вивченні фаєрбеків, що були виготовлені під час Французької революції (1789-1799), для аналізу змін у їхньому художньому оформленні.

Результати. Фаєрбеки періоду Французької революції стали об'єктом переслідування з боку Національного Конвенту, який зобов'язав французів знищувати будь-які символи монархічного минулого, в тому числі художні деталі на камінних чавунних плитах. Завершення епохи терору (фр. la Terreur) врятувало частину фаєрбеків з символами королівської влади й дозволило їм дожити до наших днів.

Висновки. Фаєрбеки, виготовлені до початку Французької революції, часто відображали монархічні символи, такі як флер-де-ліс і корони. З початком революції ці символи були змінені або усунені, щоб відповідати новим революційним ідеалам. Попри революційні зміни, деякі елементи традиційного дизайну, такі як форма та функціональні характеристики плит, залишалися стабільними. Це вказує на те, що, навіть під час радикальних змін, традиційні елементи продовжували мати значення. Камінні чавунні плити періоду Французької революції можуть бути визнані не тільки як об'єкти функціонального призначення, а й як важливі артефакти мистецтва та історії, що відображають трансформацію естетичних і політичних норм того часу.

Ключові слова: фаєрбеки, Французька Революція, Франш-Конте, Бургундія, чавун, доменні печі, Франція

Вступ.

Зовнішні й громадянські війни та революції за останні п'ятсот і більше років стерли з карт світу чимало самостійних династичних державних утворень. Якби історія дала їм шанс дожити до створення Європейського Союзу, вони неодмінно розширили б список його членів. Поглинання слабших відбувалося шляхом розширення сильніших династій та націй – насамперед Франції, Англії, Іспанії разом зі Священною Римською імперією германської нації. Війни з початку Столітньої війни, як найбільш тривалого військово-політичного конфлікту у Європі, постійно змінювали її карту, стираючи ранні контури багатонаціональної різноманітності, сформованої в Середні віки. Перші міжнародно-правові договори, починаючи від Вестфальського 1648 р., який підвів ризик під Тридцятилітньою війною, намагалися стабілізувати постійні зміни європейських кордонів. Однак в результаті цих та багатьох інших локальних війн було загублено велетенську частину культурної, соціальної та багатонаціональної спадщини, незліченний об'єм писемних міждержавних, церковних, приватних епістолярних джерел.

Але історія дещо залишила на згадку сучасникам. Промисловий розвиток на великих просторах Західної Європи, який розпочався понад п'ятсот років назад, дозволив уповільнити це невблаганне вигорання життя багатьох культур європейських народів. І залишити нам великий пласт багатокультурної та багатонаціональної політичної історії у чавуні. Оригінальні та унікальні фаєрбеки – чавунні камінні барельєфи, одні з небагатьох артефактів культури й побуту від готичної доби та доби Ренесансу і які все ще були актуальні з початком промислової революції, дійшли до нашого часу і показують зв'язок між культурою людини та кліматом. Генрі Гавар вважав, що в епоху Середньовіччя камінні плити-барельєфи були єдиними предметами художнього характеру у чавуні (Navard, 1890, с. 808).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Варто відзначити, що в українській історіографії досі не було опубліковано жодних фахових та ґрунтовних досліджень камінних плит – фаєрбеків. Каміни не були поширеними в Україні. Доменні печі, що були одним з каталізаторів поширення камінних плит у домоволодіннях жителів Західної Європи, з'явилися у Європі приблизно в середині XIV – початку XV ст. у той час, як в Україні лише наприкінці XVIII ст. Під час підготовки статті використовувались праці французьких істориків: Генріха Карпент'є (Carpentier, 1912), який є укладником одного з найбільших каталогів геральдичних камінних плит Франції, відомого мистецтвознавця Анрі Гавара (Navard, 1890), який вивчав період поширення камінних чавунних плит у Франції. Також до уваги брались дослідження сучасного англійського дослідника камінних чавунних плит Девіда Беннетта

(Bennett, 2016), який є автором праці про камінні чавунні плити періоду Французької революції та політики іконоборства.

Мета статті полягає у вивченні фаєрбеків, що були виготовлені як до початку Французької революції (1789-1799), так і після, для з'ясування змін у їхньому художньому оформленні.

Результати.

Головною країною активного використання і виготовлення камінних чавунних плит залишається Франція. Країна, яка пережила за останні 500 років зміну двох династій, п'ять революцій, тривалу громадянсько-релігійну війну, дві імперії та п'ять республік. Така непостійність відповідає темпераменту цієї країни, яку можна було б назвати країною бунтів, революцій, заколотів.

Щоб підняти національну металургійну промисловість, зруйновану Столітньою війною і поставити її на рейки забезпечення військових потреб королівства, французькі королі Карл VII, Карл VIII, Людовик XII та Карл IX надали привілеї ковалям і шахтарям, а також тим, хто брався відновлювати доменні печі або ж будувати нові. Ці привілеї були підтверджені у 1602 р. Генріхом IV (Saint-René, 1878, с. 284). Серед асортименту чавунних виробів доменними печами для мирного життя – важливе місце займали фаєрбеки.

Фаєрбек у Франції став частиною національної традиції, а з плином століть окремі старі екземпляри перетворилися на справжнє мистецьке надбання. Саме у Франції камінні плити використовували найбільше і найдовше, навіть тоді, коли сусідні європейські країни в XIX ст. переходили на інші способи обігріву.

Найкращі французькі художники-скульптори виготовляли дерев'яні моделі, призначені для плавлення камінних плит, які згодом розміщувались в камінах королівських покоїв замків Лувр, Фонтенбло та ін. Карпент'є вважає, що французькі плити від епохи Відродження і до періоду Людовика XIV досягають великого ступеня досконалості, а моделі періоду Людовика XIV і Людовика XV є найкрасивішими. Французькі чавунні плити цих періодів були «правильного витонченого дизайну, майстерної композиції, чіткого і благородного стилю, енергійних рельєфів, і багато з цих пластин можна вважати справжніми витворами мистецтва» (Carpentier, 1912, с. 4). Натомість аналогічні плити з Бельгії, Німеччини та Люксембурга характеризуються важкою, нагромадженою, заплутаною конструкцією – малюнком, часто майже нульовим рельєфом (Carpentier, 1912, с. 4).

Дизайн плит у Франції відповідав моді. Франція була однією із законодавців моди, і мода тут диктувала усе. Тож не дивно, що Англія, продукуючи свої фаєрбеки, запозичила чимало з французького стилю. Філіп Дормер Стенгоуп, граф

Честерфілд, писав своєму синові у 1750 р.: «Мода в Парижі деспотичніша, ніж будь-де у світі; її влада ще всеохопніша, ніж у французького короля. За найменший бунт супроти неї людина потрапляє в немилість. Ти мусиш дотримуватися усіх її *minutiae* (тонкощів (фр.)) і підкорятися їм, якщо хочеш і сам бути там в моді; а якщо ти не в моді, то ти ніхто» (Честерфілд, 2022, с. 197-198).

Однак вже у період правління Людовика XVI та під час Французької революції мистецтво чавунних плит починає занепадати. Плити стають «тонкі, сухі та вузькі», настільки «сухі», що «Франція наче раптово втратила всіх своїх декораторів і креслярів» (Carpentier, 1912, с. 5). Як писав у 1930-х рр. генеральний секретар Історико-археологічного товариства Парижа Ж. Вакьє (J. Vacquier), «Революція (1789-94 рр.) ознаменувала паузу в пошуках блиску» (Le style Empire, 1934, с. 1); вона, за словами сучасника Ж. Вакьє – Пола Мармттана (фр. Paul Marmottan), «перервала будь-який розвиток мистецтва, (назвавши такий стиль) «Директорія» (Le style Empire, 1925, с. 1-2). Перерване мистецтво під час революції й було самим мистецтвом, «стилем Директорії» (1795-1799), перехідним між стилем Людовика XVI та ампіром, з мінімальним різьбленням. Меншою мірою це стосувалося стилю ампіру, періоду Наполеона I й, за невеликим винятком, XIX століття – до кінця правління Наполеона III (1870). Як правило чавунні плити, функціональне призначення яких стрімко падає, стають завтовшки 1.5-2 см, тоді як у період епохи Відродження і Людовика XIV товщина фаєрбеку стандартно сягала 4-5 см.

На прикладі окремих зразків плит, переважно виготовлених у регіоні Бургундія-Франш-Конте, простежимо особливості трансформації монархічних та революційних символів під час унікального перехідного періоду, Французької революції 1789-1799 рр.

Плита з медальйонами у стилі Людовика XVI (фото 1) успішно пережила Французьку революцію, Директорію і була представлена на ринку Франш-Конте й інших регіонів Франції також у період Першої імперії – фото 2 і 3 плит, відлитих у доменних печах Лулан (Доменні печі Лулан діяли з 1562 р. і були власністю сім'ї Монмарен (Montmarin), які володіли ними у Верхній Соні. Доменні печі Лар'ян були датовані 1656 року й управлялися родиною Буше (Bouchet) протягом другої половини XVIII ст., далі їх власниками були Ніколя Дамот (фр. Nicolas Damotte), з 1820 р. Франсуа Бернар Дерон (фр. François Bernard Derosne). Саме Дерону, власнику кузень Лар'яна, з 1820 р. перейшли в управління доменні печі Лулан. У середині XIX ст. ці ливарні заводи перейшли до виробництва печей, плит, опалювальних приладів, чавунних предметів та декоративного лиття (Gresser, 1990, с. 117, 127), які датовані 1797 і 1810 рр. На плиті

1797 р. ми усе ще бачимо корону, проте без флер-де-ліс; на обидвох плитах незмінним є фригійський революційний ковпак.

Фото 1.

Фото 2.

Фото 3.

Французька революція стала результатом десятиріч нереформованого, необмеженого абсолютизму, консервативного католицизму і незахищених громадянських свобод (Michelet, 1974). Планомірно позбуваючись гугенотів упродовж 125 років (Нантський едикт тільки пригальмував цей процес), Франція відрубувала собі економічні зв'язки, підприємництво, тому що постійні емігранти вивозили з собою капітал і інтелект. До європейських мов з французької прийшло нове слово «біженець» (фр. *réfugié*). І Просвітництво у Франції, на відміну від Відродження, з'явилося не завдяки, а всупереч королівській владі. Воно змушувало королівські кола сприйняти таке явище як «освічений абсолютизм». Але Франція показала свою здатність наздогнати інші країни Європи, зокрема Англію, в розвитку промисловості.

18 вандем'єра II року Французької республіки (9 жовтня 1793 р.) Національний Конвент видав революційний декрет, яким зобов'язував французів у восьмиденний термін знищити усі чавунні плити, вмонтовані у стіни димоходів, на яких було зображено монархічний герб Франції, геральдичні лілії (флер-де-ліс), або герби феодальних діячів. Так під час Французької революції починалася політика іконоборства (Bennett, 2016).

Вже 22 вандем'єра II року Конвент продовжив термін знищення камінних плит (фаєрбеків) до одного місяця через неможливість виконати його в строк. Ще за кілька днів на сесії Національного Конвенту було висловлено додаткові зауваження про те, що недостатньо заборонити дворянські титули, «треба переслідувати цих огидних монстрів до останніх укріплень; зняти з прихованих аристократів останні брязкальця, якими їхня дурна гордість ще розважалася всередині їхніх пишних осель». Під брязкальцями Конвент розумів також камінні плити. За невиконання указу власників плит зараховували до підозрілих, відправляли у в'язницю і, часто, на ешафот. Камінні плити перетворилися у небезпечних мовчазних свідків перекресленої терором історії. За короткий час у Франції було знищено або ж пошкоджено велику кількість меморіальних чавунних таблиць Старого режиму. Перша Французька республіка за короткий час розбила це «чавунне серце» французів, яке століттями виконувало просту функцію – оберігало задню стінку камінів від пожеж і здійснювало тепловіддачу, додатково обігриваючи оселю. А ще – було носієм історичної пам'яті сім'ї, родини, села чи міста, регіону, країни. Скільки людей було покарано за невиконання указу Конвенту достеменно невідомо. Але, з огляду на масштаб терору, люди знищували чавунні плити зі страху перед ешафотом або ж з республіканським фанатичним поривом. Далі, у 1794 р., за пропозицією Сен-Жуста, усіх колишніх дворян було оголошено поза законом (Thiers, 1838, с. 8-9). Так республіканська Франція викоринювала залишки

феодалізму, змиваючи «брудний піт і кров буржуазії». Республіканські доменні печі готувалися виливати фаєрбеки у нових дизайнах, які б відповідали ідеалам революції. Плити дозволили зберігати тільки без видимих на ній ознак королівського оздоблення. На фото 1 плита, датована 1783 роком зі зрізаним у роки Французької революції рельєфом корони й двома бічними пелюстками флер-де-ліс; при тім було залишено лише центральну точку, як дуже модний на той час наконечник списа. Терор якобінців, однак, йшов до завершення і це, власне, врятувало чавунні плити Старого режиму від їхнього повного знищення, а їх власників від переслідувань та ешафоту. Тим часом фригійський ковпак, як символ свободи й Французької революції, швидко перейшов у дизайн нових революційних чавунних плит, надто у період терору (осінь 1793 – липень 1794 рр.).

Герб монархії із флер-де-ліс все ще можна було побачити на плитах, виготовлених у Франш-Конте у 1791 та 1792 рр. (фото 4-5), тобто включно з останнім роком конституційної монархії, коли Людовик XVI втратив авторитет і вплив та намагався невдало втекти з Парижу та Франції. Плита, виготовлена у 1791-92 рр. (фото 6) все ще прикрашена королівським атрибутом флер-де-лісом поряд з республіканським символом – лікторським пучком (фр. *Faisceau de licteur*), який складається з в'язки прутів, зв'язаним червоною стрічкою, в центрі яких була вставлена сокира. Це була претензія на справедливість, нову законну владу та демонстрація сили громадян захищати свободу. Після остаточного повалення монархії у 1792 р., замість флер-де-ліс на вістрі колон з'явилися фригійські шапки або «символи свободи», замість монархічного герба – вінок (це ілюструє плита, виготовлена у Франш-Конте, датована 1794 роком – фото 7).

Фото 4.

У 1793 р. поряд з іконоборчою революцією, яку яскраво видно на прикладі боротьби з фаєрбеками,

Фото 6.

Фото 7.

Францію спіткала зовнішня криза. Вона змусила зосередитися на збільшенні вітчизняного виробництва чавуну та сталі. Після публічної страти Людовика XVI (21 січня 1793 р.) проти

Франції об'єдналася Перша коаліція європейських держав. Молода французька республіка вимагала від металургійних заводів збільшення випуску чавуну та сталі, щоб задовольнити попит на боєприпаси та зброю. Створений у 1793 р. Національним конвентом Франції Комітет громадського порятунку (фр. Comité de salut public), один із численних комітетів Конвенту, швидко зосередив у своїх руках усю повноту влади. Окрему, особливу увагу він приділив майстрам з виплавки чавуну і сталі. Цього ж 1793 р. за наказом Комітету громадського порятунку було опубліковано повідомлення для майстрів ливарних цехів, які мали активізувати свою роботу з виробництва чавуну і сталі. Зокрема, у ньому містилося наступне повідомлення: «До цього часу дружні стосунки з нашими сусідами, а передусім обмеження, які перешкоджали розвитку нашої промисловості, змусили нас нехтувати виробництвом сталі. Англія та Німеччина задовольняли більшу частину наших потреб; але деспоти Англії та Німеччини припинили всю торгівлю з нами. Що ж, виготовляймо нашу сталь!» (Avis aux ouvriers en fer, 1793, с. 3).

Щоб революція могла себе захистити й «завершити боротьбу за свободу проти рабства» Франція потребувала виготовлення великої кількості зброї. Комітет громадського порятунку доручив ученим, батькам-засновникам Політехнічної школи Вандермонду, Монжу і Бертолле (Vandermonde, Monge, Bertollet) розробити та просувати для власників і майстрів доменних печей методи швидкого опанування виробництва чавуну та сталі, в тому числі опираючись на передовий англійський досвід. Такими закликами й наказами Комітету громадського порятунку починалася промислова сталеливарна революція у Франції, що вивела республіку на новий рівень економічного розвитку в Європі. В той же час англійський уряд стимулював своїх залізних магнатів до збільшення виробництва та відкриття вдосконалених методів виробництва заліза (Ashton, 1963, с. 145).

Спалах боротьби з революційною Францією в 1793 році, як писав Томас С. Ештон, призвів до короткої, але гострої комерційної кризи в Англії, банкрутством кількох сотень виробників чавуну і сталі (Ashton, 1963, с. 142). Торгівля і нарощення виробництва чавуну та сталі опинилися у центрі світової політики з початком наполеонівських війн. Вони були причиною дипломатичних та військових катаклізмів, що спіткали Францію у наступні півтора століття.

Висновки.

Камінні чавунні плити періоду Французької революції, виготовлені у Франш-Конте, демонструють значні зміни в художньому оформленні у відповідь на революційні події. Ці плити не лише виконували утилітарну функцію, а й слугували засобом вираження ідеологічних та мистецьких тенденцій епохи. Вони

стали символом перехідного періоду, відображаючи політичні й соціальні зміни, які відбувалися в той час.

Аналіз орнаментальних мотивів та гравюр на плитах демонструє вплив революційних ідей на мистецтво і дизайн. До початку революції плити часто прикрашали монархічними символами, такими як флер-де-ліс і корони. Проте після початку революції ці символи були змінені або усунені, щоб відповідати новим політичним і соціальним ідеалам. Зміни в стилях, зокрема перехід від монархічних до революційних символів, свідчать про спроби адаптувати традиційний дизайн до нових умов. Плити, виготовлені у період між падінням монархії й встановленням республіканського порядку, часто поєднували старі та нові стилістичні елементи, що вказує на перехідний характер цього періоду.

Символи революції, зображені на плитах, відображають дух часу та прагнення до нових соціальних порядків. Крім того, ці художні елементи часто мали просвітницьку функцію, поширюючи ідеї

та цінності революції серед широких мас.

Окрему увагу слід звернути на регіональні особливості виробництва та використання чавунних плит. Різні регіони Франції, як-от Франш-Конте, мали свої унікальні стилі та техніки, що відображало місцеві традиції та впливи. Вивчення цих особливостей дозволяє глибше зрозуміти культурну різноманітність та взаємовпливи в межах Французької революції.

Соціально-політичний контекст того часу суттєво вплинув на стиль і виробництво плит, відображаючи широкий культурний і політичний переворот. Попри ці зміни, деякі традиційні елементи, такі як форма і функціональні характеристики плит, залишалися стабільними, що свідчить про збереження певних традицій навіть у часи радикальних змін. Таким чином, камінні плити періоду Французької революції є важливими артефактами, які відображають трансформацію естетичних і політичних норм того часу та їхній вплив на матеріальну культуру.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Честерфілд, Ф. Д. С. (2022). *Листи до сина*. Львів: Априорі.
- Ashton, T. S. (1963). *Iron and steel in the Industrial Revolution*. Manchester University Press.
- Avis aux ouvriers en fer*. (1793). Avis aux ouvriers en fer, sur la fabrication de l'acier. Publié par order du Comté de Salut Public. Paris: De l'Imprimerie du Département de la Guerre.
- Bennett, D. (2016). Plaques de cheminée, the French Revolution, and the Politics of Iconoclasm. In F. Robertson & P. N. Lindfield (Eds.), *Semy-de-Lys: Speaking of Arms, 1400-2016*. Retrieved from <https://heraldics2014.wordpress.com/publication-semy-de-lys/>
- Carpentier, H. (1912). *Plaques de cheminées* (Vol. 1). Paris: Auxerre. (Reprint).
- Gresser, P. (1990). Recherchés sur les mines comtales dans le bailliage d'Amont aux XIVe et XVe siècles. In J.-P. Jacob & M. Mangin (Eds.), *De la mine à la forge en Franche-Comté, des origines au XIXème siècle* (pp. 117-138). Annales littéraires de l'Université de Besançon. Paris.
- Havard, H. (1887-1890). *Dictionnaire de l'Ameublement et de la Décoration. Depuis le XIII siècle jusqu'à nos jours* (Vols. 1-4). Paris: Maison Quantin.
- Michelet, J. (1974). *Histoire de la révolution française*. (T.1-7). Paris: Jean de Bonnot.
- Saint-René, L. C. de. (1878). Archéologie industrielle histoire des forges de Mareuil. (Mémoires de la société des antiquaires du Centre). (Vol. VII). Bourges.
- Thiers, A. (1838). *Histoire de la Révolution française* (Vol. 6). Paris: Furne et Cie, Libraires-éditeurs.
- Vacquier, J. (Ed.). (1934). *Le style Empire. Mobilier, bronzes, décorations extérieures et intérieures* (Vol. 1). Paris: Charles Moreau.

REFERENCES

- Ashton, T. S. (1963). *Iron and steel in the Industrial Revolution*. Manchester University Press.
- Avis aux ouvriers en fer*. (1793). Avis aux ouvriers en fer, sur la fabrication de l'acier. Publié par order du Comté de Salut Public. Paris: De l'Imprimerie du Département de la Guerre.
- Bennett, D. (2016). Plaques de cheminée, the French Revolution, and the Politics of Iconoclasm. In F. Robertson & P. N. Lindfield (Eds.), *Semy-de-Lys: Speaking of Arms, 1400-2016*. Retrieved from <https://heraldics2014.wordpress.com/publication-semy-de-lys/>
- Carpentier, H. (1912). *Plaques de cheminées* (Vol. 1). Paris: Auxerre. (Reprint).
- Chesterfield, F. D. S. (2022). *Lysty do syna*. Lviv: Apriori.
- Gresser, P. (1990). Recherchés sur les mines comtales dans le bailliage d'Amont aux XIVe et XVe siècles. In J.-P. Jacob & M. Mangin (Eds.), *De la mine à la forge en Franche-Comté, des origines au XIXème siècle* (pp. 117-138). Annales littéraires de l'Université de Besançon. Paris.
- Havard, H. (1887-1890). *Dictionnaire de l'Ameublement et de la Décoration. Depuis le XIII siècle jusqu'à nos jours* (Vols. 1-4). Paris: Maison Quantin.
- Michelet, J. (1974). *Histoire de la révolution française*. (T.1-7). Paris: Jean de Bonnot.
- Saint-René, L. C. de. (1878). Archéologie industrielle histoire des forges de Mareuil. (Mémoires de la société des antiquaires du Centre). (Vol. VII). Bourges.
- Thiers, A. (1838). *Histoire de la Révolution française* (Vol. 6). Paris: Furne et Cie, Libraires-éditeurs.
- Vacquier, J. (Ed.). (1934). *Le style Empire. Mobilier, bronzes, décorations extérieures et intérieures* (Vol. 1). Paris: Charles Moreau.

The Panamanian Crisis of 1989: The Role of Vatican Diplomacy

UDC: 93/94+327+261.7

DOI: <https://doi.org/10.15421/172471>**Danyliuk Ivan**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-4313-2746>, ivandanyluk@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the study of the 1989 Panama crisis lies in the importance of studying the causes of political crises in order to prevent similar phenomena in the future, as well as in the importance of studying ways to solve political and diplomatic crises.

The purpose of the article is to investigate ways of solving the Panama crisis of 1989. Achieving the purpose of the research involves the disclosure of the following tasks: analyze the causes of the Panama crisis in 1989; explore the causes of a diplomatic incident and the role of Vatican diplomats during the Panama crisis; investigate the specifics of the negotiations between USA and Holy See in Panama in 1989-1990.

The results. It has been noted that the Panama Crisis was the result of the US military invading Panama to remove the Panamanian dictator Manuel Noriega. The Panamanian crisis of 1989 has been found to have set a diplomatic incident for Vatican diplomacy. Because the nuncio of the Holy See granted political asylum to the former dictator of Panama, it was the first time that the nunciature of the Holy See granted official political asylum. It was the first case when the military of a foreign country surrounded the nunciature of the Holy See. Also, at first used psychological warfare tactics against Vatican diplomats, namely rock music.

It was noted that the granting of political asylum to the former dictator of Panama provoked a diplomatic crisis between the United States and the Vatican, which was resolved by changing the policy of the United States in relations with the Holy See. As a result of the use of «soft power», the Americans managed to persuade the Vatican and establish cooperation with the papal legates.

Conclusions. The Panamanian Crisis of 1989, which began with the invasion of the US army in Panama, was finally resolved thanks to the methods of «soft power» that changed the position of the Vatican. As a result, on January 3, 1990, the papal nuncio convinced the former dictator of Panama to voluntarily surrender to the American military and leave the papal nunciature. The Panama crisis of 1989 demonstrates the importance of soft diplomatic methods to prevent further escalation of the conflict.

Keywords: Panama, USA, Vatican diplomacy, Vatican, Holy See, Catholic Church, Latin America

Панамська криза 1989 року: роль ватиканської дипломатії

Данилюк Іван*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Актуальність дослідження Панамської кризи 1989 року полягає у важливості вивчення причин політичних криз із метою майбутнього запобігання подібних явищ, а також у важливості вивчення шляхів вирішення політичних й дипломатичних криз.

Мета статті: дослідити роль ватиканської дипломатії під час Панамської кризи 1989 року. Досягнення мети дослідження передбачає розкриття наступних завдань: проаналізувати причини Панамської кризи 1989 року; дослідити причини дипломатичного інциденту й роль ватиканських дипломатів під час Панамської кризи; дослідити особливості перемовин між представниками США та Святого Престолу в Панамі 1989-1990 рр.

Результати. Було відзначено, що Панамська криза була наслідком вторгнення армії США у Панаму задля усунення панамського диктатора Мануеля Нор'єги. Встановлено, що Панамська криза 1989 року спровокувала дипломатичний інцидент для ватиканської дипломатії, адже нунцій Святого Престолу надав політичний притулок колишньому диктатору Панами. Це був перший випадок, коли нунціатура Святого Престолу надала офіційний політичний притулок. Окрім того, вперше нунціатуру Святого Престолу оточили військові іноземної країни. Також вперше проти ватиканських дипломатів використовували тактику психологічної війни, а саме рок-музику.

Відзначено, що надання політичного притулку колишньому диктатору Панами спровокувало дипломатичну кризу між США та Ватиканом, яку вдалось вирішити шляхом зміни політики США у відносинах зі Святим Престолом. Внаслідок застосування м'яких методів, так званої «м'якої сили», американцям вдалось переконати Ватикан і налагодити співпрацю з папськими легатами задля вирішення питання Нор'єги.

Висновки. Панамська криза 1989 року, яка розпочалась із вторгнення армії США в Панаму, остаточно була врегульована завдяки методів «м'якої сили», які змінили позицію Ватикану. Як наслідок, 3 січня 1990 року папський нунцій переконав колишнього диктатора Панами добровільно здатися американським військовим і покинути папську нунціатуру. Панамська криза 1989 року демонструє важливість м'яких дипломатичних методів задля запобігання ескалації конфлікту.

Ключові слова: Панама, США, ватиканська дипломатія, Ватикан, Святий Престол, Католицька Церква, Латинська Америка

Стаття надійшла / Article arrived: 07.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2024

Вступ.

Панамська криза 1989 року – криза спровокована вторгненням Сполучених Штатів Америки в Панаму з метою усунення диктатора генерала Мануеля Нор'єги (*Manuel Noriega*) у період із 20 грудня 1989 року по 31 січня 1990 року. Генерал Нор'єга не був президентом Панами, проте він консолидував усю владу в Панамі у своїх руках і був фактичним правителем в країні з 1983 по 1989 роки, а президенти Панами були його «маріонетками». Панамський генерал мав добрі зв'язки з розвідувальними службами США: Нор'єга був співробітником ЦРУ, яке вважало його одним із найцінніших агентів у Центральній Америці (Yates, 2008, p. 20).

Мануель Нор'єга таємно співпрацював зі США задля постачання зброї антикомуністичним силам у Латинській Америці (Cole, 1995, p. 2). Однак із середини 1980-х рр. відносини Нор'єги й уряду США погіршились через репресії проти панамських опозиціонерів (Yates, 2008, p. 11-12). Також у США стало відомо про злочинну діяльність Нор'єги, а саме про контрабанду наркотиків та відмивання грошей. У 1988 році суд у Маямі (США) висунув Нор'єзі звинувачення у контрабанді наркотиків, відмиванні грошей та рекеті (Cole, 1995, p. 2). Нор'єга відкидав звинувачення, висунуті проти нього американцями. Натомість Нор'єга звинувачував уряд США в «проведенні проти нього вендети з метою зберегти володіння Панамським каналом, який планувалося передати Панамі в 1999 році» (Rohter, 1989).

Ситуація загострилась у травні 1989 року, коли після загальнонаціональних виборів, на яких переміг опозиційний кандидат, Нор'єга змусив виборчий суд Панами скасувати результати виборів. В Панамі пройшла серія протестів проти Нор'єги, які Нор'єга назвав інспірованими зі США. Усе ж восени 1989 р. Нор'єга домігся призначення президентом Панами свого кандидата Франсіско Родрігеса (Baker, 1990). Наприкінці 1989 р. відносини США і Панами різко загострилися, що було наслідком тривалих протестів проти диктатури Нор'єги та невдалої спроби усунення Нор'єги від влади у жовтні 1989 р. (Donnelly, Roth & Baker, 1991, p. 24).

15 грудня 1989 р. Генеральна Асамблея (Парламент) Панами ухвалила резолюцію про те, що «між Панамою та Сполученими Штатами існує стан війни», а Нор'єгу призначили головою військового кабінету і назвали його «вищим лідером» (ісп. *Líder Máximo*, англ. *Maximum Leader*) (Cole, 1995, p. 2; Yates, 2008, p. 274). Цього ж дня, 15 грудня 1989 року, у Панамі відбулась сутичка між американськими військовими й панамськими поліцейськими, в результаті якої загинув американський солдат Роберт Пац (*Robert Paz*), ще двох громадян США було поранено (Cole, 1995, p. 2).

Загибель американського солдата на території Панами було використано як привід для війни. Уже

17 грудня президент США Джордж Буш (старший) санкціонував план вторгнення в Панаму – операцію «Справедлива справа» (англ. *Operation Just Cause*) (Yates, 2008, p. 1).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Панамській кризі 1989 року присвячено ряд напрацювань у зарубіжній історіографії. Так, Рональд Коул у своїй праці «Операція Справедлива справа: Планування та виконання спільних операцій у Панамі» (1995) детально описує причини, перебіг та вирішення Панамської кризи (Cole, 1995). Цікавим виступає дослідження Лоуренса Єйтса «Військова інтервенція США в Панамі» (2008) в якій автор описує передумови кризи у відносинах між США та Панамою, а також підготовку США до операції «Справедлива справа» (Yates, 2008). Панамській кризі присвячена низка статей: Р. Бейкер (Baker, 1990), Р. Будроукс (Boudreaux, 1990), Г. Хейнс (Haynes, 2017).

Мета статті: дослідити роль ватиканської дипломатії під час Панамської кризи 1989 року. Досягнення мети дослідження передбачає розкриття наступних завдань: проаналізувати причини Панамської кризи 1989 року; дослідити причини дипломатичного інциденту й роль ватиканських дипломатів під час Панамської кризи; дослідити особливості перемовин між представниками США та Святого Престолу в Панамі 1989-1990 рр.

Результати дослідження.

20 грудня 1989 року почалося вторгнення США в Панаму. Американські військові, які перебували на воєнних базах у Панамі, а також додаткові сили армії США атакували Панаму. Цього ж дня, 20 грудня 1989 року, у Форті Клейтон, військова база США у Панамі, присягу президента Панами склав Гільєрмо Ендара (*Guillermo Endara*), який вважався переможцем президентських виборів травня 1989 року. Армія США, яка мала чисельну й технологічну перевагу, швидко розгромила сили оборони Панами (Donnelly, Roth & Baker, 1991, p. 20). З 20 по 24 грудня 1989 року м. Панама, однойменна столиця Панами, та найбільші міста Панами були під контролем армії США (Rohter, 1989).

Очікуючи, що Нор'єга може втекти у посольства іноземних країн в Панамі, американські війська оперативно оточили посольства Куби, Нікарагуа, Лівії та ще кілька посольств в м. Панама. Імовірно, знаючи, що американські війська не спостерігають за посольством Святого Престолу (Ватикану), Нор'єга, який переховувався на квартирі своїх знайомих, попросив політичного притулку в папській нунціатурі (Cole, 1995, p. 56).

Напередодні Різдва, 25 грудня 1989 р., Мануель Нор'єга зателефонував до архієпископа Хосе-Себастьяна Лабоа (*Jose-Sebastian Laboa*), ватиканського нунція у Панамі, й попросив надати йому притулок у посольстві Святого Престолу, в іншому випадку Нор'єга повідомив нунція, що «підє

у панамські джунглі і звідти вестиме партизанську війну» (Boudreaux, 1990). Після коротких роздумів папський нунцій Лабоа, слідуючи дипломатичному прецеденту, погодився надати Нор'езі «тимчасовий притулок» на період, поки офіційний Ватикан визначить, чи «переслідується він за кримінальну чи політичну діяльність» (Boudreaux, 1990).

Того ж дня, 25 грудня 1989 р., о 15:30 Нор'єга під'їхав на автомобілі до нунціатури й увійшов до резиденції Святого Престолу в Панамі. Рішення генерала Нор'єги попросити політичного притулку у посольстві Святого Престолу створило дипломатичний інцидент для Ватикану: у країнах латиноамериканського регіону, через політичну нестабільність, колишні лідери чи дисиденти часто знаходять притулок у посольствах іноземних держав, проте це був перший випадок, коли звернулись до посольства Святого Престолу (Rohter, 1989). Посольство Святого Престолу, яке ще називають папською нунціатурою чи нунціатурою Святого Престолу, має ті ж права, що й посольства інших держав, оскільки Святий Престол є суверенним та незалежним суб'єктом міжнародних відносин.

Ватиканський нунцій Лабоа пізніше виправдовував свій вчинок тим, що надання притулку Нор'езі сприяло б швидшому закінченню конфлікту в Панамі. Так, архієпископ Лабоа зазначав: «Як тільки я прийняв його, я знав, що його люди вирішать, що він був клятим боягузом, і припинять воювати» (Boudreaux, 1990). Варто відзначити, що у той час у Панамі подекуди все ще тривали бої між силами оборони Панамі (прихильниками Нор'єги) та армією США (Rohter, 1989). Більше того, після прибуття Нор'єги у посольство Святого Престолу монсеньйор Лабоа намагався змусити того записати звернення до панамців із наказом припинити опір і здатися. Однак Нор'єга відмовився, й після цієї розмови із нунцієм колишній диктатор заснував у посольстві Ватикану на 18 годин. Коли Нор'єга прокинувся, опір уже зменшився (Boudreaux, 1990). Пізніше американський архієпископ Даніель Піларчук відзначав, що «втеча Нор'єги до посольства була подією, яку Церква не очікувала і яка ускладнила її [Церкви] місію, але його прийняття до посольства явно відіграло вирішальну роль у припиненні бойових дій у Панамі» (Pilarczyk, 1989).

25 грудня 1989 р. представник папського нунція у Панамі зателефонував Артуру Девісу (*Arthur Davis*), послу США у Панамі, й повідомив, що Нор'єга здався папському нунцію й перебуває у посольстві Святого Престолу (Chicago Tribune, 1989). Цього ж дня, 25 грудня 1989 р., отець Джозеф Еспетері (*Joseph Esspeteri*), секретар нунція, офіційно підтвердив, що Нор'єга прибув до посольства Ватикану, але відмовився назвати його статус (Rohter, 1989).

Американці побоювались, що Нор'єга зможе координувати своїх послідовників ззовні із папської

нунціатури. На думку американців, Мануель Нор'єга міг «використовувати кур'єрів, щоб координувати опір» та вдатися до «використання відвідувачів, які видавали б себе за дипломатів або учасників переговорів, для контрабанди повідомлень туди й назад» (Cole, 1995, p. 57).

Проте досвідчений ватиканський дипломат монсеньйор Хосе-Себастьян Лабоа, 66-річний іспанський баск, який був нунцієм Ватикану з 1982 року, мав свою стратегію, яка унеможливлювала запламування репутації Ватикану й папського нунція. Архієпископ Лабоа упродовж усього періоду перебування Нор'єги в посольстві Святого Престолу забороняв персоналу спілкуватися чи передавати будь-яку інформацію Нор'езі. Усю комунікацію з колишнім диктатором Панамі проводив особисто Лабоа. Окрім того, архієпископ Лабоа відмовляв Нор'езі у доступі до радіо та газет (Boudreaux, 1990). Нор'єга був ізольований у папській нунціатурі від зовнішнього світу. «Під час облоги ватиканського посольства, яка тривала 10 днів, Мануель Нор'єга» – свідчили співробітники папської нунціатури – «жив відокремленим, спартанським життям, відгороджений від зовнішнього світу [...]. Тричі на день скинутий диктатор Панамі відкривав двері до своєї душної кімнати на другому поверсі у ватиканській нунціатурі, брав їжу на таці та знову закривався» (Boudreaux, 1990).

25 грудня 1989 року міністру оборони США, Діку Чейні (*Dick Cheney*), який прилетів до Панамі, доповіли, що Нор'єга здався папському нунцію й переховується у посольстві Святого Престолу в Панамі. Дік Чейні позитивно сприйняв новину про здачу Нор'єги й навіть сказав: «Він [Нор'єга] більше не є фактором у Панамі» (Chicago Tribune, 1989).

Держдепартамент США, як тільки отримав інформацію про переховування Нор'єги у посольстві Святого Престолу, негайно звернувся до офіційного Ватикану із проханням відмовити Нор'езі в притулку. У зв'язку із відмінністю часових зон між Вашингтоном та Римом, більшість ватиканських високопоставлених осіб були на Різдвяному богослужінні в соборі Святого Петра, тому того дня ніхто не відповів на прохання США (Cole, 1995, p. 57).

Переховування генерала Нор'єги в посольстві Ватикану для адміністрації США спершу здавалось хорошим кроком, деякі американці навіть «підозрювали, що це було хитро сплановано агентами [США] на місці події» (Baker, 1990). Дехто вважав, що Ватикан міг організувати вигнання Нор'єги в третю країну (розглядалися Куба, Іспанія та Франція), а папський нунцій Лабоа проводив таємні наради з дипломатами інших країн (Baker, 1990; Chicago Tribune, 1989). Вигнання Нор'єги могло зняти відповідальність зі США, яка б виникла у випадку арешту Нор'єги. Як зазначає Р. Бейкер «на початках 'все виглядало модно': тиранію було повалено,

демократію відновлено, Дж. Буш виправдав військове вторгнення [у Панаму], як операцію правоохоронних органів, а Нор'єга був чієюсь проблемою» (Baker, 1990).

Проте ситуація змінилась. Адміністрація США оголосила головною метою «захоплення генерала Нор'єги», більше того, на Нор'єгу «влаштувавши всенациональне полювання», оголосивши винагороду за голову экс-генерала Нор'єги в 1 мільйон доларів (Rohter, 1989).

26 грудня 1989 року, адміністрація США зв'язалась із Ватиканом, щоб обговорити передачу Нор'єги під варту США, однак державний секретар Святого Престолу відповів на прохання державного секретаря США «ввічливою, але твердою відмовою» (Cole, 1995, p. 62). Офіційний Ватикан наполягав на тому, що ватиканський нунцій Лабоа надав притулок Нор'єзі не як «людині, звинуваченій у міжнародних злочинах», а надав йому «політичний притулок», щоб припинити кровопролиття у країні (Cole, 1995, p. 62). Ватикан наполягав на тому, що Нор'єга матиме тимчасовий притулок доти, поки не знайдеться третя країна, яка надасть йому постійний притулок. Утім, протягом наступних декількох днів, коли ватиканські дипломати обговорювали можливість передання Нор'єги в третю країну, уряди Іспанії, Перу, Мексики та інших країн відмовили в притулку, а пропозиція Куби була неприйнятною для США (Cole, 1995, p. 62).

Американські війська з того дня, як стало відомо, що Нор'єга переховується у посольстві Святого Престолу, оточили папську нунціатуру військовими й бронетехнікою (Boudreaux, 1990). Це був перший інцидент, коли нунціатуру Святого Престолу в іноземній країні оточують військові, більше того, військові іншої країни, адже американські військові оточили посольство Святого Престолу в Панамі.

Американськими військами у Панамі керував досвідчений генерал Максвел Турман (*Maxwell Thurman*), який за свій імідж трудоголіка був відомий під псевдонімом «Божевільний Макс» (англ. *Mad Max*). Зрозумівши, що Нор'єга добровільно не покине ватиканську нунціатуру, генерал «Божевільний Макс» зі всією наполегливістю взявся викорювати колишнього самопроголошеного «вищого лідера» Панамі з посольства Ватикану в Панамі (Haynes, 2017). Американський генерал Максвел Турман вирішив застосувати тактику психологічної війни, а саме навколо посольства Святого Престолу було зведено «музичний бар'єр» й американські військові цілодобово грали рок-музику на повну силу (Baker, 1990).

Ряд іноземних дипломатів й самі громадян США критикували дії США щодо посольства Святого Престолу в Панамі, а саме психологічний тиск музикою. Наприклад, Рассел Будроукс вважав, що «ця дія перетворилася на фарс». Будроукс заявляв, що

«розумна мета американської зовнішньої політики полягає в тому, щоб якнайшвидше позбутися Нор'єги, щоб приступити до важливих речей» (Baker, 1990). Натомість, американські військові «перетворили життя емісарів Папи в пекло» (Baker, 1990) й «карали Ватикан хеві-метал роком» (Baker, 1990).

Тиск громадськості США, католиків, які проживають у США, а також неодноразові звернення офіційного Ватикану до адміністрації США поставили під сумнів доцільність стратегії із рок-музикою. Більше того, й сам президент США Дж. Буш вважав цю тактику «політично незручною, дратівливою та дрібною» (Cole, 1995, p. 60). 28 грудня 1989 року після чергової скарги архієпископа Лабоа американські військові вимкнули музику (Boudreaux, 1990).

29 грудня 1989 року, після засідання Ради національної безпеки США, з Вашингтона генералу Турману передали політичні інструкції, які передбачали отримання Нор'єги, але зробити це дипломатично «м'якою силою», так, щоб не зіпсувати відносини з Ватиканом (Cole, 1995, p. 62).

Американська адміністрація вирішила вдатись до м'яких методів тиску на Ватикан (Boudreaux, 1990). Було вирішено залучити панамських лідерів, яких встановила армія США, задля дипломатичного тиску на Ватикан. Так, на прохання американського генерала Турмана Гільєрмо Ендара, новопризначений президент Панамі, написав особисто листа до Папи Римського Івана-Павла II, в якому пояснив Понтифіку, що присутність генерала Нор'єги в Панамі підживлює пропаганду й може спровокувати нові кровопролиття (Cole, 1995, p. 62).

Окрім того, генерал Турман запросив архієпископа Маркоса Макграта (*Marcos McGrath*), старшого католицького прелата в Панамі, відвідати «будинок відьом» Нор'єги, де колишній генерал проводив окультні сеанси, та інші резиденції Нор'єги, щоб «отримати розуміння душі людини» (Cole, 1995, p. 62). Побачене вразило архієпископа Маркоса Макграта настільки, що відразу після екскурсії архієпископ Макрат скликав конференцію панамських єпископів, щоб обговорити побачене. Уже 29 грудня 1989 року єпископи Панамі написали Івану-Павлу II листа, в якому пояснили, що «диктатор вчиняв тортури та вбивства, практикував поклоніння дияволу та вуду, а також накопичував зброю та боєприпаси, готуючись до тривалої та кровопролитної партизанської війни» (Cole, 1995, p. 62). Конференція панамських єпископів закликала Папу Івана-Павла II наказати папському нунцію у Панамі передати Нор'єгу під варту США (Cole, 1995, p. 62).

Окрім того, посилювався громадський тиск панамців на Католицьку церкву й Ватикан із вимогою видати Нор'єгу: так, більше п'яти тисяч панамців підписали лист до Папи Івана-Павла II із закликом припинити «двоїсте ставлення» і передати Нор'єгу «владі, здатній

негайно притягнути його до відповідальності» за «жахливі злочини» (Boudreaux, 1990).

Дипломатія «м'якої сили» спрацювала. Уже 29 грудня 1989 року ватиканська газета *L'Osservatore Romano* опублікувала комюніке, в якому говорилося, що «Ватикан ніколи не мав на меті перешкоджати правосуддю, надаючи Нор'єзі притулок» (Cole, 1995, р. 62).

Однак посольство Святого Престолу мало ряд формальних дилем: насамперед дипломатичний прецедент перешкоджав Ватикану передати Нор'єгу безпосередньо американцям, оскільки американці були «іноземною окупаційною владою» в Панамі (Boudreaux, 1990). Натомість нововстановлений панамський уряд не був готовий до судового процесу над колишнім диктатором. Також уряд Панами не міг передати Нор'єгу США, оскільки конституція Панами забороняє екстрадицію панамських громадян в інші країни для суду (Boudreaux, 1990). Оптимальним варіантом для Ватикану була б добровільна здача Мануеля Нор'єги американцям, щоб вирішили усі проблемні питання. Проте Нор'єга відмовлявся добровільно здаватися американцям.

Оскільки США звинуватили Нор'єгу в торгівлі наркотиками й висунули звинувачення у вбивстві, Ватикан класифікував Нор'єгу як злочинця, а тому був готовий припинити його переховування у посольстві Ватикану (Boudreaux, 1990).

Тому папський нунцій почав тиснути на генерала Нор'єгу, щоб той здався американцям (Cole, 1995, р. 63). Архієпископ Лабоа переконував Нор'єгу в необхідності добровільно здатися військовим США. Монсеньйор Лабоа навіть наказав вимкнути кондиціонер у кімнаті, в якій переховувався Нор'єга. Лабоа пояснював Нор'єзі, що той не може залишатися там до кінця свого життя. Але кожного разу, коли архієпископ Лабоа просив Нор'єгу здатися, той завжди відповідав одне і те ж: «Я не готовий» (Boudreaux, 1990).

На допомогу до Панами для сприяння вирішенню складної справи Ватикан вирішив відправити монсеньйора Джачінто Берлокко (Giacinto Berlocco), старшого експерта Ватикану з питань Центральної Америки. 1 січня 1990 року Джачінто Берлокко прибув у Панаму й відразу зустрівся з американським генералом Сіснеросом (Marc Cisneros), заявивши тому, що сподівається на «чесне, швидке і справедливе вирішення проблеми» (Cole, 1995, р. 63). Для допомоги монсеньйору Джачінто Берлокко адміністрація США направила високопоставленого дипломата Майкла Козака (Michael Kozak) (Cole, 1995, р. 63).

2 січня 1990 року під час двосторонньої зустрічі американських (генерала Сіснероса і дипломата Козака) й ватиканських (монсеньйорів Берлокко і Лабоа) представників сторони обговорили пропозицію Нор'єги здатися за умов: 1) США не

застосовуватимуть до нього смертну кару; 2) не екстрадують його до Панами. Майкл Козак погодився забезпечити першу вимогу, проте другу вимогу не гарантував (Cole, 1995, р. 63).

Масовий мітинг проти Нор'єги, що проходив 3 січня 1990 року в м. Панама, був одним із важливих факторів, щоб переконати Нор'єгу задатися. У середу 3 січня 1990 року на вулиці м. Панама вийшло близько 10 тисяч панамців із закликами арештувати Нор'єгу (Boudreaux, 1990). Гнівні заклики натовпу із вулиці доносились до кімнати Нор'єги, що дозволило монсеньйору Лабоа змусити Нор'єгу піти добровільно. В протилежному випадку папський нунцій Лабоа погрожував перенести нунціатуру Святого Престолу в іншу будівлю в Панамі, й таким чином зняти дипломатичний імунітет із будівлі, в якій переховувався Нор'єга, і тоді «якщо не американські війська, то натовп, який виступає проти Нор'єги, може сюди прийти» (Cole, 1995, р. 63).

3 січня 1990 року під тиском ватиканського нунція генерал Нор'єга погодився здатися, але попросив, щоб його здача була таємною (Cole, 1995, р. 63). Перед здачею йому дозволили зателефонувати своїй дружині й повернули військову форму. О 20:45 3 січня 1990 року папський нунцій Лабоа повідомив американських військових, що Нор'єга виходить із посольства Святого Престолу. Увечері 3 січня Мануель Нор'єга вийшов за ворота папської нунціатури, й американські війська одягли на нього наручники (Cole, 1995, р. 63).

Цього ж дня нунціатура Святого Престолу у Панамі оголосила, що Нор'єга вирішив залишити резиденцію папського представництва за власним бажанням, щоб здатися командуванню збройних сил США (Giansoldati, 2017).

Висновки.

Панамська криза 1989 року створила дипломатичний інцидент для ватиканської дипломатії, адже це був перший випадок, коли нунціатура Святого Престолу надала офіційний політичний притулок. Святий Престол (Ватикан), який має дипломатичний імунітет, як і посольства інших країн, проте Святий Престол не практикує надання політичного притулку. Папський нунцій архієпископ Лабоа виправдовував свій вчинок тим, що він прагнув завершити кровопролиття в Панамі. Більше того, монсеньйор Лабоа твердив, що рішення надати політичний притулок було його особистою ініціативою, без попередження чи консультацій із Ватиканом.

Окрім того, під час Панамської кризи 1989 року, вперше нунціатуру Святого Престолу оточили військові іноземної країни; а також уперше проти ватиканських дипломатів використовували тактику психологічної війни, а саме рок-музику.

Варто відзначити, що монсеньйор Лабоа, досвідчений ватиканський дипломат, зумів ізолювати

колишнього диктатора Мануеля Нор'єгу, щоб той не впливав на події в країні, перебуваючи в папській нунціатурі. Окрім того, архієпископ Лабоа інформаційно ізолював Нор'єгу.

США, які проводили операцію проти генерала Нор'єги, здійснили спробу, спершу дипломатично, а потім шляхом тиску, змусити Ватикан передати їм Нор'єгу. Тиск США не дав результатів у переговорах із Ватиканом, а навпаки загострив двосторонні відносини. Тільки зміна стратегії США у співпраці з Ватиканом, а саме застосування «м'якої сили» посприяло налагодженню співпраці у питанні майбутнього Нор'єги. Варто зазначити, що зміна стратегії США у роботі із ватиканськими

дипломатами, свідчить про важливість Ватикану як партнера для США.

Дипломатія «м'якої сили», а саме офіційне звернення до Папи Римського панамського президента, а також листи панамців до Понтифіка – посприяли налагодженню американо-ватиканських відносин у питанні Нор'єги.

В результаті переговорів між представниками США та Ватикану було знайдено компромісне рішення. Хоча ватиканському нунцію, архієпископу Хосе-Себастьяну Лабоа, довелося докласти чималих зусиль щоб переконати Мануеля Нор'єгу добровільно покинути посольство Святого Престолу в Панамі й здатися армії США.

REFERENCES

- Baker, R. (1990). *Observer: Is This Justice Necessary?* *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/1990/01/03/opinion/observer-is-this-justice-necessary.html>
- Boudreaux, R. (1990). The Surrender of Noriega: Secluded Existence at Embassy Was Anything but Good Life for General: Refuge: Noriega apparently remained as stubborn and secretive as he was in power, clerics and visitors say. *Los Angeles Time*. Retrieved from <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1990-01-04-mn-336-story.html>
- Cole, R. H. (1995). *Operation Just Cause: The Planning and Execution of Joint Operations in Panama*. Washington: History Office.
- Donnelly, T., Roth, M., & Baker, C. (1991). *Operation Just Cause: The Storming of Panama*. New York: Lexington Books.
- Giansoldati, F. (2017). *Noriega, così il Vaticano gli diede rifugio e gli salvò la vita. Il Messaggero*. Retrieved from https://www.ilmessaggero.it/primopiano/vaticano/vaticano_noriega_usa_bush_wojtyla_laboa_nunziatura-2472582.html
- Haynes, G. (2017). How Manuel Noriega surrendered to the sanity-destroying power of mallrat music. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/shortcuts/2017/may/30/noriega-panama-music-playlist>
- Noriega in Vatican Embassy. (1989). *Chicago Tribune*. Retrieved from <https://www.chicagotribune.com/1989/12/25/noriega-in-vatican-embassy/>
- Pilarczyk, D. (1989). Statement on Granting of Asylum in Nunciature to Manuel Noriega, December 29, 1989. *United States Conference of Catholic Bishops*. Retrieved from <https://www.usccb.org/resources/statement-granting-asylum-nunciature-manuel-noriega-december-29-1989>
- Rohter, L. (1989). Fighting in Panama: Noriega seeks asylum at the Vatican Embassy. His future is uncertain. Panamanians Cheer. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/1989/12/25/world/fighting-panama-noriega-seeks-asylum-vatican-embassy-his-future-uncertain.html>
- Yates, L. A. (2008). *The U.S. Military Intervention in Panama: Origins, Planning, and Crisis Management (June 1987 – December 1989)*. Washington: Center of Military History.

National Library in Digital Information Service System for Users

UDC: 930.25(005.92)(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172472>**Khalafova Seyda Abasgulu**

Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department management of library-information resources,

<https://orcid.org/0009-0008-7508-0507>, sevdaxalafova@bsu.edu.az**Ismayilov Nadir Islam**

Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department of document management,

<https://orcid.org/0009-0008-5541-280X>, Nadir_ismayil@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

During the new state-building years of the independent Republic of Azerbaijan, the global informatization processes, which spread to all areas of human life, led to the further increase of the role of libraries, which are providers of our national culture, knowledge, science, education and information. In the context of the general development of the information society, the formation and placement of libraries equipped with information technologies, providing a high level of service to the population, and having book funds, which are the main component of our national-cultural heritage, plays an important role. In a modern information society, libraries have the task of providing the population with high library and information services, ensuring the right of people to use libraries, which are universal resources, in the socio-economic, political and cultural development of the republic, in the promotion of democracy and national self-awareness, Azerbaijan statehood, and the ideology of national Azerbaijaniism.

In modern times, the development of library work in Azerbaijan is connected with the name of the great leader Heydar Aliyev and his worthy successor, our honorable President Ilham Aliyev. Adoption of the Laws of the Republic of Azerbaijan "On Culture", "On Library Work", "On Information, Informatization and Information Protection" and "State Program on the Development of the Library and Information Sector in the Republic of Azerbaijan in 2008-2013", "Azerbaijan On the approval of the National Strategy for Information and Communication Technologies for the Development of the Republic (2003-2012)", "State Program on the Development of Communication and Information Technologies in the Republic of Azerbaijan in Accordance with Modern Requirements (2004-2012)", "In Azerbaijan "On improving the activities of libraries", the decrees of the President of the Republic of Azerbaijan are of exceptional importance, and they determined the main directions of the activities of the libraries of Azerbaijan, including the priorities of the application of computer-internet technologies to the practice of libraries.

Keywords: library, innovation, electronic service, Bibliography Apparatus, bibliographic service

Національна бібліотека в цифровій інформаційній системі обслуговування користувачів

Халафова Севда, Ісмаїлов Надір*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

У нові роки державотворення незалежної Азербайджанської Республіки глобальні процеси інформатизації, що охопили всі сфери людського життя, призвели до подальшого підвищення ролі бібліотек, які є постачальниками нашої національної культури, знань, науки, освіти та інформації. В умовах загального розвитку інформаційного суспільства формування та розміщення бібліотек, оснащених інформаційними технологіями, що забезпечують високий рівень обслуговування населення та мають книжкові фонди, які є основною складовою нашої національно-культурної спадщини, відіграє важливу роль. У сучасному інформаційному суспільстві перед бібліотеками стоїть завдання забезпечити населення високим бібліотечно-інформаційним обслуговуванням, забезпечити право людей користуватися бібліотеками, які є універсальними ресурсами, в соціально-економічному, політичному і культурному розвитку республіки, в розвиток демократії та національної самосвідомості, азербайджанської державності, ідеології національного азербайджанства.

У наш час розвиток бібліотечної справи в Азербайджані пов'язаний з ім'ям великого лідера Гейдара Алієва і його гідного наступника, нашого шановного президента Ільхама Алієва. Прийняття законів Азербайджанської Республіки «Про культуру», «Про бібліотечну справу», «Про інформацію, інформатизацію та захист інформації» та «Державної програми розвитку бібліотечно-інформаційної сфери в Азербайджанській Республіці на 2008-2013», «Про затвердження Національної стратегії інформаційно-комунікаційних технологій для розвитку Республіки Азербайджан (2003-2012)», «Державна програма розвитку комунікаційних та інформаційних технологій в Азербайджанській Республіці відповідно до сучасних вимог (2004-2012)», «Про вдосконалення діяльності бібліотек в Азербайджані», укази Президента Азербайджанської Республіки мають виняткове значення, вони визначили основні напрямки діяльності бібліотек Азербайджану, зокрема пріоритети застосування комп'ютерно-інтернет-технологій у практиці бібліотек.

Ключові слова: бібліотека, інновація, електронний сервіс, бібліографічний апарат, бібліографічний сервіс

Стаття надійшла / Article arrived: 09.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 28.08.2024

Introduction.

A digital library (also called an online library, an internet library, a digital repository, a library without walls, or a digital collection) is an online database of digital objects that can include text, still images, audio, video, digital documents, or other digital media formats or a library accessible through the internet. Objects can consist of digitized content like print or photographs, as well as originally produced digital content like word processor files or social media posts. In addition to storing content, digital libraries provide means for organizing, searching, and retrieving the content contained in the collection. Digital libraries can vary immensely in size and scope, and can be maintained by individuals or organization. The digital content may be stored locally, or accessed remotely via computer networks. These information retrieval systems are able to exchange information with each other through interoperability and sustainability.

The purpose of the article is to study the history of electronicization of library-information service in Azerbaijan and the world, inquiry-bibliography apparatus, to put forward scientific theoretical proposals to speed up the process of electronicization of the service activities of the National Library by determining the current situation and perspectives in this field.

Research methods of the article.

When writing the article, the principles of systematicity and comparative analysis were guided, learning, analysis and synthesis methods were used here.

Scientific novelty of the article.

For the first time in the article, the history and modern problems of electronicization were comprehensively investigated, the types of inquiry-bibliography apparatus were noted, the theory and experience in this field were studied and summarized, and new approaches and methods of analytical information analysis were proposed for the electronicization of the library-information service.

Research results.

The early history of digital libraries is not well documented, but several key thinkers are connected to the emergence of the concept. Predecessors include Paul Otlet and Henri La Fontaine's Mundaneum, an attempt begun in 1895 to gather and systematically catalogue the world's knowledge, with the hope of bringing about world peace. The visions of the digital library were largely realized a century later during the great expansion of the Internet.

Vannevar Bush and J. C. R. Licklider are two contributors that advanced this idea into then current technology. Bush had supported research that led to the bomb that was dropped on Hiroshima. After seeing the disaster, he wanted to create a machine that would show how technology can lead to understanding instead of destruction. This machine would include a desk with two screens, switches and buttons, and a keyboard. He named this the "Memex". This way individuals would be able to access stored books and files at a rapid speed. In

1956, Ford Foundation funded Licklider to analyze how libraries could be improved with technology. Almost a decade later, his book entitled "Libraries of the Future" included his vision. He wanted to create a system that would use computers and networks so human knowledge would be accessible for human needs and feedback would be automatic for machine purposes. This system contained three components, the corpus of knowledge, the question, and the answer. Licklider called it a procognitive system. (Licklider, 1965).

Claiming that the library consists of four structural elements, according to Kartashov N. S. "in the conditions of automation, the inquiry bibliography apparatus... turns from an auxiliary element into an independent element, in which case its work is not only concluded with the library fund, but at the same time, that element performs the function of generating information resources in other libraries, information systems, and countries". From all these mentioned, it can be concluded that the electronic inquiry-bibliography apparatus is an independent element of the library, and its role is constantly increasing with the introduction of new information technologies to libraries (Tahirov, 2013).

In Azerbaijani librarianship, due attention has been paid to the problems of world national libraries. The first initiative dedicated to this topic in the country was Mirza Ansarli's book "US Library of Congress" published in 1999. In the following years, this issue was the subject of the researches of professor A. A. Khalafov, professor K. M. Tahirov, associate professor E. Y. Ahmadov, associate professor K. I. Aslan, the outstanding organizer of library work, and these scholars published monographs and methodical materials, teaching materials, and articles related to this topic. (Ansarli, 1999).

Another official document that is important for the reconstruction of the National Library in accordance with the requirements of the time, and for the application of the world's advanced technology and work methods, was the new charter of the library prepared based on the Law of the Republic of Azerbaijan "On Library Work". This important normative document, which focuses on the issues of library service and information provision, is important for the library's activity in this field and is of exceptional importance for the National Library, was approved by Resolution No. 30 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan on March 6, 2000, of the National Library of Azerbaijan and the Republic of Azerbaijan There were exemplary Regulations of the Scientific-Field Library (Report of the National Library, 2004).

Electronicization of the National Library.

In Azerbaijani librarianship, the role and place of information-search systems of libraries, including electronic catalogs, their functions, and issues of improvement have been brought to the level of research only recently. In this regard, certain researches are conducted in our country, books are written and scientific

articles are published. For example, prominent researcher, professor Karim Tahirov has written about the work done in the National Library in his books and articles (Tahirov, 2013; Tahirov, & Abdullayeva, 2015).

It is known that the library catalog reveals the contents of the literature fund of each library and guides readers in the service process. Service to readers and all other activities of the library are based on it (Tahirov, & Abdullayeva, 2015). Nowadays, electronic catalogs are replacing traditional library catalogs, as the rapid increase and obsolescence of information in modern times dictates the provision of services to readers regardless of operational and geographical distance (Tahirov, 2013).

The electronic catalog allows readers to familiarize themselves with the contents of the library's literature fund through the network, to receive prompt and remote answers to their queries without the help of a librarian bibliographer, and to order literature remotely. For libraries, the electronic catalog provides real accounting of the library fund, statistics of readers, determining the scope of interest, tracking the movement of the book (i.e. who owns the literature, when it is returned, for what period of time, etc.), the completion and updating of the literature fund according to the reader's request, to the readers at a modern level. It allows you to organize the service "online" (electronic sending to readers and libraries, methodical guidance, etc.) (Ismayilova, 2016).

Globalization, which is the main attribute of the information society, is a clear issue that cannot be bypassed by libraries. That is, libraries can fulfill their functions in accordance with modern requirements only by establishing creative relations with other libraries or consortiums. Mutual relations and mutual interests are established on the basis of electronic information exchange. Electronic information exchange can be carried out only through the electronic directory. The electronic catalog also ensures the efficient use of human and financial resources of the library by automating the work of catalogers and bibliographers. This is one of the important factors for the transition period of Azerbaijani libraries.

On the other hand, since the electronic catalog requires librarians to know modern library-information technologies, it creates an incentive for raising the intellectual levels of librarians. One of the main advantages of the electronic catalog over the traditional library catalog is the more complete fulfillment of the reader's request. Thus, the electronic catalog provides the use of Authoritative texts, the description of the literature can be carried out on the basis of wider bibliographic elements. Today, the development of digital technology allows the information on paper to be converted into electronic form, so the reader using the electronic catalog can not only get bibliographic information about the availability of the literature in the library according to his needs online, but also get its electronic version (Ismayilova, 2015).

In 2004, work on grant projects was continued with the financial support of individual public organizations in the field of computerization, informatization, material-technical and software base creation. The creation of the library's electronic catalog was continued under the project financed by the Eurasia Foundation, the Soros Foundation and the US Embassy in Azerbaijan. The problem on the server of the library was resolved and the program was uploaded virtually to the server (Ismayilov, & Khalafova, 2023a).

It is possible to see statistical data on the improvement of the electronic catalog in the National Library in 2013-2022 from the table below (table 1).

Table 1.

**Development dynamics
of the electronic catalog in
the National Library**

Years	Electronic bibliographic description
2013	81108
2014	107922
2015	68790
2016	26831
2017	28066
2018	53354
2019	72463
2020	74567
2021	78546
2022	84890

The table was compiled by the author

Electronic Query Bibliography Apparatus.

Due to the wide distribution of electronic bibliographic sources, the problem of modernizing the structure of the library query-bibliography apparatus (SBA) and determining its elements arises.

According to scientist O. P. Korshunov "library catalogs have an accidental feature because they are created later and can change their form depending on the formation of the library fund. The attributive elements of the library are those elements without which it is impossible to imagine the activity of the library" (Tahirov, 2013).

According to Azerbaijani scientists, regardless of the size of the library fund, the type and type of libraries, the composition of the inquiry-bibliography apparatus includes the following parts (Mammadov, & Ismayilov, 2023):

1. Sorag bibliographic publications fund;
2. Catalog and filing system.

Depending on the type of library, the Inquiry-bibliographic publications fund (SBNF) located in the bibliography department or the reading room is a part of the inquiry-bibliography apparatus and at the same time the library fund, it is a set of normative, inquiry and bibliographic publications separated from the general fund of the library (Ismayilov, & Khalafova, 2023a).

Documents included in SBNF can be divided into four groups:

- basic and directive materials, official documents, generalized scientific works and textbooks;
- information publications, encyclopedias, dictionaries and calendars;
- bibliographic resources, index of bibliographic resources, i.e. bibliography of bibliography;
- fund of paid references.

Conclusions.

The role and place of libraries in the modern information society is determined not by the number of documents in the fund and the level of automation of library processes and operations, but by the library-

information service provided to the reader. At this time, libraries should take into account other information intermediaries that compete with it. These include individual organizations that create digital libraries and databases, publishers, as well as browsers that allow searching the Internet. In general, modern users require libraries to provide access to information sources and to respond to requests as quickly as possible. In modern times, traditional libraries are unable to meet these demands. This problem can be overcome only with the help of modern effective tools of the library service. The electronic catalog is the basis of the library-information service. Therefore, the efficiency of library activity is related to the cataloging process (figure 1).

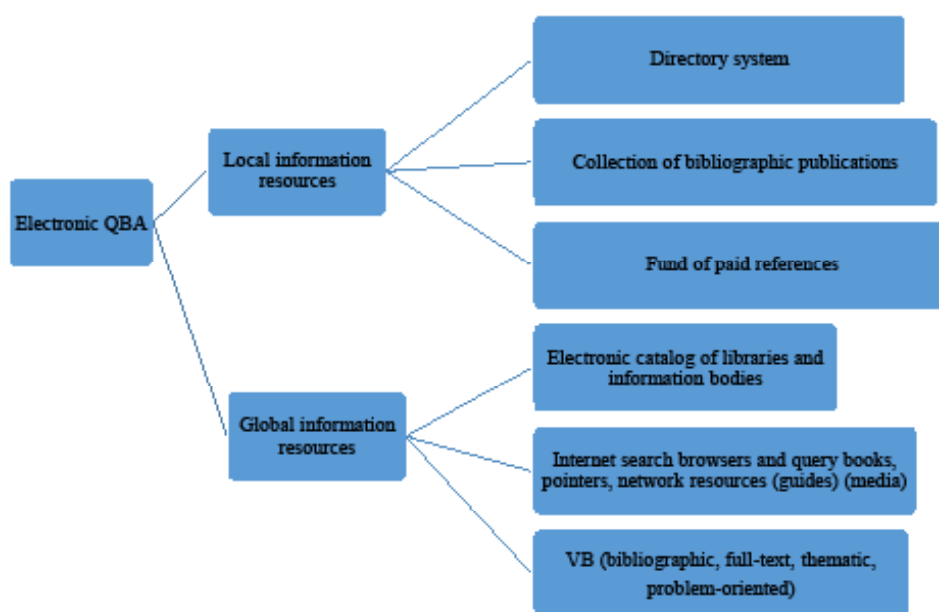

Figure 1. Composition of electronic SBA

In the survey and bibliographic publications fund, information publications have a special place, and information publications are divided into the following groups according to the topic, volume, structure and purpose (Ismayilov, & Khalafova, 2023b).

1. Publications of statistical information;
2. Mass-political information publications;
3. Scientific-information publications;
4. Production information publications;
5. Mass information publications.

In order to implement these issues set before the libraries, first of all, issues such as strengthening their material and technical base, enriching the composition of the fund with electronic information carriers and electronic resources, recruiting highly qualified library personnel, which is one of the main attributes of libraries, etc., should be resolved. It should not be overlooked that highly qualified personnel play an important role in the

future development of libraries. Because only qualified librarians are able to manage library bibliography processes, work with computers, organize the gradual transfer of traditional catalogs to electronic catalogs, etc. are specialists with skills.

Further development of work with traditional and electronic resources in the National Library can be associated with the creation of new types of publications and defining their characteristics. Because of this

- deepening and expanding the classification of new forms of electronic media and electronic publications;
- emergence of uniform standards for e-books;
- emergence of new forms of organization of service to readers;
- expanded work should be done in the field of further development and improvement of the legal aspects of activities related to electronic publications.

REFERENCES

- Ansarli, M. M. (1999). *US Library of Congress: 200 years of development*. Baku: Ağrıdag.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023b). On the typology of document information resources in the field of economy. *Universidad y Sociedad Journal, Cuba*, 15, 224-232.
- Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2023a). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(2), 106-110. <https://doi.org/10.15421/172333>
- Ismayilova, A. I. (2015). *The main directions of service to readers in the National Library under the conditions of building an information society*. *Scientific Works* (Bur. 7, 30-36). Baku: National Library of Azerbaijan.
- Ismayilova, A. I. (2016). *The main directions of service to readers, the experience of applying innovative innovations (based on the experience of the National Library of Azerbaijan)*. Baku: National Library of Azerbaijan.
- Licklider, J. C. R. (1965). *Libraries of the Future*. Cambridge: The M.I.T. Press. Retrieved from https://worrydream.com/refs/Licklider_1965_-_Libraries_of_the_Future.pdf
- Mammadov, A., & Ismayilov, N. (2023). National Libraries: Typology, Main Functions and Modern Directions of Development. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(1), 15-20. <https://doi.org/10.15421/172302>
- Report of the National Library of Azerbaijan for 2004*. (2004). National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov. Fund 1, Case 82.
- Tahirov, K. M. (2013). *National libraries of the world. Azerbaijan National Library named after M. F. Akhundzade*. (Teaching materials). Baku: Baku University Publishing House.
- Tahirov, K. M., & Abdullayeva, A. T. (Eds.). (2015). *Official documents related to library work: (Collection of legal and normative legal documents)*. 3rd improved edition. Baku.

The Impact of Politicking in Solving Administrative Problems: the Territorial-Administrative Reorganization of Cetatea Alba County (1939)

UDC: 94(498):353"1939

DOI: <https://doi.org/10.15421/172473>**Cornea Sergiu**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0888-5902>, sergiu.cornea@ugal.ro*"Dunarea de Jos" University of Galati (Galati, Romania)*

Abstract

Relevance. The problem of effective territorial organization of subnational public power is a particularly important one for the social and economic development of contemporary states. Knowing the evolution of the territorial-administrative delimitation of a subnational territorial collectivity is relevant for establishing its current territorial dimension.

The purpose of the paper is to examine the impact of politicking on the decisions regarding the territorial organization of subnational public authorities in the interwar period by studying a concrete case - the modification of the territorial-administrative delimitation of Cetatea Alba County (the current administrative entity of Bilhorod-Dnistrovskiy, Odesa region) in 1939, when it was part of the Dniester Land, Romania.

Results. By the Administrative law of 1938, the position of sub-prefect was abolished. That is why in the budget of the Ministry of the Interior for the period 1939/1940, the positions of the former sub-prefects could no longer be included. In order to solve the problem, the political decision-makers entered in the budget 71 positions of praetors with the salaries of the former sub-prefects.

As a result, the decision was made to create in each county a new constituency with a smaller area and with the preferred residence in the capital of the county so that these new praetors can be, in case of need, also the deputies of the prefects.

The public authorities of Cetatea Alba County performed this decision and created a new territorial constituency (plasa) – Bairamcea, with the residence in the commune with the same name.

Conclusions. Often, decisions regarding the establishment of the territorial dimensions of subnational territorial collectivities are influenced not only by objective realities and conditions but also by subjective factors such as, for example, the phenomenon of politicking. Politicking left a deep mark on the political and socio-economic development of interwar Romania, influencing important political decisions, with a major impact on the country's development.

Keywords: politicking, Bilhorod-Dnistrovskiy, Cetatea Alba County, Dniester Land, territorial organization, territorial collectivity

Вплив політиканства на вирішення адміністративних проблем: територіально-адміністративна реорганізація повіту Четатя Алба (1939)

Корнея Сергіу*Галацький університет «Dunarea de Jos» (Галац, Румунія)*

Анотація

Актуальність. Проблема ефективної територіальної організації субнаціональної публічної влади є особливо актуальною для соціально-економічного розвитку сучасних держав. Знання еволюції територіально-адміністративного розмежування субнаціонального територіального утворення є актуальним для встановлення його поточного територіального виміру.

Метою дослідження було вивчити вплив політиканства на рішення щодо територіальної організації субнаціональних органів публічної влади в міжвоєнний період шляхом вивчення конкретного випадку – зміни територіально-адміністративного розмежування повіту Четатя-Алба (сучасна Білгород-Дністровська адміністративна одиниця, Одеська область) у 1939 році, коли він входив до складу румунського подністров'я.

Результати. Адміністративним законом від 1938 року посаду підпрефекта було скасовано. Тому в бюджеті Міністерства внутрішніх справ на період 1939/1940 роках посади колишніх підпрефектів вже не могли бути включені.

Щоб вирішити проблему, політичні діячі зарахували до бюджету 71 посаду преторів із зарплатою колишніх підпрефектів. У результаті було прийнято рішення створити новий округ з меншою територією в кожному повіті для забезпечення їх посадами. Органи державної влади повіту Четатя-Алба виконали це рішення і створили новий територіальний округ (пласа) - Байрамча з резиденцією в однойменному населеному пункті.

Висновки. Часто на рішення щодо встановлення територіальних розмірів субнаціональних територіальних утворень впливають не лише об'єктивні реалії та умови, а й суб'єктивні чинники, такі як, наприклад, явище політиканства. Політиканство залишило глибокий слід у політичному та соціально-економічному розвитку міжвоєнної Румунії, вплинувши на важливі політичні рішення, з великим впливом на розвиток країни.

Ключові слова: політиканство, Білгород-Дністровський, Cetatea Alba County, Дністровська земля, територіальний устрій, територіальна сукупність

Introduction

The problem of effective territorial organization of subnational public power is extremely important for the social and economic development of contemporary democracies. The political decision-makers, in the process of drawing up and adopting decisions regarding the establishment of territorial boundaries for subnational territorial collectivities, must take into account the economic, social, political, administrative and cultural factors that influence the development of the said society at that particular stage in time.

Many times, these decisions are influenced not only by objective realities and conditions but also by subjective factors such as, for example, the phenomenon of politicking. Politicking has left a deep mark on the political and socio-economic development of interwar Romania, influencing important political decisions, with a major impact on the country's development.

The purpose of the research.

In this paper, I examined a concrete case regarding the impact of politicisation on the decisions regarding the territorial organization of subnational public authorities in the interwar period - the case of the change in the territorial-administrative delimitation of the Cetatea Albă County, which was part of the Dniester Land in 1939.

The investigation methodology had as epistemological support the scientific knowledge of the phenomenon of politicking in the administrative life of interwar Romania and the impact it had on the territorial organization of the subnational public administration. The objective of the paper is to elucidate how a political decision can unjustifiably change the territorial organization of subnational territorial collectivities on the example of Cetatea Albă County, a component part of the "Dniester" Land. In the process of achieving the objective of the paper there were used several scientific research methods, relevant for conducting the investigation of the researched problem. The interdisciplinary approach constituted a defining element of the investigation process, involving the integration of different fields of social sciences, allowing mutual methodological and conceptual influences. The empirical part of scientific investigations presents the qualitative analysis of the available data: a) documents and reports issued by competent institutions and authorities, and b) scientific publications that directly or tangentially studied the researched problem.

Research results.

Politicking in interwar Romania.

The phenomenon of politicking was and is a present factor in Romania's political life. Political parties, engaged in the struggle to take and maintain the power, place a high stake on the possibility of making appointments to public authorities, both at the national and local levels, this being one of the best means of mobilizing their militants and supporters. The higher the level of poverty in the social environment, the wider the political clientelism, political doctrines and programs, as

well as "ideal" or "noble" goals having a reduced capacity to engage the impoverished population in the party activities. Considering this situation, Romanian society is in a vicious circle. The excessive politicization of society results in the establishment of an ineffective and corrupt political and administrative system, a fact that contributes to the perpetuation and the deepening of the phenomenon of poverty and, consequently, to the reproduction of the clientelist model (Pepine, 2011).

The phenomenon of politicking has deep roots in Romanian society. There are testimonies in the academic works of the time, in the press of the respective period, in the speeches and public manifestations of the intellectuals of those times about the way in which the respective phenomenon manifested itself in the first half of the 20th century.

In the third edition of the work "Romanian culture and politics" (1904), C. Rădulescu Motru offered the following definition for the phenomenon of politicking: "a kind of political activity, or rather, a skillful practice of political rights, through which some of the citizens of a state tend, and sometimes succeed, to transform public institutions and services, from means for the achievement of the public good, as they should be, into means for the achievement of personal interests" (Radulescu-Motru, 1904, p. III). In the opinion of C. Rădulescu Motru, politicking can have a double origin: it is the product of the degeneration of true politics - "understood and honestly practiced politics", or from a "mismatch between the mechanism of political life and the soul of the People called to practice it". In the first case, the old political activity is "exhausted, ossified, and therefore cannot master the constitutional forms, which, left to themselves, degenerate into a sterile mechanism", and in the second case, the political activity has not yet reached the level of maturity to be able to "animate her external mechanism". In both cases cited, the mechanism substitutes itself to the real political life, losing its "role of being a means for achieving the public good, and is identified with the personal interests of those who claim to be its defenders". And what had been "a means for the elevation of the totality of the people, later becomes a goal, which hides the individual interest" (Radulescu-Motru, 1904, p. IV).

A few years later, the famous scholar and pedagogue Spiru C. Haret, analysing the political life in Romania, stated: "... over time the word politics has deviated from its true meaning and came to mean something completely different than what it was invented for. Today politics is defined as all kinds of means, more or less correct and honest, which are put in motion by the people who are in charge of public affairs, to impose their ideas and, by extension, it is said that in the politics are engaged as well those people who, without any training, without devotion, and without self-sacrifice, consider that the field of labour for the public interests is as proper as any other for the creation of a personal status. But to this kind of activity,

to distinguish it from the other, now is beginning to be given, with a tinge of contempt, the name of politics, and those who practice it are called politicians". In his understanding, "the statesman does politics for whom the strengthening of the political situation or otherwise, of himself or his partisans, comes before his duties to the country and who believes that it is permissible that the party's interests to come before the national ones; one who, devoid of good faith and shame, does not shy about changing his beliefs whenever he has something to gain by doing this. The speculator of the votes is also doing politicisation, whether he is a minister or a simple election agent paid a few lei a day" (Haret, 2010, pp. 31-32).

The professor C. Stere in the *Constitutional Law* course held at the University of Iasi in the 1910-1911 academic year, stated the following regarding the role and place of political parties in Romanian society: "According to the current conception, to the conception that you will find in newspapers, public meetings and conversations, it has come to be that the word party is confused with the idea of a clique, a gang, an association exploiting the advantages of the power. And then the party government paints itself in very dark colours, neglecting all the higher interests of the nation and sacrificing them to the personal interests of a handful of people, who made an association to exploit the advantages of power" (Stere, 2016, p. 331).

Politicization as a phenomenon was also omnipresent in the political life of interwar Romania. In a work of G. Hazu, in which he analysed the phenomenon of politicization associated with feminism, published in 1934, he considered that for the good progress of things "it is absolutely necessary for Romanians to renounce what is called "politics", because "as it is understood and practiced in our country, by parties in electoral overbidding, by those politicians who have connections with the business world and therefore, are under its influence, as well as by all politicians who make politics a lucrative job, it has become a nuisance on the country's head and a danger for its future" (Hazu, 1934, p. 3).

The brief quotes from the works of the intellectuals of the time presented are proof of the fact that in interwar Romania the phenomenon of politicization was the *modus vivendi* of the politicians of that period. I also found the fact that the works and university courses of the cited authors, although they were conceived and developed in the first half of the XX century, have not lost their significance and relevance and many points of view, opinions and ideas expressed are also valid in the present.

The establishment of the regime of monarchical authority and the implementation of "a new and authentic system of administration"

After the coup d'état of February 10, 1938, a regime of monarchical authority was established in Romania, which introduced the state of siege and censorship, political parties were banned and numerous politicians were arrested.

The king announced that he formed a government with people "unchained" from party activity, which "will depoliticize the administrative and economic life of the state, will make the constitutional changes that correspond to the new needs of the country." On February 27, 1938, within a ceremony held at the Royal Palace, in the presence of all members of the government, a new Constitution was promulgated (Scurtu, & Out., 2003, pp. 391-392). Charles II also established a new party, the National Renaissance Front, open to all citizens. All the state officials were obliged to be members of this party in order to keep their positions. This was the first mass party in the history of Romania (Pop, & Bolovan, 2007, p. 603).

In order to strengthen the power of the monarch and his discretionary control over the administrative system, a new administrative law was drafted and adopted, thus accrediting the idea that the elimination of the political factor from the administration, the promotion of values and legality, the prompt and correct resolution of citizens' requests could be achieved only as a result of the implementation of a new and authentic administration system (Scurtu, 2011).

The counties of Romania, according to the new administrative law, published in the Official Gazette no. 187 from August 14, 1938, were grouped in 10 lands (Administrative Law of August 14, 1938, pp. 3772-3801). The lands were regional territorial constituencies, endowed with legal personality and were administered by royal residents, who were assigned wide competences in the following fields: administrative, economic, social and cultural. Each ministry had an external service that worked alongside the royal resident, with the exception of justice, the army, foreign affairs, autonomous public regencies, higher education institutions and commercial administrations (GCSNA, F. 1/1938).

The ten lands were: *Olt*, with the seat in Craiova, comprising 6 counties; *Bucegi*, with the residence in Bucharest, comprising 10 counties; *Marii*, with the residence in Constanta, comprising 4 counties; *Dunarea de Jos*, with the residence in Galati, comprising 10 counties; *Dniester*, with the residence in Chisinau, comprising 4 counties; *Prut*, with the residence in Iasi, comprising 9 counties; *Suceava*, with the residence in Cernauti, comprising 7 counties; *Mures*, with the residence in Alba Iulia, comprising 9 counties; *Somes*, with the residence in Cluj, comprising 7 counties; *Timis*, with the residence in Timisoara, comprising 5 counties (Nistor, 2000, p. 125). Some of the created lands have overlapped to the geographical-historical provinces: Timis – to Banat, Olt – to Oltenia, Suceava – to Bucovina (Cocan, 2010, p. 6). The ten counties of the *Dunarea de Jos* Land included 45 constituencies (plase), 2 municipalities, 8 residence urban communes, 14 non-residence urban communes, 10 suburban communes and 699 rural communes (GCSNA, F. 88/1940, p. 14).

The lands created aimed, as far as possible, to unite counties located in different provinces. For example, the "Dunarea de Jos" Land comprised ten counties of interwar Romania: eight counties from the Romanian Old Kingdom (Braila, Covurlui, Falcu, Putna, Ramnicu-Sarat, Tecuci, Tulcea, Tutova) and two from Bessarabia (Cahul and Ismail).

An exception, in this sense, was the Dniester Land, which included only four Bessarabian counties: Cetatea-Alba, Lapusna, Orhei, Tighina (GCSNA, F. 88/1940, p. 14). Dinu Simian, former undersecretary of state, was appointed as royal resident of the Dniester Land, by royal decree, for a period of 6 years (Royal Decree No. 2.920 of August 13, 1938), and Gheorghe Glod was also appointed as general secretary of the Land, by royal decree who, at the time of his appointment, held the positions of general administrative inspector in the Ministry of Justice and temporary adviser to the Legislative Council (Royal Decree No. 2.931 of August 13, 1938).

Territorial-administrative resizing of Cetatea-Alba County in 1939

To exemplify the statement regarding the scope of the phenomenon of politicization in interwar Romania, I present an episode related to the territorial reorganization of the counties in Romania through the creation, in 1939, of an additional constituency in each county. The case of Cetatea-Alba County which was part of the Dniester Land will be elucidated.

On April 1, 1939, the Directorate of the State Administration of the Ministry of Interior issued an address to the Royal Resident of the Dniester Land in which he was informed that according to the provisions of the Administrative Law of 1938, the position of Subprefect has been abolished "it was no longer possible to provide the positions of former subprefects in the Ministry's budget based on the 1939/1940 exercise".

There were registered 71 positions in the budget of praetors with the salaries of the former subprefects so that these persons keep their salaries. These salaries, being considered as personal rights, they could only be paid to the holders, and in case of vacation, "they will be considered as positions of I-st class praetors, with the corresponding salaries fixed by law".

The solution to the created problem was formulated as follows: "a new constituency will be created in each county with a smaller constituency and with the residence preferably in the county's capital so that these new praetors, in case of need, to be also deputy prefects".

The Royal Resident was obliged to present to the Ministry of Interior the decisions regarding the establishment of the new constituencies "as soon as possible" (IMA, Fund. 153, Inv. 1, F. 503, p. 105).

On April 10, 1939, the Local Administration Service of the Dniester Land sent to the prefect of Cetatea-Alba County the decision of the Ministry of Interior, the 3981/939 number, by which it was decided to establish one constituency in each county. The Cetatea-Alba

Table 1.

Distribution on constituencies of the communes from Arca, Sarata, Liman and Tuzla constituencies, which will undergo changes through the establishment of a new constituency (Bairamcea, with residence in Bairamcea commune)

No.	The name of the commune that will form the new constituency	The name of the district where the commune comes from
ARCA CONSTITUENCY with the residence in Arca commune		
1.	Arca	Arca
2.	Arcaud Nou	--
3.	Bairam	--
4.	Bucurari	--
5.	Doljari	--
6.	Farmaciuta - Nou	--
7.	Farmaciuta Vici	--
8.	Farmaciuta	--
9.	Ilaceni	--
10.	Comandari	--
11.	Podgora	--
12.	Poduri	--
13.	Satului	--
14.	Tupari	--
15.	Tupari	--
BAIRAMCEA CONSTITUENCY with the residence in Bairamcea commune		
1.	Bairamcea	Sarata
2.	Caira	--
3.	Chelaru	--
4.	Chelaru	Tuzla
5.	Dorobani	--
6.	Ilaceni	Sarata
7.	Ilaceni	Liman
8.	Ilaceni	--
9.	Ilaceni	--
10.	Ilaceni	Sarata
11.	Ilaceni	--
LIAMAN CONSTITUENCY with the residence in Cetatea-Alba town		
1.	Baila Bogdan	Liman
2.	Baila Bogdan	--
3.	Bucurari	--
4.	Bucurari	--
5.	Bucurari	--
6.	Bucurari	--
7.	Bucurari	--
8.	Bucurari	Liman
9.	Bucurari	--
TUZLA CONSTITUENCY with the residence in Tuzla commune		
1.	Bucurari	Tuzla
2.	Bucurari	--
3.	Bucurari	--
4.	Bucurari	--
5.	Bucurari	--
6.	Bucurari	--
7.	Bucurari	--
8.	Bucurari	--
9.	Bucurari	Liman
SARATA CONSTITUENCY with the residence in Sarata commune		
1.	Arcaud Nou	Sarata
2.	Arcaud Nou	--
3.	Arcaud Nou	--
4.	Arcaud Nou	--
5.	Arcaud Nou	--
6.	Arcaud Nou	--
7.	Arcaud Nou	--
8.	Arcaud Nou	--
9.	Arcaud Nou	--
10.	Arcaud Nou	--
11.	Arcaud Nou	--
12.	Arcaud Nou	Arcaud

Source: *Ismail Municipal Archive, Fund 153, Inv. 1, F. 503, p. 102.*

County Prefecture received the respective document on April 13, 1939 (IMA, Fund. 153, Inv. 1, F. 503, p. 104).

Already on April 19, 1939, the prefect of Cetatea Albă County informed the Royal Resident of the Dniester Land about the completion of the task regarding "the establishment of another constituency in Cetatea Albă County". The demarche was accompanied by a map of the county (Photo 1) "on which the proposed new constituency was sketched, at the same time being rounded by the other constituencies from which the communes were taken for the establishment of the new constituency".

It was also presented "a table of the communes distributed on the newly divided constituencies and a table with the current administrative division of the county". The new distribution of communes after the changes made is presented in the table 1.

The prefect also informed that the proposal to create a new constituency was made "based on the order no. 3981/939 of the Ministry of the Interior, the Liman constituency from the county residence remaining the smallest in the county, both in terms of area and number of communes". It was proposed that the new constituency be called Bairamcea constituency, with the residence in the commune of the same name (IMA, Fund. 153, Inv. 1, F. 503, p. 101).

Conclusions.

Political decisions in the field of territorial organization of public power are not always based on reasoning regarding the efficiency of the administrative

Photo 1. Map of Cetatea Albă County.

Source: Ismail Municipal Archive, Fund 153, Inv. 1, F. 503, p. 103.

act. Very often they are not even rational from the perspective of the role of the authorities and civil servants to act in order to satisfy the general interest.

Frequently, the political-administrative decisions are influenced by interests that, generically, can be attributed to the category of politicization. The case studied in this article leads to the conclusion that the phenomenon of politicization in the Romanian space has confirmatory historical roots and that also has an impact on current administrative policies and practices.

REFERENCES

- Administrative Law* of August 14, 1938. Monitorul Oficial al României nr. 187 din 1 august 1938.
- Cocșan, P. (2010). "Ținutul" – un taxon regional tradițional, specific României. *Geographia Napocensis*, IV(1), 5-14.
- Galati County Service of the National Archives (GCSNA)*. Royal Residence Fund of the Lower Danube Land: Files 1/1938 and 88/1940.
- Haret, C. Sp. (2010). *Operele lui Spiru C. Haret*. (Volume IX: Polemice și politice: 1911–1912)). Ed. a 2-a, rev. București: Comunicare.ro.
- Hazu, G. (1934). *Politicianism și Feminism: O plagă veche și una nouă*. București: Institutul de Arte Grafice.
- Ismail Municipal Archive (IMA)*. Fund 153, Inventory 1, File 503.
- Nistor, I. S. (2000). *Comuna și județul: evoluția istorică*. Cluj-Napoca: Dacia.
- Pepine, H. (2011). *Cercul vicios al politicizării*. Retrieved from <https://www.dw.com/ro/cercul-vicios-al-politiz%C4%83rii/a-15227979>
- Pop, L.-A., & Bolovan, L. (Eds.). (2007). *Istoria României: compendiu*. Ed. a 2-a, rev. Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane.
- Radulescu-Motru, C. (1904). *Cultura română și politicianismul*. București: Socec.
- Royal Decree* No. 2.920 of August 13, 1938. Monitorul Oficial Nr. 187 din 14 August 1938.
- Royal Decree* No. 2.931 of August 13, 1938. Monitorul Oficial Nr. 187 din 14 August 1938.
- Scurtu, I. (2011). *Reorganizarea administrativ-teritorială – expresie a crizei economice și politice din România*. Retrieved from <http://www.ioanscurtu.ro/reorganizarea-administrativ-teritoriala-expresie-a-crisei-economice-si-politice-din-romania/>
- Scurtu, I., & Out, P. (Ed.). (2003). *Istoria românilor. (Volume VIII. Romania Întregită (1918-1940))*. București: Editura Enciclopedică.
- Stere, C. (2016). *Curs de drept constituțional, ținut la Facultatea de Drept a Universității din Iași în anii 1910-1911*. Chișinău: Cartier.

Historical Background and Reasons for the Formation of the Caucasian Legions During the Second World War

UDC: 94(100)"1939/45"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172474>**Huseynova Irada Mehtigulu**

Dr.Sc., Full Prof., Head of the department of history of the peoples of the Caucasus,

<https://orcid.org/0000-0003-4879-8026>, iradahuseynova@bsu.edu.az**Shabanova Khayala Fakhri**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-0534-3662>, shabanovakhayala98@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The Second World War was one of the most catastrophic wars in human history. Many aspects of the Second World War have been studied by many scientists. Despite the deep study of the historical, political and social issues of the Second World War, there are still little-studied issues of such a pressing problem. The study of various aspects, in particular the "blank spots" of the Second World War, occupies a special place in modern historiography. The article examines one of the pressing and little-studied problems of modern Caucasian studies - the historical background for the formation of legions (military units) from among the peoples of the Caucasus. The Caucasus region occupied an important place in the politics of European powers throughout the history of the 19th and 20th centuries. During the Second World War, the region remained in the focus of interests of Nazi Germany. Beginning in the summer of 1941, many Soviet prisoners of war and citizens found themselves in German captivity. Unable to withstand the harsh conditions of captivity, many prisoners of war died. During the war, Soviet prisoners of war captured by the Germans were forced to collaborate with Nazi Germany. During World War II, the Germans began to form military units-legions from among the peoples of the Caucasus for military and political purposes. The article examines the main reasons and purposes of the formation of legions, the motives for the cooperation of prisoners of war with Hitler's Germany. The research paper examines the historical background and reasons for the creation of military formations on the side of Nazi Germany. Stalin's repressions, collectivist policies and other factors contributed to the formation of anti-communist forces. The military and political goals of the Third Reich to create volunteer formations from among Soviet prisoners of war, as well as the reasons for the cooperation of the peoples of the Caucasus with Nazi Germany are studied. The Eastern Legions as part of the German armed forces were created in the first half of 1942. From the first years of the German-Soviet war, volunteer units began to be created, which included prisoners of war and civilians. The article also provides brief information on the composition and structure of the formed legions.

Keywords: Caucasus, World War II, legion, prisoners of war, collaborationism

Історичні передумови і причини формування кавказьких легіонів у період Другої світової війни

Гусейнова Ірада, Шабанова Хаяла*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Друга світова війна була однією з найтрагічніших воєн в історії людства. Багато аспектів Другої світової війни було досліджено багатьма вченими. Незважаючи на глибоке вивчення історико-політичних та соціальних питань Другої світової війни, все ще є маловивчені питання такої актуальної проблеми. Вивчення різних аспектів, зокрема «білих плям» Другої світової війни, посідає особливе місце у сучасній історіографії. У статті розглядається одна з актуальних та маловивчених проблем сучасного кавказознавства – історичні передумови формування легіонів (військових підрозділів) з-поміж народів Кавказу. Кавказький регіон займав важливе місце у політиці європейських держав протягом історії XIX і XX століть. У роки Другої світової війни регіон залишався у фокусі інтересів гітлерівської Німеччини. Починаючи з літа 1941 року багато радянських військовополонених та громадян опинились у німецькому полоні. Не витримавши суворих умов полону, багато військовополонених гинули. У роки війни радянські військовополонені, захоплені німцями, вимушено співпрацювали із гітлерівською Німеччиною. У роки Другої світової війни німці стали формувати військові частини-легіони з-поміж народів Кавказу у військово-політичних цілях. У статті розглядаються головні причини та цілі формування легіонів, мотиви співробітництва військовополонених із гітлерівською Німеччиною. У дослідницькій роботі розглянуто історичні передумови та причини створення військових формувань на боці нацистської Німеччини. Сталінські репресії, політика колективізму та інші чинники сприяли формуванню антикомуністично налаштованих сил. Вивчено військово-політичні цілі Третього Рейху зі створення добровільних формувань із радянських військовополонених, а також причини співпраці народів Кавказу з нацистською Німеччиною. Східні легіони як частину німецьких збройних сил було створено у першій половині 1942 року. З перших років німецько-радянської війни стали створюватися добровільні загони, до складу яких входили військовополонені та цивільні особи. У статті також подано короткі відомості про склад та структуру сформованих легіонів.

Ключові слова: Кавказ, Друга світова війна, легіон, військовополонені, колабораціонізм

Стаття надійшла / Article arrived: 09.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.08.2024

Introduction.

World wars are one of the main, at the same time tragic, pages in the history of mankind. Throughout history, an innumerable number of wars have occurred, but the most terrible and destructive among them was the war of 1939-1945, which still has not lost its relevance. The relevance lies in studying the "blank spots" of this period, as well as preventing humanity from repeating the tragedy in the "face" of the Second World War. One of the interesting and important problems in the history of this period is the issue of collaboration.

The purpose of the research work is to study and analyze important issues of historical background and the process of collaboration and cooperation of the Caucasian peoples with Nazi Germany during the Great Patriotic War.

There are still different opinions about whether collaboration is considered a war crime. Studying such a controversial issue is complex and interesting. To study this issue extensively, you should pay attention to the degree to which the issue has been studied. The source study and historiographical bases of the issue are very interesting. The historiography of the study should be divided into the Soviet and modern periods, which are very different from each other. Despite the contradictions, these works form the basis for the study of such a complex historical period.

Degree of knowledge of the problem.

The article examines the prerequisites and reasons for the formation of legions from among the peoples of the Caucasus. In historiography, the legions are called "Eastern" or "Muslim" legions. Considering that the Caucasus was one of the main regions of the Soviet Union, and also occupied an important place in the aggressive plans of the European powers, it would be advisable to study the problem within the framework of the Caucasian peoples, under the general name "Caucasian Legions". The article examines the historical background that led to collaboration with the Germans. The problem was studied regardless of the ideologies that were inherent in the historiography of the twentieth century.

Let's consider the historical background, reasons for the cooperation of the Caucasian peoples, and the formation of legions on the side of Hitler's Germany. Military historian and academician of the Academy of Military Science M.I. Semiryaga in his work deeply studied the problem of collaborationism. Even though this work belongs to modern historiography, here the problem of cooperation with Germany is given a negative assessment. "Collaborationism is a type of fascism," the historian noted. The author studied the origins and historical circumstances of the formation of collaborationism. The work notes that the end of the First World War and the Versailles system led to political and economic problems. The policy of repression of the Soviet government in the 30s is also analyzed. XX century. On the initiative of Stalin and Beria, by the fall of 1938,

millions of Soviet citizens were executed or isolated in distant Siberian camps and prisons (Semiryaga, 2000, p. 99).

Research results.

As you know, Soviet power in the Caucasus was established in 1920. The main goal of the internal political line of the Soviet leadership was economic development, as well as post-war reconstruction. The Soviet government took several measures that were not always effective. The NEP policy failed to adequately improve the economic situation in the Caucasus. The collectivization policy also aggravated the situation and became the reason for the brewing of social discontent among the peoples of the Caucasus. As a result of the collectivization policy, part of the population died, while others were sent into exile. Statistics indicate that 13 million people died. Of these, 7 million died of hunger. Other statistics are also given, where 10-16 million people died as a result of this policy.

Joseph Stalin, who headed the Soviet government until 1953, managed to defeat Nazi Germany and turn the USSR into a superpower. He pursued a policy of "Great Terror", collectivism, and deportation, which worsened the lives of civilians.

At the beginning of 1989, a commission was created that was supposed to determine population losses, headed by Polyakov. The statistics focus on two years of the "Great Terror". V. N. Zemskov estimates the number of those repressed during the years of the "Great Terror" at 1 million 345 thousand people. Russian demographer A. Vishnevsky gives different statistics. The number of repressed people is estimated at approximately 4-6 million people. The policy of collectivism and repression, which was carried out by J.V. Stalin, led to huge numbers of victims (Zemskov, 2012, p. 83). A huge number of works have been written about Stalin and his totalitarian regime. One of the interesting works, which is directly related to the Caucasus, was written by a German historian, and professor at the University of Berlin Baberovsky. In his work "The Enemy is Everywhere. Stalinism in the Caucasus," written in 2011, the author explored the origins of Stalin's repressions in the Caucasus. The author noted that the policy of collectivism and bloody terror was the most cruel in the Caucasus. The policy of "Great Terror" in the Caucasus began at the end of 1936. In 1937-1938, 1.5 million people were arrested, 681,692 of them were shot, N. Khrushchev announced this at the plenum of the Central Committee in July 1957 (Baberovski, 2010).

The real drama for the peoples of the Caucasus was the transition to complete collectivization. The measures of the Soviet government were called a policy of mass repression and mass terror (Aliyeva, 2013, p. 140). As a result of the collectivization policy, 7 million people died.

Summarizing the above, it can be noted that the policy of repression and collectivism will subsequently create conditions for the cooperation of some prisoners of war from among the peoples of the Caucasus with Nazi Germany.

On June 22, 1941, at four in the morning, Nazi Germany attacked the USSR. The Great Patriotic War began. This attack was unexpected for the Soviet leadership. On July 3, 1941, Stalin addressed the Soviet people and gave information about the situation at the front. As a result of general mobilization, along with representatives of other peoples of the Caucasus, 700 thousand Azerbaijanis also went to the front. At the initial stage of the war, a huge number of Soviet citizens were captured by Nazi Germany. The difficult economic and political situation in the Soviet Union, including the totalitarian regime established by Stalin, was the reason why military structures were formed among Soviet citizens who fought against Soviet power on the side of the Third Reich. Among these citizens, there were also representatives of the Azerbaijani people. The number of Soviet citizens captured by the Germans is estimated differently in research works. The German scientist Christian Streit names a more significant figure – 5.754 million Soviet prisoners of war (Shneer, 2005, p. 96).

The historian Schneer, in his work entitled “Prisoners of War,” noted that the number of such a huge number of prisoners of war was marked not only by any military miscalculations and mistakes among prisoners of war but also by those who voluntarily surrendered to the Germans. The author analyzed all the reasons that led to this combination of circumstances:

1. The internal policy of the Soviet government, which includes socio-political aspects: the policy of repression and collectivism, anti-religious policy, as well as hunger.

2. National problems that were associated with the multinationality of the USSR. Anti-Soviet and national liberation tendencies emerged (Shneer, 2005, p. 133).

Many captured were subjected to reprisals by the Germans. Prisoners were used as labor. Most of the prisoners could not withstand the inhuman conditions and died from hunger and disease.

When exploring Soviet historiography, you should pay attention to the term “collaborationism”. Collaborationism, translated from the French word “collaboration”, means cooperation during a war or armed conflict with an enemy. This term became widely used during the Second World War. During this period, those representatives from different nations who collaborated with the Third Reich and served in the security forces of the Wehrmacht were called “enemies of the people”, “traitors” and “traitors”. In Soviet historiography, there is a negative attitude towards collaborationists. There is no consensus among historians and politicians on the question of whether collaborators are enemies of the people, traitors, or whether everyone has the right to choose. A Russian military historian, a participant in the Great Patriotic War, noted in one of his studies: “No army that acted as an occupier of any country can do without cooperation with the authorities and population of that country. The occupation system needs translators, and

experts in the political system of local customs (Kovalyev, 2009, p.8.). There are several types of collaboration: economic, political, intellectual, etc. Hitler's Germany sought to embody economic collaborationism. This cooperation was aimed at ensuring that all citizens of the occupied territories had to work for Germany. Also, Nazi Germany pursued the goal of establishing control over industry in the occupied territories under the “guardianship” of German companies.

The famous historian O. Romanko in his work (2005; 2014) noted two important reasons for the formation of foreign volunteer groups: political and military goals.

Military reasons were determined by the need for manpower for the military machine. Political reasons were related to propaganda. To show the world the weakness of the ideology of communism (Romanko, 2005, p. 12).

The work notes that in the fall of 1941, the process of forming legions from representatives of the eastern peoples, and prisoners of war of the Red Army, which included representatives of the peoples of the Caucasus, began. O. Romanko called them not Caucasian legions, but eastern legions.

The Lebensraum policy occupied an important place in the foreign policy of Hitler's Germany. The term appeared in the 19th century. The policy was based on the idea of “living space” and was the basis of expansion. These ideas were put forward during the First World War. Hitler's Germany pursued the goal of actively applying this policy towards the USSR. The conquest of the Near and Middle East and the Balkan region formed the basis of the German expansionist policy. German politicians in Hitler's Germany prepared a plan that provided for the administration of the occupied territories. At the initial stage of the war, Hitler did not have the idea of creating military formations from among the Soviet emigration. However, defeat in World War II changed the situation.

In the early stages of the war, Adolf Hitler had a negative attitude towards the creation of armed forces from Soviet citizens. “It should never be allowed for anyone other than Germans to carry weapons! - Hitler said in the first months of the Eastern campaign. – This is especially important. Even if shortly, it would seem easier for us to attract any foreign, conquered peoples to armed assistance, this would be wrong. This one day would certainly and inevitably turn against us. Only a German has the right to bear arms, and not a Slav, not a Czech, not a Cossack, and not a Ukrainian” (Semenova, 2013, p. 121). Subsequently, G. Goebbels, E. Wagner, and E. von Weizsäcker began to put forward ideas about the formation of volunteer detachments from among Soviet prisoners of war.

In 1941, Hitler issued a decree “on civil administration in the occupied eastern regions”. Based on this decree, the Imperial Ministry for the Occupied Eastern Territories was also established. Alfred Rosenberg became Reich

Minister, and Nazi German statesman Alfred Mayer was appointed his deputy.

In the occupied eastern territories, Reichskommissariats were to be formed, the administration of which was to be carried out from Berlin. Among them, a separate Reichskommissariat called "Caucasus" was identified. Hitler's Germany managed to form only two Reichskommissariats: Ostland (Baltic lands) and Ukraine.

At the end of 1941 and the beginning of 1942, the German command decided to launch an offensive in the Caucasus. To create an effective method of managing these areas, it was decided to create military formations from among the Caucasian and Turkic peoples. Subsequently, based on these formations, the creation of a "national army of independent states" was envisaged. First, national committees were created in Germany: Azerbaijani, Georgian, North Caucasian, etc., which were to be transferred to the occupied territories of the Caucasus. O. Romanko's work also notes that Muslim legions had a higher status than other formations.

In archival materials from 1942 from the office of A. Rosenberg (German policy in the occupied regions of the Caucasus), the interests of Hitler's Germany about the peoples of the Caucasus are clearly expressed. It is noted: "None of the Caucasian peoples has the strength to ensure their independent existence for a long time." Based on this, we can conclude that the Germans, creating military units from among the Caucasian peoples and establishing cooperative relations with representatives of the Caucasian emigration, did not want to give the peoples of the Caucasus the right to independent existence. The Germans perfectly understood the complexity of the region and for its further subjugation, they provided for the free carrying of weapons (saber and dagger), freedom of religion, or a tolerant attitude towards the religion of the Caucasus. A. Rosenberg noted that Azerbaijanis have natural cultural inclinations towards the Turks. The Germans were ready to support the cultural community but did not accept pan-Turkism and political trends (Materials from the office of A. Rosenberg; Romanko, 2005).

First, the Turkestan Legion was formed at the Legionovo station in Poland. Then the Caucasian-Mohammedan Legion was formed from among Azerbaijanis, Dagestanis, Ingush, and Chechens. The Georgian Legion consisted of Georgians, Abkhazians, Circassians (Adyghe), Circassians, Kabardians, Balkars, etc. The Armenian legion had a homogeneous national composition (Romanko, 2005, p. 13).

Since 1941, the number of foreign volunteers has increased. Hitler's Germany, adhering to a policy of racial discrimination, began to staff military formations from among different nations for its military-political purposes. The Third Reich did not care who wanted to fight under its banner to achieve great military victories. The term *nichtdeutsche* attracts attention. Which means

non-German peoples who were to be brought into the military ranks of Germany.

Carlos Jurado notes in his work that the eastern legions were the first to become Wehrmacht volunteers. On December 30, the OKW gave the order for the formation of various military units. In the first half of 1942, 4 and then 6 legions were formed (Jurado, 1983).

In 1942, the Azerbaijan Legion was formed, in which Khalil Khasmammedov, Fuad Amirjan and others took part. The first battalions were formed in Poland at the Jedlino station. The number of the legion was 40 thousand people (Romanko, 2005, p. 56).

One of the legions formed during the Second World War on the side of the Third Reich was Georgian. The famous Georgian historian Georgiy Mamulia in his work highlighted the features of the formation of the Georgian Legion. Georgian-German cooperation was founded during the First World War. During World War II, Georgia's geostrategic position also attracted the attention of Germany. The order to create the legions was given on February 8, 1942. Georgian emigration played an important role in the formation of the Georgian Legion, on the initiative of Shalva Maglakelidze. The first German commander of this legion was Wilhelm Hussel (Mamulia, 2011, p. 24). Along with ethnic Georgians, the legion also included Circassians, Ossetians, and other nationalities. The headquarters was located in Wesola. To raise the patriotic spirit, the battalions "Shalva Maglakelidze", "Shota Rustaveli", "Queen of Tamara", "Tsar Irakli II", and "Ilya Chavchavadze" were created. In 1942, the newspaper "Sakartvelo" was published in Georgian, the editor of which was Gairoz Maglakelidze (Mamulia, 2011, p. 24).

Among the formed legions there was also an Armenian legion. Back in the 1930s, part of the "Dashnaktsyutun" party began collaborating with the Third Reich. The Armenian National Committee was created. The Armenian legion consisted of 8 battalions and had a homogeneous national composition (Romanko, 2014, p. 34).

From representatives of the peoples of the North Caucasus, the North Caucasus Legion was formed, the number of which was 25-30 thousand people. The North Caucasian Legion formed 8 battalions. A military unit "Bergmann" was also created, from among the peoples of the South and North Caucasus. A. Rosenberg noted: "The further fate of the legions depends on how they justify themselves" (Materials from the office of A. Rosenberg).

Conclusions.

In conclusion, it should be noted that Hitler's Germany, to implement its tricky plans, formed legions of representatives of the peoples of the Caucasus, for military-political purposes. On the eve of the formation of the legions, the idea of establishing cooperative relations with representatives of the Caucasian emigration was also put forward. Ideas about the independence of the Caucasian region put forward by political emigrants did

not lead to certain results, since the Caucasus as a region was supposed to be part of the Third Reich and serve as a springboard for further aggressive policies. The Soviet legions, formed from among representatives of Soviet citizens, continued their activities in harsh historical and

political conditions. The problem of prisoners of war and military collaboration is also relevant in modern historical and political conditions. This problem should be studied objectively, without ideologies. The war turned out to be a severe test for prisoners of war.

REFERENCES

- Aliyeva, S. I. (2013). From the history of Stalin's repressions in the Caucasus. *Modern scientific thought*, 4, 138-152.
- Babеровski, Y. (2010). *The enemy is everywhere. Stalinism in the Caucasus*.
- Jurado, C. (1983). *Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941-45*. Osprey Publishing.
- Mamulia, G. G. (2011). *Georgian Legion in the Struggle for Freedom and Independence of Georgia during World War II*. Veche.
- Materials from the office of A. Rosenberg on German policy in the occupied regions of the Caucasus.
- Romanko, O. V. (2005). *Muslim legions in the Second World War*. AST.
- Romanko, O. V. (2014). Eastern legions in the power structures of Nazi Germany (1941-1945) organization, personnel composition and numbers. *Musulmanskiy mir*, 4, 24-56.
- Semenova, E. V. (2013). National policy of Germany towards the peoples of the USSR during the Great Patriotic War. *Innovative economy: prospects for development and improvement*, 3, 121-124.
- Semiryaga, M. I. (2000). *Collaborationism. Nature, typology and manifestations during the Second World War*.
- Shneer, A. (2005). *Soviet Prisoners of War in Germany (1941-1945)*. Jerusalem: Gescharim.
- Zemskov, V. N. (2012). The scale of political repressions in the USSR (against speculative and mythological constructions). *Bulletin of the Samara Scientific Center*, 3, 80-88.

The Perpetrators of the Karabakh Problem are Known: the History of Karabakh in Armenian Historiology

UDC: 930.23(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172475>**Hajiyev Vugar Qasim**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-1688-4114>, vugarhajiyev73@gmail.com*Institute of Manuscripts named after Muhammed Fuzuli of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract

The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict has long disturbed peace in the South Caucasus and damaged relations between almost all countries in the region. Historically, the instigators of many wars and conflicts in the world have sown the seeds of enmity between peoples, propagated fictitious ideologies and used them for their own purposes. That is why the Nagorno-Karabakh problem arose. This was the goal of those who put forward the idea that there was a "Greater Armenia" state and that Karabakh was one of its territories. Unfortunately, the propagandists and driving forces of this fictitious ideology were historians. They have "contributed" to this ideology by writing many books that are repetitive, not based on any real history, and are purely propaganda. The Armenians, who moved to the South Caucasus at the beginning of the 19th century and founded their first state at the beginning of the 20th century, from time to time tried to armenianize place names (geographical names) and historical monuments in these areas without any material, spiritual or etymological basics. Not satisfied with this, Armenian historians tried to claim that Azerbaijan historians distorted the history of Karabakh in their works. The purpose of this research is to reveal the true intentions of Armenian historians who distorted and Armenianized the ancient and recent history of Karabakh. In their works, they accuse Azerbaijani historians of falsifying the history of Karabakh. As the methodology of the research used the method of comparing historical facts. The books written by Armenian authors were analyzed, in response to them, examples from the works of Azerbaijani historians, historical facts, and sources were presented. The main novelty of the research is that the real political-historical nature of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh problem, the causes of the problem, and the ideological authors of the problem have been revealed.

Keywords: South Caucasus, Karabakh, Armenians, historians, ideology, the truth, facts

Винувці карабахської проблеми відомі: історія Карабаху у вірменській історіології

Гаджиєв Вугар Касим*Інститут рукописів імені Мухаммеда Фізулі Національної академії наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)*

Анотація

Вірмено-азербайджанський нагірно-карабахський конфлікт тривалий час порушував мир на Південному Кавказі та зіпсував відносини майже між усіма країнами регіону. Історично склалося так, що призвідники багатьох воєн і конфліктів у світі сіяли ворожнечу між народами, пропагували вигадані ідеології та використовували їх у своїх цілях. Тому виникла проблема Нагірного Карабаху. Це було метою тих, хто висував ідею про існування держави «Велика Вірменія» і про те, що Карабах є однією з її територій. На жаль, пропагандистами та рушійними силами цієї вигаданої ідеології були історики. Вони «сприяли» цій ідеології, написавши багато книг, які повторюються, не базуються на реальній історії та є суто пропагандою. Вірмени, які переселилися на Південний Кавказ на початку 19 століття і заснували свою першу державу на початку 20 століття, час від часу намагалися вірменізувати топоніми (географічні назви) та історичні пам'ятки на цих територіях без будь-яких матеріальних, духовних чи етимологічних основ. Не задовольняючись цим, вірменські історики намагалися стверджувати, що азербайджанські історики спотворили у своїх працях історію Карабаху. Метою цього дослідження є виявлення справжніх намірів вірменських істориків, які спотворили та вірменізували давню та новітню історію Карабаху. У своїх роботах вони звинувачують азербайджанських істориків у фальсифікації історії Карабаху. В якості методології дослідження в статті використано метод зіставлення історичних фактів. Проаналізовано книги вірменських авторів, у відповідь на них наведено приклади з праць азербайджанських істориків, історичні факти, джерела. Головна новизна дослідження полягає в тому, що розкрито реальну політико-історичну природу вірмено-азербайджанської нагірно-карабахської проблеми, причини проблеми та ідейних авторів проблеми.

Ключові слова: Південний Кавказ, Карабах, вірмени, історики, ідеологія, правда, факти

Introduction.

Armenian historians, who claim that there was once an "ancient" or "Great Armenia" state, including the South Caucasus and that Karabakh was a province of this state, are trying to deny that Armenians historically lived in these lands as small tribes. When looking through world history and geography, there is no state structure belonging to Armenians anywhere in the world until the 20th century. In other words, any ancient state structure belonging to Armenians, including the "ancient" or "Great Armenia state", is only included in fake history books written by Armenian historians.

Many impartial Armenian and other historians have stated in their works that Armenians are not indigenous inhabitants of these lands. Armenian scientists, statesmen and officials, who take a more objective approach to this issue, have refuted the fraud of Armenian historians who claim that the current Armenian state is the center of "ancient and great Armenia" and that Karabakh is one of its provinces.

Let's quote them first: Armenian scientist Manuk Abeqyan expressed more accurately who the Armenians are and where they were formed: "What is the origin of the Armenian people; how and when, from where and by what means did they come here (the author - to the lands of Yerevan), with which tribes did they communicate before and after becoming Armenians and who influenced their language and ethnic structure? We do not have clear and convincing evidence to support this" (Abeqyan, 1975, p. 11).

Armenian historian B. Ishkhanyan writes in his book "The Peoples of the Caucasus": "According to historical antiquity, the original homeland of the Armenians, which they call "Great Armenia", is outside Russia, more precisely, in Asia Minor" (Ishkhanyan, 1916, p. 18).

Research results.

First of all, I should note that Azerbaijani historians have written a number of books on the history of Karabakh. Azerbaijani scientists wrote the history of Karabakh not for any special purpose, but as the history of the region of their homeland. In these works, referring to real historical, archaeological facts and sources, without any falsification, it was proven that Karabakh is an ancient territory of Azerbaijan. Among these works, the works of Igrar Aliyev (1989), Gasim Hajiyevev (2005), Rashid Geyushev (1993), Nazim Mamedov (2010) are of great importance. Armenian scholars have devoted many books and articles to the Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict, and in almost all of their "works" they have not only falsified the past, but have even denied the latest historical facts and processes in front of the eyes of the whole world. There are many examples of fictional ideology in these books written by Armenian historians and politicians. Among them I. Muradyan (1988), G. Avakyan (1989), Y. Barsegov (1989), G. Barseghyan (1989), S. Khurshudyan (1989), P. Muradyan (1990),

V. Harutyunyan (1990), G. Balyan (1991), V. Tovmasyan (1991) and others' books can be cited as an example.

The purpose of the article is to examine some of these works, to create a general idea about the books written by Armenian scholars on this topic and to reveal their true nature.

In 1991, Grigor Avakyan's book "Nagorno-Karabakh: Answer to the falsifiers" was published (Avakyan, 1991). More than 20 articles, letters, references, answers, essays and thoughts of G. Avakyan about the events of Nagorno-Karabakh have been published in the collection. It is especially important to note that Avakyan, like other Armenian authors, used the words "truth", "real" and other such words in the titles of his writings and tried to cover up his falsification by reinforcing the text of his writings with metaphors and ironies to prove that he was supposedly right.

It seems that this book, written as an answer to the falsifiers, is full of falsifications from the very first sentence to the end. The analysis of the book is important in order to reveal the Armenian author's own falsifications. In the introductory text "Page of History", the author writes that the Armenian people were subjected to deportations and massacres throughout the 20th century and lost a part of their historical homeland, including that Nagorno-Karabakh Autonomous Province and Nakhchivan were torn from Armenia and given to Azerbaijan through various manipulations. In all his subsequent writings, he tries to prove the numerical superiority of the Armenian people and that Armenians are the local people of Armenia and Karabakh with 5-6 sheets of figures taken from the All-Union census conducted in 1959-1970, which he obtained from some archive.

It is possible to answer this falsification of the Armenian scientist in a few sentences. The historian who spoke about their deportations, massacres, loss of land and finally the "Karabakh movement" must have known that since the beginning of the 20th century, with the support of their patrons, the Turkish-Muslim and other populations living in those areas were repeatedly subjected to terror, genocide and 4 deportations. After three ethnic cleansings and deportations carried out before 1970, exaggerating the numerical superiority of Armenians as a historical fact and describing them as the indigenous population of the region is a falsification of history.

Sh. Mkrtchyan tried to surpass his Armenian predecessors in the falsification competition in his book "Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Committed by Azerbaijan (1920-1988)" published in 2003 (Mkrtchyan, 2003). It is clear from the annotation written in the book that the author, who allegedly "exposed" the falsifications of Azerbaijan scientists, is himself a falsifier. The abstract reads: "This work by Sh. Mkrtchyan is a rare event. It describes the nightmare that the Armenians of Nagorno-Karabakh lived through for 70 years under the Azerbaijani yoke. The facts, personal

observations and hundreds of unpublished documents kept in a secret file allow the author to speak about the brutal discriminatory policy of the Azerbaijanis against the Armenian people of Artsak-Karabakh. The life of the Armenian people of Karabakh is described in the book in all its reality. The book has real power and is capable of contributing to the solution of the Artsak problem and completely refuting the imaginary lies and frauds spread by the Azerbaijanis. In the book we come across a large number of previously unpublished facts that will become a real event in modern Artsakology."

The author's use of the phrase "facts, personal observations and hundreds of secret unpublished documents" above clearly reveals how falsifier he is. Because Sh. Mkrtchyan, who supposedly speaks of facts and archive documents like other Armenian authors, does not have any photographs or photocopies of any archive documents in the Armenian or Russian editions of this book. Also, if we take into account that Karabakh belonged to Azerbaijan during the dates specified in the title of the book (1920-1988) and that all the processes and events that took place there were collected in the Azerbaijan archives, where and how did the author obtain the "unpublished" archive documents in 2003? If he obtained these documents during his years in Azerbaijan or from the archives in Khankendi, why did he not use them for 50 years?

Yuri Barsegov wrote 2-volume book called "Nagorno-Karabakh" (Barsegov, 2009).

Barsegov, who emphasized that they wrote their works on the basis of historical sources and led others to forgery, in fact, like them, made the Armenian people a tool of their false ideologies. Even from the explanations he made in the book, it is clear to what extent he is a falsifier and that he is trying to inflame inter-ethnic relations, which he himself often uses.

The falsification of the Armenian author, who wrote that the documents in the book are more objective, indisputable and even internationally reliable in order to attract attention, is clearly seen when looking at the content of that book. Because the documents in this collection are the same as the documents in other collections. These documents were in the archives and collections of Azerbaijan, where there is no official information about the connection of Nagorno-Karabakh with Armenia and its annexation by Armenia. The documents in the collection include demands put forward in meetings organized by Armenians at the request, organization and even instigation of the Dashnaks, decisions taken in Armenian state institutions regarding the annexation of Nagorno-Karabakh to Armenia, letters and telegrams. And Barsegov, as an "international lawyer", is aware that these documents have no legal basis.

One of the books written on this subject is A. Karsetsi's book "Conflicts between peoples and ways to overcome them: On the Nagorno-Karabakh problem" (Karsetsi, 1990).

The content of the book, which is supposed to be devoted to the causes of conflicts between peoples and ways to eliminate them, is as follows: Types of conflicts between peoples. Causes of formation; Islam. The Ottoman Caliphate, which laid the foundations of religious hostility against Christian peoples; pan-Turkism and pan-Islamism, the policy of genocide and the enslavement of non-Christian peoples. The Armenian genocide in Western Armenia in 1915-1916; the Armenian genocide in Baku and Transcaucasia in 1918-1920 are the continuation of the policy of pan-Turkism and pan-Islamism in Azerbaijan. The forcible seizure of Nakhchivan and Karabakh from Armenia; Stalin's voluntariness; The doctrine of pan-Islamism and pan-Turkism is the basis of assimilation and oppression of national minorities; Armenian genocide in the Azerbaijan SSR today; Real ways to end conflicts and create an atmosphere of reconciliation and friendship between peoples.

Looking at the contents of the book, even from the titles and sub-titles, it is possible to see that it is full of falsification and slander, which serve not to eliminate conflicts between nations, but to incite them. The most "interesting" thing is the author's idea of "creating an atmosphere of peace and friendship between peoples" in the last article in the book.

A. Karsetsi, like other Armenian historians, says that the calamities and massacres caused by Armenians to other, especially the neighboring Turkic-Muslim nations, were allegedly caused by those nations themselves. From the beginning to the end of the book, the author sows seeds of enmity between religions and peoples with his ideas, which are not based on any historical facts or documents and at the end, he proposes to create an atmosphere of reconciliation and friendship.

A. Karsetsi, who speaks of the Armenian genocide in Baku and Transcaucasia in 1915-1916 and 1918-1920, denies, like other Armenian historians, the deliberate murders committed by the Dashnak militants in the Turkish lands in 1915-1916. The Armenian historian denies the massacres he carried out against the Turkish-Muslim population in 1918-1920 in Western Azerbaijan (now Armenia), the Anatolian side of Turkey and in Karabakh, the capital Baku, Guba, Shamakhi, Lankaran and other cities and tries to describe it as protecting the Armenian people. However, despite the fact that not a single Armenian was deported from Azerbaijan, Azerbaijanis were deported from Armenia four times in one century - in 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 and 1988-1992. Therefore, a question arises against the historical stories of Armenian historians and politicians: if there was some kind of hostility towards Armenians in Azerbaijan, including Karabakh, then why was the deportation of Armenians not carried out at least once?

The author, who mentions the Armenian genocide from the beginning to the end of the book, does not base

his ideas on any historical facts or documents, but in fact sows the seeds of hostility between religions and peoples.

One of the books published on the Karabakh issue is S. Hurshudyan's book "Truth is the only criterion of historical science: Causes and goals of the new stage of the expanding anti-Armenian campaign in Azerbaijan in connection with the Nagorno-Karabakh issue" (Hurshudyan, 1989, p. 48). Although the author of the book claims to have written the truth, in fact both the title and the general content of the book clearly show that the book is false and fabricated. For example, the first two chapters of the book: "What are the reasons for the new stage of the expanding anti-Armenian campaign in Azerbaijan?" and "Nagorno-Karabakh was not part of Musavat Azerbaijan in 1918-1920." Contrary to what the author writes, there was never a first or new stage of the anti-Armenian campaign in Azerbaijan. On the contrary, the Armenians betrayed the people of their original settlements and after migrating to the South Caucasus, including Karabakh, they constantly treated the local Turks and other peoples with hostility,

repeatedly subjecting them to deportation, terror and genocide.

As the title of the first two chapters suggests, the author's aim, like other Armenian historians and politicians, is to incite ethnic hatred and strengthen the long-standing ideology of "Greater Armenia".

Conclusions.

The article analyzes some books by Armenian historians on the history of Karabakh and reveals their essence. During the investigation, it was found out that books and articles by Armenian authors accusing the Azerbaijani people of alleged destructiveness and hostility, and Azerbaijani historians of allegedly falsifying real history, were published not only in Armenia but also in many other countries, and no restrictions were imposed on the publication of these books. As a result, it is necessary to emphasize the idea that the main goal of historical science and at the same time the main task of historians is not to write numerous works that incite hostility and wars between peoples and states, but to serve the elimination of these conflicts by writing real history.

REFERENCES

- Abeqyan, M. (1975). *History of Armenian literature*. Yerevan.
- Aliyev, I. (1989). *Nagorno-Karabakh: history, facts, events*. Baku: Science.
- Arutyunyan, V. (1990). *Events in Nagorno-Karabakh: Chronicle*. (Ch. 1). Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR.
- Avakyan, Q. (1991). *Nagorno-Karabakh: Answers, references, comments, letters*. (February-August 1988. September-June 1989). Yerevan.
- Balyan, H. (1991). *Nagorno-Karabakh and national conflicts in the Soviet Union in the light of human rights*. Yerevan.
- Barsegov, Yu. (2009). *Nagorno-Karabakh*. 2 vols.
- Geyushov, R. (1993). *Journey to the past of Karabakh*. Baku: Azerneshr.
- Hajiyev, Q. (2010). *Material and spiritual culture of Karabakh*. Baku: Kismet.
- Iskhanyan, B. (1916). *Peoples of the Caucasus*.
- Karsetsi, A. (1990). *Conflicts between nations and the way to overcome them: On the Nagorno-Karabakh problem*. Yerevan: Ayastan.
- Mamedov, N. (2010). *History of the cities and regions of the Nagorno-Karabakh region of the Azerbaijan SSR (20s-80s of the 20th century)*. Baku: Education.
- Mkrtchyan, Sh. (2003). *Anatomy of the genocide committed by Azerbaijan (1920-1988)*. Stepanakert: Azat Artsakh.
- Muradyan, I. (1988). *Is it really necessary to rebel in Northern Arsak?* Yerevan: Rotaprint.
- Muradyan, P. (1990). *History - the memory of generations: Problems of the history of Nagorno-Karabakh*. Yerevan: Hayastan.
- Tovmasyan, V., Atacanyan, V., & Nersesyan Y. (1991). *The Karabakh problem. Origin and essence in documents and facts*. Stepanakert: Mashtots.

Business Sutra by Devdutt Pattanaik in Context of Transformation of Mythological Consciousness in India: Philosophical Analysis

UDC: 1(540):398

DOI: <https://doi.org/10.15421/172476>**Ryzhik Maria**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0008-0077-5312>, mariark1998@gmail.com*Odesa I. I. Mechnykov National University (Odesa, Ukraine)*

Abstract

The relevance of this topic is because transformations within India's mythological system significantly influence the development and state of Indian society. These evolving myths are reflected in business practices, educational programs, new forms of communication, and leadership practices. The most prominent figure in new Indian mythmaking is Devdutt Pattanaik, creator of Business Sutra and author of over 50 books dedicated to Indian mythology. His works are particularly illustrative in the context of the impact of mythology on various aspects of social life.

The purpose of this article is to determine the features of modern transformations in Indian mythology, using the theory and practice of Devdutt Pattanaik's Business Sutra as a key example.

The results of the study indicate that Devdutt Pattanaik's activities exemplify the commercialization of religion. He creates works based on the needs of modern society. Representatives of the new Indian mythmaking transform traditional myths, placing them in new realities. From the perspective of consciousness transformation, several processes occur: the *simplification* of mythological images, the *reactualization* of mythology which includes the integration of traditional myths with current issues such as gender, economics, leadership practices, and career growth opportunities, as well as the *westernization* – the implementation of multiculturalism practices and intercultural communication with Western culture.

The conclusions of the article show that mythological stories and motifs can serve as a powerful tool for shaping corporate culture and ethics in the context of business and leadership. There is a noticeable transformation of myth from religious to secular, creating an eclectic model of interaction between religion and business. Devdutt Pattanaik's Business Sutra reflects the influence of globalization, multiculturalism, and intercultural exchange. His approach demonstrates that, despite the deep influence of Western business practices, Indian society preserves its unique identity and adapts European knowledge to its cultural context. Business Sutra exemplifies globalization in action, where traditional values and mythological archetypes are integrated into the modern business environment, blending global and local dimensions.

Keywords: culture, historical memory, values, spirituality, communication, system of values, traditions, philosophical turn, mythology, identification, society, gender issues, education

Бізнес-сутра Девдатта Паттанаїка у контексті трансформації міфологічної свідомості в Індії: філософський аналіз

Рижик Марія*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Одеса, Україна)*

Анотація

Актуальність теми зумовлена тим, що трансформації у міфологічній системі Індії активно впливають на розвиток та стан індійського суспільства. Змінені міфи відображаються у бізнес-практиках, освітніх програмах, нових формах комунікації та практиках лідерства. Найбільш яскравим представником нової індійської міфотворчості є Девдатт Паттанаїк, творець бізнес-сутри та автор кількох десятків книг, присвячених міфології Індії. Саме його творчість найбільш репрезентативна у контексті впливу міфології на сферу суспільного життя.

Мета статті – визначити особливості сучасних трансформацій індійської міфології на прикладі теорії та практики бізнес-сутри Девдатта Паттанаїка.

Результати дослідження показують, що діяльність Девдатта Паттанаїка є прикладом комерціалізації релігії. Він створює твори, ґрунтуючись на потребах сучасного суспільства. Представники нової індійської міфотворчості трансформують міфи, поміщаючи їх у нові реалії. З погляду трансформації свідомості відбуваються такі процеси: *симпліфікація* образів, *реактуалізація* міфології – зв'язування традиційних міфів з актуальними проблемами сучасності, включаючи гендерні питання, економічні питання, практики лідерства та можливості кар'єрного зростання, а також *вестернізація* – здійснення практик мультикультуралізму та міжкультурної комунікації з західною культурою.

Висновки статті наголошують, що у контексті бізнесу та лідерства міфологічні сюжети та мотиви можуть стати потужним інструментом для формування корпоративної культури та етики. Відбувається трансформація міфу від релігійного до секулярного, виникає еклектична модель відношень між релігією та бізнесом. Бізнес-сутра Девдатта Паттанаїка є наслідком процесів глобалізації, мультикультуралізму та інтеркультурної взаємодії. Його підхід до бізнесу та лідерства показує, що незважаючи на глибокий вплив західних практик, індійський соціум зберігає свою унікальність та здатний адаптувати європейські знання під свій контекст. Бізнес-сутра – приклад глокалізації у дії, де традиційні цінності та міфологічні архетипи інтегруються у сучасний бізнес-контекст з урахуванням глобальних та локальних аспектів.

Ключові слова: культура, історична пам'ять, цінності, духовність, комунікація, система цінностей, традиції, філософський поворот, міфологія, ідентифікація, суспільство, гендерні питання, освіта

Стаття надійшла / Article arrived: 03.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 26.08.2024

Вступ.

Міфи відіграють значну роль у формуванні світогляду людини, а також збереженні та розвитку культурної спадщини. Вони продовжують впливати на систему цінностей суспільства XXI століття. Це спостерігається у творах представників «нової індійської міфотворчості», до цього терміну ми відносимо таких авторів, як Девдатт Паттанаїк, Аміш Тріпаті, Кавіта Кане та ін.

У сучасному індійському суспільстві спостерігається значний вплив міфології на процеси у різноманітних формах комунікації, бізнес-сфері та освіті. Специфіка сучасної індійської бізнес-культури пов'язана з процесами деколонізації та одночасно впливом західних економічних моделей на різні процеси, етичні норми та практики. У сучасній індійській бізнес-культурі спостерігається взаємодія між європейськими та традиційними цінностями (культурними архетипами). Міф трансформується та стає невід'ємною частиною корпоративної культури. Традиційні принципи можуть бути впроваджені в процеси управління, а також використовуватися для створення системи корпоративних цінностей та етичних стандартів. Процеси впливу міфології на бізнес-сферу, корпоративну етику та комунікацію, проблеми гендерного плану та соціальної нерівності не є спонтанними: в Індії є аналітики, які формують певні парадигми для цих процесів.

Актуальність теми зумовлена тим, що зміни в міфологічній системі Індії активно впливають на загальний стан соціуму, динаміку розвитку індійського суспільства. Подібні трансформації знаходять віддзеркалення у бізнесі, освіті, нових формах комунікації, уявленнях та практиках лідерства, корпоративної культури та етики. Саме тому звернення до творчості представників нової індійської міфотворчості дозволить простежити, за рахунок яких змін, порівняно з класичними міфологічними образами, відбувається дана реактуалізація, а також дозволить виявити, які виклики та загрози вона несе.

Найбільш яскравим представником нової індійської міфотворчості є Девдатт Паттанаїк, творець бізнес-сутри та автор кількох десятків книг, присвячених міфології Індії. Саме його творчість найбільш репрезентативна у контексті впливу міфології на сфери суспільного життя. Також він часто порушує питання гендерного характеру і робить внесок у сферу освіти, пропонуючи нові методи філософського пізнання, власну інтерпретацію стародавніх міфів тощо.

Мета статті – визначити особливості сучасних трансформацій індійської міфології на прикладі теорії та практики бізнес-сутри Девдатта Паттанаїка.

Спираючись на поставлену мету, ми поставили кілька завдань, серед яких:

- простежити, за рахунок яких змін у порівнянні з традиційними історіями відбувається реактуалізація міфу;

- зрозуміти, як інтеркультурні взаємодії та глобалізація впливають на традиційні індійські міфи;

- виявити, чи реактуалізація міфу відображає цінності (у певному сенсі, культурні архетипи) індуїзму та вирішує сучасні соціальні проблеми (нерівності, гендерного плану, свободи вибору тощо);

- визначити, які виклики та погрози несе реактуалізація міфу.

Джерельна база. Трансформацію міфу та його інтеграцію у бізнес-сферу буде розглянуто на творах Девдатта Паттанаїка. З усієї творчої спадщини даного представника нової індійської міфотворчості ми вирішили зупинитися на творах «Бізнес-сутра: індійський підхід до менеджменту» (Pattanaik, 2013) та «Лідер: 50 ідей із міфології» (Pattanaik, 2017).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У досліджуваному нами індійському матеріалі спостерігається підняття таких питань, як трансформація свідомості, гендерна нерівність, культурні та мультикультурні процеси. Для філософського осмислення цієї проблеми ми вирішили звернутися до сучасних українських дослідників. У сучасному українському науковому суспільстві спостерігається активне вивчення культурних та мультикультурних процесів, гендерних питань, нових форм філософського пізнання, духовності, етичних принципів та цінностей. Також спостерігається інтерес наукової спільноти до індійської філософської та релігійної думки.

Євген Бистрицький, Роман Зимовець та Сергій Пролеєв у книзі «Комунікація та культура у глобальному світі» (2020) визначають зв'язок глобалізації, культури та комунікації, а також розмірковують про поняття ідентичності, норми, цінності та ін.

Юлія Бродецька (2023) порушує питання буття, філософського пізнання та філософського повороту в контексті методологічної кризи у сучасній філософії. Створення нових інтерпретацій класичних знань вона пояснює соціокультурними, економічними та політичними змінами у соціумі. Анжела Бойко (2024) порушує проблему гендерної нерівності та зазначає, що суспільству необхідні системні зміни, у тому числі розширення можливостей для дівчат та жінок.

Велика увага у філософському науковому дискурсі приділяється таким поняттям як «цінності» та «система цінностей». Віталія Готинян-Журавльова (2022) вважає, що завдяки існуючій системі цінностей, комбінації певних цінностей, ознак, якостей людини формується та утворюється унікальна особистість. Вона також зазначає, що індивідууму часом доводиться пристосовуватися до нової системи цінностей, виходячи з норм та законів, прийнятих

у тій чи іншій соціальній групі. Зоя Атаманюк (2023) пише, що оволодіння загальнолюдськими, соціокультурними, національними цінностями є духовним розвитком особистості.

Віктор Левченко (2022), а також Ірина Старовойтова та Любов Юрченко (2022) у своїх роботах звертаються до феномену «пам'ять». Традиції не стоять на місці – вони переосмислюються, з потреб сучасної людини. Культурна або історична пам'ять не є архівом традицій, вивчення даного феномену дозволяє спостерігати, як форми культурної практики постійно адаптуються під умови світу, що змінюються, при цьому залишаючись актуальними для соціуму. Збереження, адаптація та передача цінностей із покоління в покоління відіграє важливу роль у контексті культури та збереження особливостей релігійної групи, нації тощо.

Для України знайомство з культурою та релігіями Індії відкриває нові можливості для комунікації та зміцнення відносин. Демонстрація поваги до інтелектуальної історії Індії може значно покращити комунікацію та співпрацю з представниками цієї країни. Як зазначає Юрій Завгородній, перші згадки, що показують інтерес до індуїзму та індійської філософії в Україні, спостерігалися наприкінці XIX – на початку XX століть (Завгородній, 2013, с. 44). У 1840-х роках було опубліковано присвячені індійській філософії тексти Ореста Новицького, від яких Завгородній пропонує «вести відлік існування професійних досліджень індійської філософії в Україні» (Завгородній, 2013, с. 15).

Ольга Лукаш приділяє увагу сучасній Індії: політиці, міжнародним зв'язкам, специфіці процесів глобалізації тощо (Лукаш, 2023). Такі роботи допомагають зрозуміти, яким чином індійське суспільство адаптується під сучасні умови в соціальному, економічному та політичному плані. Юлія Філь присвячує свої дослідження індійській історії та ідентичності (Філь, 2021), впливу західної культури та філософії на індійські реалії, а також розвитку української громади Міжнародного товариства свідомості Крішні (Філь, 2020). У контексті цієї статті також цікавить робота Івана Святненка (2016), присвячена гендерній культурі в індуїзмі. На його думку, саме західна культура значно вплинула на традиційні ролі жінок в індійському соціумі.

У сучасному індійському науковому суспільстві відбувається рецепція творчості Девдатта Паттанаїка. В основному дослідники звертають увагу на питання гендера та ідентичності (Chowdhury & Lama, 2017), а також на нову інтерпретацію древніх епосів (Vatne, 2021). Серед авторів, які заглибились у наукове вивчення бізнес-сутри, слід виділити Нупура Джа та Прадіпа Джагвана (2016). Вони зробили порівняльний аналіз теорії ієрархії потреб Абрагама Маслоу та підходу Девдатта Паттанаїка.

Автори виявили, що Маслоу ґрунтувався на західній психологічній традиції, тоді як Девдатт Паттанаїк розглядає концепції лідерства та бізнесу через призму міфології. Ця робота підкреслює, що різні світогляди та підходи можуть доповнювати один одного та збагачувати культури різних країн, що особливо важливо в епоху глобалізації.

Результати дослідження.

В епоху глобалізації та мультикультуралізму індійська міфологія стає не лише важливим аспектом культурної спадщини Індії та прикладом історичної пам'яті, але й цінним джерелом мудрості та натхнення. У зв'язку з колонізацією у країні з'явилися європейські стандарти, але індійці знайшли баланс між традицією та модернізацією, а також адаптували свої культурні традиції під реалії сьогодення. Індійська ідентичність не була повністю поглинена колоніальною культурою, це спостерігається у нових бізнес-практиках, де пропонується ідентифікувати себе з давніми героями.

Сучасний міфолог Девдатт Паттанаїк пропонує новий філософський поворот в індуїзмі, поміщає старий міф у нові реалії, що допомагає сучасній людині зрозуміти цінність давніх традицій та використовувати їх на благо в корпоративній культурі: бізнесі, лідерстві, менеджменті, освіті тощо. Діяльність Девдатта Паттанаїка є прикладом комерціалізації релігії та нового філософського повороту в індійській культурі. Він проводить паралелі між релігією та бізнесом, виробляє нову систему цінностей для людини XXI століття.

Індуїзм, на відміну від авраамічних релігій, завжди мав практичну орієнтацію. Це дозволяє даній релігії бути більш гнучкою до сучасних умов, що постійно змінюються. З дефіцитом сакрального в соціумі XXI століття повернення традицій через нову індійську міфотворчість показує адаптацію культурної та історичної пам'яті та підтримку культурної ідентичності.

У творі «Бізнес-сутра: індійський підхід до менеджменту» Девдатт Паттанаїк пропонує цікавий підхід до розгляду бізнесу через призму індійської міфології та філософії. Він дивиться на бізнес через створену ним 3В-призму, стверджуючи, що «Яка віра [belief], така й поведінка [behaviour], такий і бізнес [business]. Це бізнес-сутра» (Pattanaik, 2013, Chapter I). Унікальна концепція Девдатта Паттанаїка «віра–поведінка–бізнес» наголошує на важливості цінностей у формуванні стратегій у бізнесі. Віра визначає наше мислення та дії, які, у свою чергу, відіграють роль у характері та успіху підприємства. Важливо відзначити, що для своєї унікальної призми Девдатт Паттанаїк зупиняється на англійських термінах і вживає слово «belief» (Britannica, 2024a), а не «faith» (Britannica, 2024b). Тобто в контексті зв'язку бізнесу та релігії Девдатт Паттанаїк вважає за краще вживати термін, який передбачає наявність

раціональної підстави, ніж суб'єктивніший термін «faith», який підходить для суто духовного контексту.

Проаналізуємо поведінку основних героїв «Рамаяни» – Рами і Сіти (Goldman, & Sutherland Goldman, 2021). Принц Рама – зразок чесноти, ідеальний син та брат, справедливий правитель тощо. Він слідує дхарме, ставить пріоритети рідних і підданих вище за своїх. З одного боку, поведінка Рами приводить його до успіху – подані люблять його, а вороги бояться такого лідера. З іншого – дотримання подібних принципів грає з ним злий жарт у сфері особистого життя: обираючи слідувати думці свого народу, Рама виганяє вагітну Сіту з королівства.

Через тисячоліття залишається дискусійним питання: чому Рама не знайшов балансу, щоб бути одночасно ідеальним чоловіком і правителем. Незважаючи на те, що дотримання дхарми правителя заслуговує на повагу, ставити інтереси народу вище особистого життя не завжди правильно. Рама міг залишатися моральним прикладом, попросивши Сіту переконати мешканців королівства в її чистоті замість того, щоб виганяти її до лісу. Таким чином, довіра суспільства була для нього важливішою, ніж почуття дружини.

Повернемося до синтезу бізнесу та релігії в інтерпретації Девдатта Паттанаїка. Він не боїться ототожнювати богів з певними термінами, здійснюючи персоніфікацію морально-етичних чеснот та цінностей. Так, під богинею Лакшмі у сфері бізнесу Девдатт Паттанаїк має на увазі «багатство», під богинею Дургою – «силу, що дає безпеку та владу», а під Сарасваті – «людську уяву» (Pattanaik, 2013, Business Sutra Vocabulary). Протягом усієї книги спостерігається думка, що не слід гнатися за «Лакшмі» та «Дургою», необхідно пробудити в собі «Сарасваті». Подібні алегорії відбивають глибоку філософську думку – справжнє багатство та влада йдуть зсередини. Розвиток внутрішнього потенціалу є ключем до успіху у сучасному світі бізнесу та лідерства.

Бізнес не існує у культурному вакуумі, він взаємодіє з культурними елементами, які впливають на його функціонування у різних країнах. У Індії спостерігається глокалізація – діалектичний процес, у якому глобальні тенденції адаптуються до локальних культурних контекстів. Бізнес-сутра Девдатта Паттанаїка, в якій західні ідеї корпоративної культури трансформуються під впливом традиційних знань та цінностей (або культурних архетипів у вигляді богів та героїв) – приклад взаємодії глобальних та локальних елементів.

На окрему увагу заслуговують роботи Девдатта Паттанаїка, присвячені пошуку зв'язку між індуїстською міфологією та сучасними процесами організації роботи в групі. Нижче розберемо фрагменти робіт міфолога з книги «Лідер: 50 ідей з міфології» (Pattanaik, 2017). У книзі представлені

короткі оповідання, в яких автор намагається співвіднести поведінку відомих персонажів із давньоіндійських епосів із поведінкою людей під час під час соціалізації. Такий філософський поворот дозволяє переосмислити традиційні міфи. Це дає можливість створити нові ефективні стратегії взаємодії у процесі бізнес-комунікації.

У главі «Трагедія аудитора» (Pattanaik, 2017, Chapter 46) Девдатт Паттанаїк порівнює Лакшману, брата Рами, з аудитором (бухгалтер високої кваліфікації), тобто фахівцем, який перевіряє фінансову та податкову звітність компанії.

У цьому фрагменті ми спостерігаємо, як божественна постать перетворюється на постать із певною соціальною роллю. Для європейської людини порівняння Лакшмана з аудитором може видатися парадоксальним і навіть пародійним, а для практикуючого індіїста – образливим. Подібне порівняння наголошує на процесі десакралізації, де герой «Рамаяни» втрачає свою божественність і святість і стає звичайною людиною, яка виконує рутинну роботу аудитора.

Перед тим, як перейти до зіставлення ролі Лакшмана і ролі аудитора, міфолог розповідає про лінію Лакшмана-рекха. Це лінія, яку провів брат Рами для захисту невістки Сіти у лісі, коли вона попросила його вирушити на допомогу Рамі.

У міркуваннях з приводу того, чим є Лакшмана-рекха, Девдатт Паттанаїк ставить риторичні питання гендерного характеру: «Чим є для нас Лакшмана-рекха? Це символ кохання, створений молодою людиною для захисту невістки? Чи це символ пригнічення, створений чоловіком заради контролю жінки?» (Pattanaik, 2017, Chapter 46). Міфолог апелює до того, що сучасні форми фемінізму підштовхують дивитися на проведення Лакшманом лінії як на символ пригнічення жінки.

Однак, згідно з «Рамаяною» (Goldman, & Sutherland Goldman, 2021), Лакшмана ставився до Сіти з повагою, оскільки вона була дружиною його старшого брата Рами. Тому її захист був для нього одним із насущних завдань, які він виконував із радістю та любов'ю. Якщо прийняти той факт, що мотивом Лакшмани для створення захисної лінії були теплі почуття до невістки та піклування про неї, то стверджувати про контроль та гноблення з боку брата Рами неправомірно. Правильно це було б назвати опікою з боку близької людини.

На думку Девдатта Паттанаїка Лакшмана «як мінімум справляє враження патріархального покровителя» (Pattanaik, 2017, Chapter 46), що очевидно виходячи з самого тексту «Рамаяни» (Goldman, & Sutherland Goldman, 2021). Але якщо це навіть і контроль, то цей контроль скоріше треба назвати захистом, який запобігає можливим небезпекам, що підстерігають Сіту, а не спосіб пригнічення Сіти братом Рами.

Після слів про «патріархального покровителя» міфолог переходить до міркувань про бізнес, підкреслюючи, що і «в бізнесі так само», тобто і тут є патріархальне заступництво (Pattanaik, 2017, Chapter 46). Хоча Девдатт Паттанаїк і говорить про необхідність правил у будь-якому колективі, підкреслюючи, що вони «сприяють процвітання та безпеці компанії» і «допомагають нам приручити і організувати себе» (Pattanaik, 2017, Chapter 46).

Далі Девдатт Паттанаїк переходить до роздумів про роль аудитора в робочому колективі, приходячи до висновку, що «аудитор – це своєрідний Лакшмана організації, який захищає її перед порадою директорів та інвесторами» (Pattanaik, 2017, Chapter 46). На думку міфолога, «відносини між радою директорів та організацією такі самі, як між Рамою та Сітою». Сіту він прирівнює до організації, а Раму ідентифікує з радою директорів. Трансформація героїв та поява в них нових соціальних ролей – одна з характеристик нової індійської міфотворчості. Завдяки подібним процесам відбувається адаптація традиційних знань та цінностей, повернення сакрального у повсякденне життя. Подібні трансформації можуть допомогти у формуванні корпоративної етики.

Безпека установи залежить, на думку Девдатта Паттанаїка, від аудитора (Лакшмани), який «стежить за дотриманням правил і навіть створює правила, які забезпечують дотримання інших правил». Аудитор-Лакшмана «може здатися гнобителем», оскільки «його вимоги позбавляють волі дій» (Pattanaik, 2017, Chapter 46). Але якщо позбавити аудитора (Лакшману) можливості встановлювати правила та порядок в організації, то яким чином в організації підтримуватиметься внутрішня дисципліна, що забезпечує її повноцінне функціонування? Виникає дилема – або дати свободу дій усім працівникам і тим самим паралізувати роботу організації, або дати владу та контроль аудитору, який забезпечить нормальне функціонування організації. Тому будь-які міркування про ймовірне придушення виглядають абсурдними і безглуздими.

Можна подивитися на цю трансформацію Лакшмани як на спробу повернення сакрального до повсякденного життя. Спостерігається діалектичний процес і поєднання двох протилежних культурних векторів: з одного боку відбувається спрощення від бога до аудитора, з іншого – будь-яка людина, завдяки новій міфотворчості може приписати своїй соціальній ролі особливу важливість і певну сакральність. Сакралізація повсякденно-соціального (в даному контексті бізнес-стратегій) – одна з основних рис нової міфотворчості.

Міфологу вдається провести порівняння між історією про Лакшмана-рекху і розповіддю про роль контролера в поведінці аудитора, в яких правила поведінки в організації аналогічні з проведеною лінією, що захищає Сіту від можливої небезпеки.

Таким чином, не можна уникнути правил, що обмежують поведінку підлеглих, але при цьому ведуть до повноцінного функціонування організації або захищають її від можливого краху завдяки виробленій дисципліні.

Девдатт Паттанаїк зазначає, що «саме аудитора залучають, якщо з'ясується, що промоутер зловживає коштами інвесторів та використовує їх для збільшення власного благополуччя за рахунок організації» (Pattanaik, 2017, Chapter 46). Такого промоутера міфолог називає ім'ям головного лиходія – ракшаса з «Рамаяні», кажучи, що «той, хто має бути Рамою, перетворюється на Равану і змушує організацію порушувати правила заради своєї користі» (Pattanaik, 2017, Chapter 46). Порівняння Рами та Равани некоректне. Ці персонажі протилежні один одному, і в ортодоксального індуїста не може виникнути навіть думка про те, що Рама міг стати схожим на Равану. Рама – духовна особистість, у його образі втілені ідеали праведності та моральних цінностей. Своїми діями він демонструє, як одна людина може впливати на колективну культуру, а також як етичні цінності можуть впливати на шлях та розвиток самої людини.

Незважаючи на те, що Девдатт Паттанаїк апелює до феміністичних поглядів, говорячи про те, що Лакшмана-рекха є символом придушення, спроба пов'язати історію про Лакшмана-рекху і роль аудитора в сучасних організаціях є досить вдалою проекцією індуїстських традицій на сучасні форми менеджменту. Процес трансформації сакрального та його впровадження у повсякденне є прикладом збереження та адаптації культурної та історичної пам'яті. Подібна інтерпретація дій героїв «Рамаяні» дозволяє сучасній людині знайти своє покликання та місію в умовах мінливих умов соціуму.

У главі «Вони не повинні думати так, як ви» (Pattanaik, 2017, Chapter 37) Девдатт Паттанаїк представляє Ханумана як підлеглого, який боїться робити дії сам. Він завжди звертається до керівництва для схвалення своїх планів.

Хануман у «Рамаяні» – вірний слуга Рами, який сприймається як позитивний персонаж. Але міфолог пропонує подивитися на нього з іншого боку. Після того, як «Рішення Ханумана спалити Ланку не сподобалося Рамі» (Pattanaik, 2017, Chapter 37), Хануман боїться приймати рішення самостійно. Він вважає за краще спочатку радитися з Рамою. Це не зовсім подобається принцу, адже він має багато інших турбот.

Девдатт Паттанаїк наводить приклад із життя сучасної організації, в якій бос придушує всі ініціативи своїх підлеглих. Міфолог наголошує, що лідери мають заохочувати ідеї своїх працівників, адже у цьому полягає суть довіри (Pattanaik, 2017, Chapter 37). Варто зазначити, що такий підхід не завжди може мати успіх. Заохочення ініціатив може

привести до великих витрат із бюджету компанії. Невдачі можуть привести до невпевненості у співробітників, зниження продуктивності, конфліктів між колегами. Тобто, якщо проектувати ситуацію з «Рамаяни» в сучасну бізнес-комунікацію, то можна прийти до висновку, що Хануман із традиційного епосу був по-своєму правий, коли радився із Рамою перед ухваленням рішення.

Якщо дивитися з точки зору духовності, то можна провести наступну паралель: як Хануман звертається до Рами за порадою, так і люди можуть звертатися до богів за підтримкою у важких ситуаціях. Однак, і в таких випадках представники релігій радять не просто чекати на подарунок від Бога, але самостійно виявляти ініціативу і намагатися долати перешкоди на шляху до своєї мети.

З погляду трансформації свідомості у новій індійській міфології відбуваються такі процеси: симпліфікація образів, реактуалізація міфології – зв'язування традиційних міфів з актуальними проблемами сучасності, включаючи гендерні питання, економічні питання, практики лідерства та можливості кар'єрного зростання, а також вестернізація – здійснення практик мультикультуралізму та міжкультурної комунікації з західною культурою.

Висновки.

Індійська міфологія включає складну суміш релігійних, філософських і культурних переконань, які формувалися протягом тисячоліть. Нові інтерпретації міфологічних сюжетів допомагають представникам нової індійської міфотворчості створювати актуальні твори, які знаходять відгук у сучасній аудиторії. Девдатт Паттанаїк пропонує новаторські ідеї, які популярні серед жителів Індії. Його бізнес-сутра – приклад взаємодії бізнесу та традиційних індійських цінностей (культурних архетипів), які є невід'ємною частиною індуїстського релігійного світогляду.

Реактуалізація міфу та трансформація традиційних образів показує рух від релігійного до секулярного, а також відображає появу еклектичної моделі, де релігія та бізнес об'єднуються. Історично індуїзм завжди був школою життя з просвітницькою тональністю, протягом століть він був тісно пов'язаний із повсякденними аспектами життя, до яких можна віднести бізнес-процеси.

Бізнес-сутра Девдатта Паттанаїка є наслідком процесів глобалізації, мультикультуралізму, а також інтеркультурної взаємодії. Його підхід до бізнесу та лідерства показує, що незважаючи на глибокий вплив західних практик, індійський соціум зберігає свою унікальність та здатний адаптувати європейські знання під свій контекст. Бізнес-сутра – приклад глокалізації у дії, де традиційні цінності та міфологічні архетипи інтегруються у сучасний бізнес-контекст з урахуванням глобальних та локальних аспектів.

Міфологічні образи та постаті божеств адаптуються та інтегруються в сучасну бізнес-

культуру. У контексті бізнесу та лідерства міфологічні сюжети та образи можуть стати потужним інструментом для формування корпоративної культури. Ідентифікація себе з героями епосів допоможе знайти свою місію та виконувати свою соціальну роль із ще більшою мотивацією. Подібні концепції можуть бути використані у майстер-класах та семінарах з бізнес-комунікації – в офісах, школах, університетах та інших установах.

Саме філософське розуміння зазначених процесів допоможе суспільству та його інтелектуальній еліті створити потужні духовно-світоглядні механізми, які будуть по-перше, зберігати в культурі глибинні філософські смисли класичної індійської духовної традиції; по-друге, запобігти руйнівній деградації та симпліфікації цієї традиції. Принцип діалектики дозволяє чітко виділити позитивні риси та негативні риси процесів у новій індійській міфотворчості.

Діяльність Девдатта Паттанаїка є прикладом комерціалізації релігії та нового філософського повороту в індійській культурі. Він проводить паралелі між релігією та бізнесом, виробляє нову систему цінностей для людини XXI століття. З проаналізованих творів можна назвати такі цінності, актуальні для бізнес-культури: довіру, відповідальність, ефективність, честь, совість, істину тощо. Архетипи богів та героїв – Рами, Лакшмана та Ханумана можуть надихати на створення ефективної команди, сприяти розвитку лідерських якостей та турботі про благополуччя підлеглих. Крім полегшення бізнес-процесів, історії з «Рамаяни» та інших міфів можуть бути корисними при обговоренні та вирішенні проблем гендерного плану, нерівності та свободи вибору. Індуїстські міфи і новий погляд на них можуть сприяти створенню справедливішого суспільства.

Питання про те, чи є проаналізовані твори Девдатта Паттанаїка розвитком чи деградацією сучасного індуїзму, залишається предметом дискусії та наукового дослідження. З одного боку, подібні твори розвивають у сучасних людей інтерес до індуїзму та адаптують релігію під нові реалії. Це дозволяє релігії залишатися актуальною навіть за доби глобалізації. З іншого боку, спостерігається симпліфікація традиційних цінностей та хибна інтерпретація сакральних знань. Однак, сміємо припустити, що у зв'язку з мультикультурною політикою, появою неоіндуїстських сект і комерціалізацією індуїзму, подібні процеси неминучі. І тоді саме філософія, якщо надати їй належне місце в культурі та управлінні суспільством, може стати певним регулятором даного процесу, потужним голосом культури, яка буде свідчити про загрозові небезпечні культурні процеси та надавати суспільству інтелектуально-духовно-світоглядний ресурс, який допоможе гармонізувати різні культурні тенденції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Атаманюк, З. М. (2023). Духовність особистості як прояв культурного розвитку. *Наукове пізнання: методологія та технологія*, 1(51), 30-36. <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2023-1-5>
- Бистрицький, С., Зимовець, Р., & Пролеев, С. (2020). *Комунікація та культура у глобальному світі*. Київ: Дух і Літера.
- Бойко, А. І. (2024). Вплив гендерних проблем на формування безпеки суспільства. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 1, 57-64. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.8>
- Бродецька, Ю. (2023). Просторовий поворот: хронотопність буття. *Докса*, 2(40), 6-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2\(40\).307195](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2(40).307195)
- Готинян-Журавльова, В. (2022). Особистісне вимірювання людини у контексті взаємодії соціуму і культури. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 44, 27-33. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.3>
- Завгородній, Ю. Ю. (2013). *Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840 – 1930-ті рр.)*. Київ: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.
- Левченко, В. (2022). Музейність у системи почуттів культурної пам'яті. *Докса*, 1(37), 138-142. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.1\(37\).281828](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.1(37).281828)
- Лукаш, О. І. (2023). Сучасна Індія на шляху успішних перетворень: модель розвитку. *Проблеми всесвітньої історії*, 4(24). <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-6>
- Святненко, І. О. (2016). Гендерна культура в індуїзмі: традиціоналістський та модернізаційний аспекти. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 19(4), 99-105. <https://doi.org/10.15421/1716085>
- Філь, Ю. С. (2020). Універсальність вайшнавизму та місце української культури в ISKCON. *Східний світ*, 2(107), 101-112. <https://doi.org/10.15407/orientw2020.02.101>
- Філь, Ю. С. (2021). Секуляризм у сучасній Індії. *До 150-річчя від дня народження академіка А. Ю. Кримського: матеріали Міжнародної наукової конференції* (Київ, 19–20 жовтня 2021 року), (с. 246-248).
- Britannica, Editors of Encyclopaedia*. (2024a). belief. Encyclopedia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/belief>
- Britannica, Editors of Encyclopaedia*. (2024b). faith. Encyclopedia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/faith>
- Chowdhury, P. D., & Lama, D. (2017). Conflicting Issues of Identity and Gender Roles: A Study of Select Texts by Devdutt Pattanaik. *International Journal of Multifaceted and Multilingual Studies*, 4 (6), 1-9.
- Goldman, R. P., & Sutherland Goldman, S. J. (Eds.). (2021). *The Ramayana of Valmiki*. Princeton: Princeton University Press. Retrieved from <https://archive.org/details/the-ramayana-of-valmiki-2022-critical-edition>
- Jha, N., & Jagwan, P. (2016). Where the “Sutra” Defies the “Hierarchy of Needs” – A Comparison of Devdutt Pattanaik's Book Business Sutra With Maslow's Theory of Hierarchy of Needs. *International Journal of English Language, Literature and Humanities*, 4(1), 256-261.
- Pattanaik, D. (2013). *Business Sutra: A Very Indian Approach to Management*. New Delhi: Aleph Book Company. Retrieved from <https://amzn.in/d/00R9K2r1>
- Pattanaik, D. (2017). *Leader: 50 Insights from Mythology*. Mumbai: HarperBusiness. Retrieved from <https://amzn.in/d/0b0Ab8DK>
- Vatne, J. S. (2021). A Study of Myth in Patnaik's Sita: an Illustrated Retelling of Ramayana. *Literary Cognizance*, 2(2), 37-39.
- Yurchenko, L., & Starovoitova, I. (2022). The Philosophy of the Ukrainian Ethnic Group's Destruction in the Soviet Period. *Skhid*, 3(1), 29-34. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).271314](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).271314)

REFERENCES

- Atamanyuk, Z. M. (2023). Spirituality of the individual as a manifestation of cultural development. *Scientific knowledge: methodology and technology*, 1(51), 30–36. <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2023-1-5>
- Boyko, A. I. (2024). The impact of gender issues on the formation of social security. *Perspectives. Socio-political journal*, 1, 57-64. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.8>
- Britannica, Editors of Encyclopaedia*. (2024a). belief. Encyclopedia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/belief>
- Britannica, Editors of Encyclopaedia*. (2024b). faith. Encyclopedia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/faith>
- Brodetska, Yu. (2023). Spatial turn: chronotopy of being. *Doksa*, 2(40), 6-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2\(40\).307195](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2(40).307195)
- Bystrytsky, E., Zymovets, R., & Prolee, S. (2020). *Communication and culture in the global world*. Kyiv: Spirit and Letter.
- Chowdhury, P. D., & Lama, D. (2017). Conflicting Issues of Identity and Gender Roles: A Study of Select Texts by Devdutt Pattanaik. *International Journal of Multifaceted and Multilingual Studies*, 4 (6), 1-9.
- Fil, Yu. S. (2020). The Universality of Vaishnavism and the Place of Ukrainian Culture in ISKCON. *Eastern World*, 2(107), 101-112. <https://doi.org/10.15407/orientw2020.02.101>
- Fil, Yu. S. (2021). Secularism in Modern India. *To the 150th Anniversary of the Birth of Academician A. Yu. Krymsky: Proceedings of the International Scientific Conference* (Kyiv, October 19–20, 2021), (pp. 246-248).
- Goldman, R. P., & Sutherland Goldman, S. J. (Eds.). (2021). *The Ramayana of Valmiki*. Princeton: Princeton University Press. Retrieved from <https://archive.org/details/the-ramayana-of-valmiki-2022-critical-edition>

- Gotynyan-Zhuravlyova, V. (2022). Personal measurement of a person in the context of the interaction of society and culture. *Visnyk of Lviv University. Series of philosophical and political studies*, 44, 27-33. <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.3>
- Jha, N., & Jagwan, P. (2016). Where the “Sutra” Defies the “Hierarchy of Needs” – A Comparison of Devdutt Pattanaik's Book Business Sutra With Maslow's Theory of Hierarchy of Needs. *International Journal of English Language, Literature and Humanities*, 4(1), 256-261.
- Levchenko, V. (2022). Museumism in the system of feelings of cultural memory. *Doksa*, 1(37), 138-142. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.1\(37\).281828](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.1(37).281828)
- Lukash, O. I. (2023). Modern India on the Path of Successful Transformations: a Model of Development. *Problems of World History*, 4(24). <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-6>
- Pattanaik, D. (2013). *Business Sutra: A Very Indian Approach to Management*. New Delhi: Aleph Book Company. Retrieved from <https://amzn.in/d/00R9K2r1>
- Pattanaik, D. (2017). *Leader: 50 Insights from Mythology*. Mumbai: HarperBusiness. Retrieved from <https://amzn.in/d/0b0Ab8DK>
- Svyatnenko, I. O. (2016). Gender Culture in Hinduism: Traditionalist and Modernization Aspects. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 19(4), 99-105. <https://doi.org/10.15421/1716085>
- Vatne, J. S. (2021). A Study of Myth in Patnaik's Sita: an Illustrated Retelling of Ramayana. *Literary Cognizance*, 2(2), 37-39.
- Yurchenko, L., & Starovoitova, I. (2022). The Philosophy of the Ukrainian Ethnic Group's Destruction in the Soviet Period. *Skhid*, 3(1), 29-34. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).271314](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).271314)
- Zavgorodniy, Y. Y. (2013). *Reception of Indian philosophy in Ukraine. Line of the Vedas (1840 – 1930s)*. Kyiv: Institute of Philosophy named after G.S. Skovoroda NAS of Ukraine.

The Phenomenon of Critical Thinking in the Context of Philosophy for Children: the Transcendental Dimension

UDC: 130.2+304

DOI: <https://doi.org/10.15421/172477>**Makarenko Mariia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0000-7964-5722>, makmariya@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Relevance of the topic is caused by the importance of the implementation of philosophy for children in the modern Ukrainian education sphere, as well as the civilizational challenges that Ukraine faced in the war with Russia.

The purpose is to reveal the epistemological, ethical, aesthetic planes of the transcendental dimension of critical thinking within the framework of philosophy for children, based on the views of I. Kant by articulating the act, content, anthropological sections of the indicated planes.

The results of the research are, firstly, the defining of the act, content, anthropological sections of the transcendental dimension of critical thinking. Secondly, elaborated the outline of the features of the transcendental dimension of the epistemological, ethical, aesthetic areas. Thirdly, articulated the epistemological plane of the transcendental dimension of critical thinking in the act, content, anthropological sections. Fourth, investigated the ethical plane of this critical thinking's transcendental dimension. Fifthly, explored the aesthetic plane of transcendental dimension. Sixthly, it were demonstrated the correlations between the epistemological, ethical, aesthetic planes of the transcendental dimension of critical thinking and philosophy for children (the activity of the position of the researcher, cognition as a phenomenal construction of the world in semantic connections, the procedural nature of acquiring the autonomy of the mind, the combination of freedom and responsibility, familiarity with fine arts, *sensus communis* as the basis of M. Lipman's 'community of inquiry').

In the **conclusions**, the main results of the study of the epistemological, ethical, aesthetic planes of the transcendental dimension of critical thinking in the context of philosophy for children are given in act, content, anthropological sections.

Keywords: activity of reason, autonomy of mind, judgement, synthesis, imperative, *sensus communis*, researcher, saint, genius

Феномен критичного мислення у контексті філософії для дітей: трансцендентальний вимір

Макаренко Марія*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність теми обумовлена важливістю впровадження філософії для дітей у сучасному українському освітньому просторі, а також тими цивілізаційними викликами, з якими Україна зіштовхнулася у війні з Росією.

Метою є розкриття гносеологічних, етичних, естетичних площин трансцендентального виміру феномена критичного мислення у межах філософії для дітей, базуючись на поглядах І. Канта шляхом артикуляції актових, змістовних, антропологічних зрізів кожної з позначених площин.

Результатами дослідження є, по-перше, позначення актових, змістовних та антропологічних зрізів трансцендентального виміру критичного мислення. По-друге, було окреслено особливості трансцендентального виміру гносеологічної, етичної та естетичної площин. По-третє, було артикульовано особливості гносеологічної площини трансцендентального виміру критичного мислення в актовому, змістовному та антропологічному зрізах. По-четверте, було вивчено етичну площину трансцендентального виміру критичного мислення в актовому, змістовному та антропологічному зрізах. По-п'яте, опрацьовано естетичну площину трансцендентального виміру критичного мислення в актовому, змістовному та антропологічному зрізах. По-шосте, продемонстровані кореляції між гносеологічною, етичною, естетичною площинами трансцендентального виміру критичного мислення та філософією для дітей (активність позиції дослідника, пізнання як феноменальне конструювання світу у смислових зв'язках, процесуальний характер набуття автономії розуму, поєднання свободи та відповідальності, знайомство з прекрасними мистецтвами, *sensus communis* як основа «спільноти дослідження» М. Ліпмана).

У **висновках** наведені основні підсумки дослідження гносеологічної, етичної, естетичної площин трансцендентального виміру критичного мислення у контексті філософії для дітей в актових, змістовних, антропологічних зрізах.

Ключові слова: активність розсудку, автономність розуму, сила судження, синтез, імператив, загальне відчуття, дослідник, святий, геній

Стаття надійшла / Article arrived: 05.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2024

Вступ.

Філософія для дітей є не стільки переносом історико-філософської або теоретико-філософської, або етично-аксіологічної, або мистецько-естетичної проблематики, яку вивчають у вишах, скільки артикуляцією певних принципів, підходів до розглядання проблем, які мають філософський характер – «що таке світ?», «що таке буття?», «що таке пізнання світу?», «що таке добро?», «що таке краса?». Тобто, це не стільки ознайомлення дітей з поглядами того чи іншого філософа, скільки створення певних комунікативних умов, у яких діти починають самостійно міркувати, висловлювати власні думки, вести діалог у відповідних предметних філософських полях – онтологія, гносеологія, етика, естетика тощо.

Починаючи з 24 лютого 2022 р., Україна стикнулася і з екзистенційними, і з цивілізаційними викликами. Йдеться і про виживання населення в умовах російської навали, і про відповідні цивілізаційні перспективи існування України у геополітичному, міжнародно-економічному та соціокультурному аспектах. Усе це дуже складні питання, вирішення яких потребує координації багатьох зусиль. Але саме у довготривалій системоутворюючій перспективі бачиться одним з надважливих аспектів впровадження філософії для дітей у середній школі, де саме критичному мисленню в його суб'єктності, конструктивності, автономності належить одне з ключових місць.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Увага фахівців-науковців, організаторів й управлінців освітнього процесу до гуманітарного знання взагалі й філософії зокрема, обумовлена фундаментальною зміною концепції STEM (science, technology, engineering, mathematics) на STEAM (science, technology, engineering, art, mathematics), де з'являється саме гуманітарна складова підготовки фахівців, які працюють у сфері штучного інтелекту, високих технологій (Локшина, 2021). Присутність філософії в освітньому просторі середньої школи у вигляді або одного з основних предметів, або факультативного заняття поширюється у розвинутих країнах Європи, Північної Америки (Канада), Південної Америки, Австралії, Західної Африки тощо.

В Україні спостерігається інтерес як до викладання філософії у середній школі взагалі, так і до проекту «філософія для дітей» (Р4С) М. Ліпмана зокрема (Lipman, 1988; 1998; 2003), про що свідчать чисельні конференції, присвячені цим напрямом у філософсько-педагогічному знанні. У цьому контексті хотілося б також вказати на постать В. Сухомлинського, який займався питаннями гуманістичної, кордоцентричної педагогіки, розробляв у цьому контексті проблематику філософії для дітей (Сухомлинський, 2023), адже його кордоцентричні ідеї так чи інакше повертаються в український філософсько-педагогічний дискурс.

Якщо окреслити у професійному ракурсі, то інтерес до такої галузі як «філософія для дітей» спостерігається як з боку педагогіки, так і з боку філософії – і вчених, і викладачів. Інакше кажучи, тут відбувається своєрідна подвійна інтенція – від сфери освіти до філософії і, навпаки, від філософії до сфери освіти у напрямку шкільного та дошкільного навчання. Позначимо спочатку деякі публікації, в яких педагогічна наука рефлексує над можливістю викладання філософії у школі.

У матеріалах всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Історія та філософія освіти в незалежній Україні: контрверзи сучасного пізнання» (Топузов, Сисоєва, Дічек, & Култаєва, 2021) розглядалася величезна низка питань, серед яких критичне мислення як провідний тренд сучасного освітнього процесу. У тому ж, вже далекому від нас 2021 р., відбулася науково-практична онлайн конференція «Філософія для дітей: сучасний стан і перспективи розвитку» (25–26 травня 2021), де розглядалася низка проблемних питань, серед яких: тотожність та відмінність філософії для дітей та дитячої філософії, яким чином філософія для дітей сприяє формуванню освітніх компетенцій, досягненню світового та українського досвіду впровадження філософії для дітей тощо.

У межах філософії для дітей проблематика критичного мислення є однією з наскрізних. Автори О. Акімова та С. Нагорняк розглядають дебати як форму розвитку критичного та творчого мислення у школярів (Акімова, & Нагорняк, 2023). С. Ганаба міркує про те, яким чином розвивати критичне мислення у дітей, але при цьому не порушувати їхню безпосередність та відкритість, незаангажованість у спогляданні світу. С. Довбня торкається педагогічних умов формування критичного мислення у дитячій аудиторії (Довбня, 2024). І. Кузьменко розглядає сутність та особливості формування критичного мислення у дітей старшого дошкільного віку (Кузьменко, 2023). Тих самих питань також торкається Е. Панасенко (Панасенко, 2024). О. Матвієнко та Ц. Чжан розглядають психологічні чинники та педагогічні передумови розвитку й формування критичного мислення вчителя (Матвієнко, & Чжан, 2024). Н. Аніщенко та О. Ковальов аналізують роль інноваційного освітнього простору у процесі формування креативної спільноти дослідників, базуючись на досвіді програми «Філософія для дітей» (Аніщенко, & Ковальов, 2020). О. Карпенко розглядає сутність поняття критичного мислення у його історіогенетичній площині (Карпенко, 2020). Г. Цветкова й І. Кузьменко торкаються сутності, структури та змісту поняття «критичне мислення» (Цветкова, & Кузьменко, 2021). Також варто згадати дослідження професора Олександра Кулика, яке спрямоване на віднайдення дефініції критичного

мислення та його необхідних умов-характеристик (Кулик, 2024).

Окремо хотілося б торкнутися тривалої науково-дослідницької та науково-практичної діяльності С. Терно (доктора історичних наук, професора Запорізького національного університету), що присвячена саме розвитку критичного мислення у студентів та школярів. Серед його останніх публікацій – посібник для здобувачів вищої освіти ступеня магістра ОПП «Середня освіта (Історія)» де він поступово доводить важливість критичного мислення і його основних ознак: усвідомленості, самостійності, рефлексивності, цілеспрямованості, обґрунтованості, контрольованості, самоорганізованості (Терно, 2023). А також посібник для підготовки докторів філософії «Критичне мислення та філософське усвідомлення світу» (Терно, 2021).

А зараз позначимо деякі публікації, в яких філософи рефлексують над концептуальними підвалинами філософії для дітей взагалі та критичним мисленням зокрема. Впровадження ідей філософії для дітей в Україні пов'язано з НПУ імені М. Драгоманова і тут хочу пригадати імена Ю. Кравченко та Н. Адаменко, які були «біля джерел» цього процесу. У далекому 2014 р. вони написали статтю про шестирічний досвід використання цього підходу (Адаменко, & Кравченко, 2014). Директор Інституту обдарованої дитини НАПН України М. Гальченко міркує над позитивними та негативними аспектами викладання філософії у школі (Гальченко, 2018). У 2023 р. за авторством В. Кременя, М. Гальченко та В. Ільїна виходить навчальний посібник, де філософія розглядається як засіб розвитку в дитини знань, творчих здібностей та взагалі обдарованості, де серед іншого ставиться проблема критичного мислення й осягнення світу (Кремень, Гальченко, & Ільїн, 2023). У статті Д. Погрібної йдеться про використання у філософії для дітей ідей твору Ю. Гордера «Світ Софії», де розвиток критичного мислення розглядається поруч з креативністю та інноваційністю (Погрібна, 2021). А. Пальчик, осягаючи польський досвід, розглядає діалог у якості інструменту формування критичного мислення й філософської освіти (Пальчик, 2022).

На підставі зазначеного вище артикулюємо деякі філософсько-антропологічні аспекти критичного мислення у контексті філософії для дітей взагалі та спільноти дослідження М. Ліпмана зокрема, і в межах цієї статті зосередимось на його трансцендентальному вимірі, заданому критичною філософією І. Канта. Тому метою роботи є розкриття гносеологічних, етичних, естетичних площин трансцендентального виміру феномена критичного мислення у межах філософії для дітей, базуючись на поглядах І. Канта, шляхом артикуляції актових, змістовних, антропологічних зрізів кожної з позначених площин.

Результати дослідження.

Не секрет, що критична спрямованість є невід'ємною складовою історії філософії з часів Античності. Про це згадували і О. Карпенко, досліджуючи історіогенез цього концепту (Карпенко, 2020), і Г. Цветкова та І. Кузьменко, розкриваючи сутність, структуру, зміст критичного мислення (Цветкова, & Кузьменко, 2021). Тож, зосередимось на ідеях І. Канта для артикуляції трансцендентального виміру критичного мислення у гносеологічних, етичних, естетичних площинах, виокремлюючи актові, змістовні, антропологічні зрізи. Під актовим зрізом розуміємо те, що виступає дієвим джерелом позначеної площини, під змістовним – те, з чого актовий зріз складається, а під антропологічним – відповідну модель людини у межах заданої площини. Розглянемо певні горизонти трансцендентального виміру критичного мислення.

В основі кантівського бачення критичного мислення знаходиться справжня революція у сфері розуму – коперніканський переворот як сутнісна зміна точки зору. Пригадаємо його сутність: подібно тому, як М. Коперник припустив, що не Сонце обертається навколо Землі, а навпаки, Земля обертається навколо Сонця і тому завжди необхідно враховувати позицію спостерігача, так і І. Кант припустив, що не наш розум співвідноситься з оточуючим світом, а навпаки, оточуючий нас світ співвідноситься з нашим розумом, оскільки у феноменальному сенсі наш розум конструє цей світ. Завдяки такій революційній позиції І. Канту вдалося не лише завершити двохсотрічне протистояння між раціоналізмом та емпіризмом, з якого починається новоевропейська філософія, а й в історико-філософській проекції заснувати нове – синтетичне – бачення пізнання, яке потім набуло певних горизонтів у неокантіанстві, прагматизмі, феноменології тощо. Позначений переворот має цілісний характер, він охоплює і гносеологічну, і етичну, і естетичну, і загалом антропологічну проблематику. На це вказують чотири питання І. Канта: «що я можу знати?», «що мені належить робити?», «на що я можу сподіватися?», «що таке людина?».

У гносеологічній площині трансцендентального виміру ми маємо справу з суб'єктивними умовами пізнання предметів. І. Кант у «Критиці чистого розуму» пише: «Я називаю трансцендентальним усяке пізнання, що займається не стільки предметами, скільки нашим способом пізнання предметів, оскільки вони мають бути можливими а р'іогі» (Кант, 2000, с. 51). В етичній площині трансцендентального виміру критичного мислення ми маємо справу із суб'єктивними умовами сфери належного. У «Критиці практичного розуму» І. Кант торкається ідеї трансцендентальної свободи, яка заснована на законодавстві розуму (Кант, 2004, с. 7). В естетичній площині трансцендентального

виміру критичного мислення ми маємо справу із суб'єктивними умовами сфери прекрасного та піднесеного, де відбувається відоме подолання прірви між теоретичним та практичним розумом у І. Канта. У «Критиці сили судження» І. Кант обґрунтовує силу судження як третю трансцендентальну здатність людини, поряд з розумом та розсудком (Кант, 2022, с.16-17). Таким чином, трансцендентальні підґрунтя є тими суб'єктивними, апіорними основами, які у власній всебічності є фундаментом гносеологічних, етичних, естетичних аспектів критичного мислення як специфічної сукупності відносин людини до світу, а трансцендентальна філософія «є системою всіх принципів чистого розуму» (Кант, 2000, с. 52). Якщо дитина, по-перше, висловлює певні судження про світ, по-друге, слідує або не слідує певним імперативам, нормам, по-третє, висловлює судження про прекрасне або піднесене, то у якості підґрунтя цих суджень та дій у системному вигляді ми бачимо кантівське розуміння цих здатностей нашої душі – гносеологічне, етичне, естетичне. Артикулюємо специфіку кожної з них більш детально.

Гносеологічна площина трансцендентального виміру критичного мислення. Розпочнемо з *актового зрізу*. Кантівська позиція у сфері гносеології є завершенням панування аристотелівського підходу. Тобто, скажімо, використовуючи термінологію Т. Куна, можна сказати, що аристотелівська парадигма, де аналіз виступає фундаментом пізнання (оскільки останнє розкривається у категоріях, які ми отримуємо через узагальнюючу діяльність нашого розсудку), поступається пальмою першості кантіанській парадигмі, де основою пізнання виступає синтез, який передує іншим пізнавальним актам, зокрема аналітичним. Через це пізнання стає не відображенням реальності у свідомості, а феноменальним відтворенням або конструюванням у наочних образах та смислових зв'язках.

Звідси розкривається *змістовний зріз*. Пізнання як конструювання містить, по-перше, чуттєву складову (простір та час як форми споглядання та образ предмету як матеріал споглядання), по-друге, раціональну складову (апіорні категорії та емпіричні поняття), по-третє, те, що їх поєднує – схему предмету. А на цій підставі можна з'ясувати взаємодію трьох фундаментально відмінних гілок пізнавальної діяльності – споглядання, мислення, уявлення. І ще один важливий тут, на мою думку, аспект полягає у з'ясуванні того, що акт пізнання допомагає нам визначати, адже ми підводимо певну сукупність чуттєвих образів під раціональне за своєю суттю поняття.

Нарешті, *антропологічний зріз* гносеологічної площини трансцендентального підґрунтя критичного мислення. Не лише у межах власної критичної філософії та природничо-наукових розшуків, а всім власним життям І. Кант демонструє приклад образу

вченого, науковця, дослідника, який береться за фундаментальні і найбільш складні питання науки. Скажімо, у межах «Критики чистого розуму» І. Кант у розділі трансцендентальної естетики сперечається з І. Ньютоном та Г. В. Ляйбніцем, у розділі трансцендентальної аналітики – з Арістотелем, а у розділі трансцендентальної діалектики – з Платоном.

Та чи обов'язково дитині занурюватися у критичну філософію І. Канта? Насправді, складно відповісти, але скоріше за все, що ні. Проте уявляється важливим обережно донести дитині у спілкуванні, у взаємодії думки про те, що пізнання світу є не відображенням її свідомості, а конструюванням, тобто, людина у процесі пізнання відтворює світ у смислових зв'язках. Дитині можна пояснити, що пізнання світу має синтетично-аналітичний характер: синтетичне знання розширює світогляд, а аналітичне уточнює його, робить більш рельєфним. У пізнанні людина займає активну позицію у світі, але ця позиція не є соліпсичною, існують ще й інші, і от для цього потрібні взаєморозуміння і взаємна відповідальність. Тому образ науковця, вченого, дослідника вважаю важливим, скажімо, для реалізації концепту М. Ліпмана «спільнота дослідження».

Етична площина трансцендентального виміру критичного мислення. Як зазначалося вище, кантівська трансцендентально-критична установка не обмежується лише сферою теоретичного розуму, оскільки існування людини не зводиться до пізнання світу. Сфера існуючого – онтологія – доповнюється сферою належного – етикою або деонтологією. Дійсно, найбільш важливим є питання про те, що людина повинна робити у цьому світі, як вчинити у конкретній ситуації? Тут артикулюємо деякі достатньо відомі особливості трансцендентальності критичної установки у горизонті практичного розуму (Кант, 2004).

Актовий зріз. У основі етичних поглядів І. Канта лежить ідея автономності розуму. Ця автономність не є данністю нашого існування, оскільки вона потребує певних зусиль, у яких людина проходить різноманітні стани – аномії або позазаконності – у сфері моральності це дитинство, далі гетерономії або чужезаконності – у сфері моральності це неповноліття, а в сфері права – необхідність підкорення загальній для даного суспільства законодавчій системі, нарешті, автономії або самозаконності, яка є справжньою сферою моральності, оскільки людина самостійно приймає рішення про необхідність дотримання певних законів.

Відомо, що І. Кант не приймає тієї моральності, яка заснована на корисних, приємних речах, на будь-якому авторитеті, на відчуттях тощо. Моральність, на думку І. Канта, може бути лише самозаконною або автономною і мати абсолютний, безумовний характер. Тому, на думку німецького філософа, ні любов, ні кохання, ні співчуття не є справжньою формою моральності. Трансцендентальною формою

моральності виступає обов'язок, який скеровується вимогами совісті. Воля підкорюється лише одному правилу, яке вона сама для себе встановлює. Інакше кажучи, наші індивідуальні бажання підкорюються тому, що є безумовно значущим для всіх особистостей. Ми керуємось обов'язком лише тоді, коли відсутня будь-яка думка про задоволення, вигоду, надії. Моральність вчинка людини полягає у тому, щоб походити з відчуття обов'язку не у контексті тої меті, на яку цей вчинок спрямований і яка може бути досягнутою, а в тій максимі, згідно якої даний вчинок повинен бути здійснений. Тобто, моральність вчинка, знову ж таки, залежить не від дійсності предмету, а від принципу воління.

Змістовний зріз. Зі змістовної точки зору зазначеним вище умовам відповідає, згідно І. Канта, категоричний імператив. У праці «Основи метафізики моралі» (Kant, 1998) німецький філософ формулює три формули категоричного імперативу, які є своєрідною ускладненою інтерпретацією золотого правила моралі: чини з іншими так, як би ти хотів, щоб вчинили з тобою. Перша формула категоричного імперативу має універсальний характер і наказує діяти згідно тієї максими, яка через власну волю намагається стати всебічним законом природи. Друга формула категоричного імперативу звертається безпосередньо до шанобливого відношення до особистості, вона наполягає на необхідності чинити так, щоб завжди ставитися до людства у власній особі та у особі будь-кого іншого як до мети, але ніколи як до засобу. І, нарешті, третя формула категоричного імперативу безпосередньо стосується ідеї автономії практичного розуму, оскільки акцентує увагу на добровільності у визнанні універсального правила поведінки: чинити необхідно у той спосіб, щоб воля була не просто підкорена закону, а сама при цьому мала всебічний законодавчий характер. Тому повне здійснення етичного принципу є тим припущенням або постулатом, що визначається ідеєю вищого блага.

Антропологічний зріз. Коли ми чинимо згідно принципів вищого блага, ми прагнемо етичної досконалості і завдяки досягненню останньої стаємо гідними блаженства. Тому не поширення знання, а прагнення святості є, за І. Кантом, метою нашого існування. Таким чином, етична площина трансцендентального виміру критичного мислення дає нам образ святої людини як певної належної максими людського існування. Ось чому нам потрібні, по-перше, ідея свободи як умови етичної досконалості, по-друге, ідея Бога як взірця для нашої етичної досконалості, по-третє, ідея безсмертя як можливості нескінченного самовдосконалення взагалі. Фундаментом цього виступає релігійна віра, завдяки якій ми долучаємось до цих речей.

Повертаючись до філософії для дітей, саме етична площина трансцендентального виміру критичного мислення показує, що свобода є не стільки фактом

нашого існування, скільки певним завданням. Свобода пов'язана з обов'язком. Свобода у якості факту це, у певному сенсі, «свобода від чогось або когось...», тобто, тут може спостерігатися так зване негативне визначення свободи або, скажімо, свободи в економічному, матеріальному, соціальному сенсі, але поки що не в повному. Позитивне визначення свободи, як «свободи у чомусь...», потребує певних зусиль і передбачає присутність і сфери права, де гетерономність є проміжною ланкою до автономії або свободи як самозаконності. Тут виникає інша проблема: необхідність зусиль, про які йдеться, пов'язана, так чи інакше, з репресивним характером культури як такої, на що звертали увагу представники психоаналізу, фрейд-марксизму тощо. А звідси питання «чи можлива нерепресивна культура?», яке залишається відкритим через відкритість існування самої людини.

Естетична площина трансцендентального виміру критичного мислення. Відомо, що у І. Канта, завдяки особливостям реалізації ідей теоретичного та практичного розуму, виникла прірва між природою та свободою, між знанням та вірою, а звідси – завдання пошуку такого підґрунтя, яке б їх поєднало певним чином, що й було реалізовано у «Критиці сили судження» (Кант, 2022). Перекладач україномовного тексту В. Терлецький відмічає наявність багатьох тем у цьому творі (естетика, телеологія, теологія, теоретична філософія, моральна філософія, філософія природи, філософія культури, філософія історії тощо) (Кант, 2022, XVII), але я торкнувся лише деяких аспектів естетичних ідей.

Актовий зріз. Сила судження (Urteilkraft), по-перше, перебуває між розсудком (Verstand) та розумом (Vernunft), поєднуючи, з одного боку, поняття та усвідомлення законів природи, а з іншого – ідеї та усвідомлення законів свободи; по-друге, спроможність мислити особливе як розміщене під загальним; по-третє, має регулятивний або системоутворюючий у гіпотетичному сенсі характер; по-четверте, стосується почуттів втіхи та невітхи через доцільне узгодження (або неузгодження) предмета зі співвідношенням пізнавальних спроможностей поміж собою.

Змістовний зріз. У змістовному ракурсі сила судження розкриває себе, по-перше, як рефлексивна, яка через суб'єктивний характер доцільності природи повинна знайти ще якесь загальне для особливого, яке нам дано і, таким чином, загальне стає своєрідною метою для особливого і ми виносимо суб'єктивне судження: чи задовольняє нас позначена відповідність, чи ні; по-друге, як судження про прекрасне (те, що не викликає інтересу, те, що є суб'єктивно загальним й одиничним водночас, те, що є формою доцільності предмета, те, що ґрунтується на загальному відчутті – *sensus communis*) та судження про піднесене (математично піднесене – те, що

визначається величиною об'єкта й спрямовує наше виображення у нескінченне та динамічно піднесене – загрозові сили природи, споглядання яких у безпечному місці сприяє збільшенню душевних сил); по-третє, як вільна гра сили виображення і розсудку, яка оживлює пізнавальні сили, душевну й духовну організацію людини, взагалі її життєдіяльність.

Антропологічний зріз. Тут мені уявляються важливими три моменти. Перший пов'язаний з поняттям генія, якого І. Канта визначає, як: а) особливий тип творчої обдарованості, який має талант не до науки, а до мистецтва; б) провідника несвідомих та неусвідомлюваних правил; в) вроджену продуктивну здатність, яка позасвідомо дає мистецтву певні правила; г) ненавмисну суб'єктивну доцільність у парадоксальності поєднання розсудку та виображення, вільна гра яких є джерелом творів мистецтва, що є взірцями і слугують іншим для наслідування. Другий момент – смак – це те, що потрібно генію для власної повноцінності, оскільки саме смак є для нього дисципліною, завдяки якій геній відшліфовує власні обдарування. Третій стосується того, що саме «Критика сили судження» є своєрідною квінтесенцією бачення ролі людини у світі, бо тут стикаються гносеологічні, етичні, естетичні, телеологічні, теологічні, натурфілософські, філософсько-культурні пошуки І. Канта. Йдеться взагалі про певний ідеал краси, який притаманний лише людині. Ось як про це пише В. Терлецький: «в цьому світі тільки людина здатна до ідеалу краси, і людськість в її особі – до ідеалу досконалості, бо лише людина існує як ціль сама по собі, може діяти згідно з цілями і естетично обговорювати сприйняті цілі» (Кант, 2022, ХСІІ).

У горизонті філософії для дітей естетична площина трансцендентального виміру дає низку важливих речей. По-перше, уявлення про прекрасні мистецтва – *словесне* (красномовство і поетичне мистецтво), *образотворче* (пластика й малярство), *гра відчуттів* (музика і мистецтво кольорів). По-друге, усвідомлення того, що в основу спільноти дослідження М. Ліпмана може бути покладений смак як *sensus communis* або спільне чуття, або спроможність обговорення, «яка у своїй рефлексії подумки (аргію) зважає на спосіб уявлення кожного іншого, щоб ніби тримати своє судження перед цілим людським розумом і тим самим уникати ілюзії, яка із суб'єктивних приватних умов, що легко могли б уважатися за об'єктивні, справляла б шкідливий вплив на судження» (Кант, 2022, с. 180). А звідси ключові вимоги: перша – мислити самому, друга – мислити на місці кожного іншого, третя – завжди мислити у згоді з самим собою, – які визначають три ознаки способу

мислення: вільність від пересудів, розширеність, послідовність (Кант, 2022, с. 180-181). Це те, що є особливо важливим саме для спільноти дослідження. По-третє, розуміння певної співпричетності гносеологічної, етичної, естетичної проблематики й вимірів світу. По-четверте, з'ясування краси й піднесеності людського існування в їх складності й суперечливості.

Висновки.

У даному дослідженні було позначено трансцендентальний вимір критичного мислення, було виявлено філософсько-антропологічне підґрунтя феномена «критичне мислення» у межах філософії для дітей та з'ясовано, що згадане філософсько-антропологічне підґрунтя критичного мислення найповніше розкривається у гносеологічній, етичній та естетичній площинах. Досліджено, що кожна з цих площин має актові, змістовні, антропологічні зрізи. Важливими характеристиками актових зрізів критичного мислення є синтетичний характер пізнання у єдності актів споглядання, міркування та уявлення; автономність волі та сила судження. Змістовні зрізи критичного мислення розкриваються у триєдності чуттєвого образу, раціонального поняття та схеми предмета; категоричному імперативі, що розглядається крізь призму універсальності, персоніцентричності та добровільності; рефлексивному характері суджень.

Надважливо також згадати антропологічні зрізи критичного мислення, адже без особи, актора, безпосереднього втілювача всіх зазначених якостей дане дослідження неможливе, тож, ми маємо справу з образом людини-дослідника, науковця, того, хто здійснює пізнання цього світу; з людиною як діючою істотою, яка керується як загальними нормами права, так і індивідуальними максимами категоричного імперативу; образом митця, в ідеалі – генія, який завдяки відчуттю смаку огранює власні творчі здібності. Також потрібно враховувати саму ідею та образ краси людини як єдиної істоти у світі, що може бути метою сама по собі. Адже тільки якщо йдеться про ставлення до інших – і до себе – як до мети (а не як до засобу), як до самостійної та рефлексивної особистості, можливі всебічний розвиток, пізнання себе та світу, формування етичної складової та чуття естетичного, прекрасного. Чому саме ці якості та складові важливі? Бо завдяки ним наше життя у цьому світі наповнюється різноманітними сенсами та змістами, стає цікавим та водночас бентежним, різноплановим та непередбачуваним, а саме тому – вимагає критичного осмислення дійсності, відповіді на екзистенційне питання: «What's going on?».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Адаменко, Н., & Кравченко, Ю. (2014). Історія знайомства української педагогічної аудиторії з методикою «філософія для дітей». *Філософія освіти*, 2(15), 188-195.
- Акімова, О., & Нагорняк, С. (2023). Дебати як метод формування критичного та творчого мислення у дітей молодшого шкільного віку. *Вісник науки та освіти. Серія: філологія, культура і мистецтво, педагогіка, історія та археологія, соціологія*, 2(8), 234-243. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-2\(8\)-234-243](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-2(8)-234-243)
- Аніщенко, Н., & Ковальов, О. (2022). Роль інноваційного освітнього простору в процесі конститування креативної спільноти дослідників (на прикладі міжнародної програми «Філософія для дітей»). *Педагогічні інновації: ідеї, реальі, перспективи*, 1(28), 43–53. [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-1\(28\)-43-53](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-1(28)-43-53)
- Гальченко, М. (2018). Філософія в школі: «Pro» і «Contra». *Філософські обрії*, 40, 135-145. <https://doi.org/10.5281/zenodo2535730>
- Ганаба, С. (2022). Ще раз про критичне мислення або як не вбити у дитині філософа. *Мистецтво та освіта*, 4(106), 2-6. [https://doi.org/10.32405/2308-8885-2022-4\(106\)-2-6](https://doi.org/10.32405/2308-8885-2022-4(106)-2-6)
- Довбня, С. (2024). Основи критичного мислення дітей старшого дошкільного віку: обґрунтування педагогічних умов. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Педагогіка», Серія «Право», «Серія «Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»*, 5(23), 820-833. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-5\(23\)-820-833](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-5(23)-820-833)
- Заремба, Л. (Ред.) (2024). Дошкільна освіта: теорія, методика, інновації. *Матеріали X Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції* (15 травня 2024 р.). Волинь.
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. Київ: Юніверс.
- Кант, І. (2004). *Критика практичного розуму*. Київ: Юніверс.
- Кант, І. (2022). *Критика сили судження*. Київ: Темпора.
- Карпенко, О. (2020). Сутність поняття «критичне мислення» та його історієнез. *Педагогічні науки: реальі та перспективи*, 77, 107-112. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.77.24>
- Кремень, В., Гальченко, М., & Ільїн, В. (2023). *Філософія як засіб розвитку дитини: обдарованість, знання, творчість: навчальний посібник*. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України.
- Кузьменко, І. (2023). Основи критичного мислення дітей старшого дошкільного віку: сутність феномену, особливості формування. *Гуманізація навчально-виховного процесу*, 1(103), 129-141. [https://doi.org/10.31865/2077-1827.1\(103\)2023.284541](https://doi.org/10.31865/2077-1827.1(103)2023.284541)
- Кулик, О. (2024). Необхідні умови критичного мислення. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 27(2), 6-11. <https://doi.org/10.15421/172423>
- Локшина, О. (Ред.) (2021). *Тенденції розвитку шкільної освіти в країнах ЄС, США та Китаї*. (Монографія). Київ: КОНВІ ПРИНТ. Відновлено з <https://doi.org/10.32405/978-617-8124-17-5-2021-350>
- Матвієнко, О., & Чжан, Ц. (2024). Психологічні чинники та педагогічні передумови розвитку й формування критичного мислення майбутнього вчителя. *Освітньо-науковий простір*, 6(1), 97-109. [https://doi.org/10.31392/onp.2786-6890.6\(1\).2024.10](https://doi.org/10.31392/onp.2786-6890.6(1).2024.10)
- Морська, Н., Литвин, Л., & Поперечна, Г. (2024). Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід. *Збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції*, 17–18 травня 2024 р. Тернопіль: Осадца Ю.В.
- Олешко, П. (Ред.) (2022). Методологічні та методичні проблеми викладання у сучасному освітньому процесі. *Матеріали доповідей (статей, тез) учасників/учасниць XII науково-практичної інтернет-конференції* (м. Луцьк, 29 листопада 2022). Луцьк: КЗВО «Луцький педагогічний коледж» – ВІППО.
- Пальчик, А. (2022). Діалог як інструмент філософської освіти у Польщі. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 2, 83-91. <https://doi.org/10.24195/spj561-1264.2022.2.11>
- Панасенко, Е. (2024). Формування основ критичного мислення дітей старшого дошкільного віку: аналітичний огляд проблеми. *Журнал «Перспективи та інновації науки». Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*, 4(38), 503-513. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-4\(38\)-503-513](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-4(38)-503-513)
- Погрібна, Д. (2021). Місце та значення твору «Світ Софії» Ю. Гордера у філософії для дітей. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 1(173), 174–186. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2021.1.1.12>
- Сухомлинський, В. (2023). *Я розповім вам казку... Філософія для дітей*. Київ: Школа.
- Терлецький, В. (2020). Кантова теорія генія: деякі питання джерельної реконструкції. *Sententiae*, XXXIX(1), 29-53. <https://doi.org/10.31649/sent39.01.029>
- Терно, С. (2021). *Критичне мислення та філософське усвідомлення світу*. (Посібник для підготовки докторів філософії). Запоріжжя: Запорізький національний університет.
- Терно, С. (2023). *Критичне мислення та інноваційні стратегії в історичній освіті*. (Посібник для здобувачів ступеня вищої освіти магістра освітньо-професійної програми «Середня освіта (Історія)»). Запоріжжя: Запорізький національний університет.
- Топузов, О., Сисоєва, С., Дічек, Н., & Култаєва, М. (2021). Історія та філософія освіти в незалежній Україні: контро-верзи сучасного наукового пізнання. *Збірник тез всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Київ: Педагогічна думка. Відновлено з <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/Istoriia-ta-filosofii-osvity-v-nezalezhniy-Ukraini-zdobutky-i-stratehii.pdf>

- Філософія для дітей: сучасний стан і перспективи розвитку. (2021). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції* (Київ, 25, 26 травня 2021 р.). Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України. Відновлено з https://iod.gov.ua/content/events/27/materiali-konferenciyi-filosofiya-dlya-ditey--suchasniy-stan-i-perspektivi-rozvitku_publications.pdf?1651075388.7727
- Цвєткова, Г., & Кузьменко, І. (2021). Критичне мислення: сутність, структура та зміст поняття. *Освітньо-науковий простір*, 1(1-2021), 99-110. <https://doi.org/10.31392/ONP-npu-1.2021.12>
- Kant, I. (1998). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipman, M. (1988). *Philosophy Goes to School*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lipman, M. (1998). *Ethical Inquiry: Instructional Manual to Accompany Lisa*. Montclair, New Jersey: Institute for the Advancement of Philosophy for Children.
- Lipman, M. (2003). *Thinking in Education*. Cambridge University Press.

REFERENCES

- Adamenko, N., & Kravchenko, Y. (2014). History of the Ukrainian pedagogical audience's acquaintance with the methodology of "philosophy for children". *Philosophy of education*, 2(15), 188-195.
- Akimova, O., & Nagorniyak, S. (2023). Debates as a method of forming critical and creative thinking in primary school children. *Bulletin of science and education. Series: philology, culture and art, pedagogy, history and archeology, sociology*, 2(8), 234-243. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-2\(8\)-234-243](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-2(8)-234-243)
- Anishchenko, N., & Kovalev, O. (2022). The role of innovative educational space in the process of constituting a creative community of researchers (on the example of the international program "Philosophy for Children"). *Pedagogical innovations: ideas, realities, prospects*, 1(28), 43-53. [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-1\(28\)-43-53](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-1(28)-43-53)
- Dovbnya, S. (2024). Fundamentals of critical thinking of children of senior preschool age: justification of pedagogical conditions. *Current issues in modern science. Series "Pedagogy", Series "Law", "Series "Economics", Series "Public Administration", Series "Technology", Series "History and Archaeology"*, 5(23), 820-833. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-5\(23\)-820-833](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-5(23)-820-833)
- Galchenko, M. (2018). Philosophy at school: "Pro" and "Contra". *Philosophical horizons*, 40, 135-145. <https://doi.org/10.5281/zenodo2535730>
- Ganaba, S. (2022). Once again about critical thinking or how not to kill the philosopher in a child. *Art and education*, 4(106), 2-6. [https://doi.org/10.32405/2308-8885-2022-4\(106\)-2-6](https://doi.org/10.32405/2308-8885-2022-4(106)-2-6)
- Kant, I. (1998). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kant, I. (2000). *Critique of pure reason*. Kyiv: Univers.
- Kant, I. (2004). *Critique of practical reason*. Kyiv: Univers.
- Kant, I. (2022). *Critique of the power of judgment*. Kyiv: Tempora.
- Karpenko, O. (2020). The essence of the concept of "critical thinking" and its historiogenesis. *Pedagogical Sciences: Realities and Prospects*, 77, 107-112. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.77.24>
- Kremen, V., Galchenko, M., & Ilyin, V. (2023). *Philosophy as a means of child development: giftedness, knowledge, creativity: a textbook*. Kyiv: Institute of Gifted Children of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Kulyk, O. (2024). Necessary conditions for critical thinking. *Scientific and theoretical almanac Grani*, 27(2), 6-11. <https://doi.org/10.15421/172423>
- Kuzmenko, I. (2023). Fundamentals of critical thinking of children of senior preschool age: the essence of the phenomenon, features of formation. *Humanization of the educational process*, 1(103), 129-141. [https://doi.org/10.31865/2077-1827.1\(103\)2023.284541](https://doi.org/10.31865/2077-1827.1(103)2023.284541)
- Lipman, M. (1988). *Philosophy Goes to School*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lipman, M. (1998). *Ethical Inquiry: Instructional Manual to Accompany Lisa*. Montclair, New Jersey: Institute for the Advancement of Philosophy for Children.
- Lipman, M. (2003). *Thinking in Education*. Cambridge University Press.
- Lokshina, O. (Ed.) (2021). *Trends in the development of school education in the EU, the USA and China*. (Monograph). Kyiv: CONVI PRINT. Retrieved from <https://doi.org/10.32405/978-617-8124-17-5-2021-350>
- Matvienko, O., & Zhang, Ts. (2024). Psychological factors and pedagogical prerequisites for the development and formation of critical thinking of a future teacher. *Educational and Scientific Space*, 6(1), 97-109. [https://doi.org/10.31392/onp.2786-6890.6\(1\).2024.10](https://doi.org/10.31392/onp.2786-6890.6(1).2024.10)
- Morska, N., Lytvyn, L., & Poperechna, G. (2024). Value orientations in the modern world: theoretical analysis and practical experience. *Collection of abstracts of the VI International Scientific and Practical Conference*, May 17–18, 2024. Ternopil: Osadtsa Yu. V.
- Oleshko, P. (Ed.) (2022). Methodological and methodological problems of teaching in the modern educational process. *Materials of reports (articles, theses) of participants of the 12th scientific and practical internet conference* (Lutsk, November 29, 2022). Lutsk: KZVO "Lutsk Pedagogical College" - VIPPO.
- Palchyk, A. (2022). Dialogue as a tool of philosophical education in Poland. Perspectives. *Socio-political journal*, 2, 83-91. <https://doi.org/10.24195/spj561-1264.2022.2.11>

- Panasenko, E. (2024). Formation of the foundations of critical thinking of children of senior preschool age: an analytical review of the problem. *Journal "Perspectives and innovations of science". Series "Pedagogy", Series "Psychology", Series "Medicine"*, 4(38), 503-513. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-4\(38\)-503-513](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-4(38)-503-513)
- Philosophy for Children: Current State and Development Prospects. (2021). *Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Online Conference* (Kyiv, May 25, 26, 2021). Kyiv: Institute of Gifted Children of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from https://iod.gov.ua/content/events/27/materiali-konferenciyi-filosofiya-dlya-ditey--suchasniy-stand-i-perspektivi-rozvitku_publications.pdf?1651075388.7727
- Pogribna, D. (2021). The place and significance of the work "Sophia's World" by Y. Gorder in philosophy for children. *Multiversum. Philosophical Almanac*, 1(173), 174–186. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2021.1.1.12>
- Sukhomlynsky, V. (2023). *I will tell you a fairy tale... Philosophy for children*. Kyiv: Shkola.
- Terletsky, V. (2020). Kant's theory of genius: some issues of source reconstruction. *Sententiae*, XXXIX(1), 29-53. <https://doi.org/10.31649/sent39.01.029>
- Terno, S. (2021). *Critical thinking and philosophical awareness of the world*. (A manual for the preparation of doctors of philosophy). Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University.
- Terno, S. (2023). *Critical thinking and innovative strategies in historical education*. (A manual for applicants for a higher education master's degree in the educational and professional program "Secondary education (History)"). Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University.
- Topuzov, O., Sysoeva, S., Dichek, N., & Kul'taeva, M. (2021). History and philosophy of education in independent Ukraine: controversies of modern scientific knowledge: collection. *Abstracts of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation*. Kyiv: Pedagogical Thought. Retrieved from <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/Istoriia-ta-filosofiya-osvity-v-nezalezhniy-Ukraini-zdobutky-i-stratehii.pdf>
- Tsvetkova, G., & Kuzmenko, I. (2021). Critical thinking: the essence, structure and content of the concept. *Educational and scientific space*, 1(1-2021), 99-110. <https://doi.org/10.31392/ONP-npu-1.2021.12>
- Zaremba, L. (Ed.) (2024). Preschool education: theory, methodology, innovations. *Materials of the 10th All-Ukrainian Scientific and Practical Internet Conference* (May 15, 2024). Volyn.

Philosophical Foundations for Reconstructing the Origins of Spatial Representation in Cosmological Models of Architecture and Urban Planning in Ancient Written Sources

UDC: 113/119:72.01

DOI: <https://doi.org/10.15421/172478>**Mazur Olena**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-8038-4401>, mazur2017lena@gmail.com*Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa, Ukraine)*

Abstract

Relevance. Urban planning and architecture are domains of scientific and socio-cultural human activity whose philosophical and ideological foundations are still insufficiently explored. Despite the presence of enough evidence confirming the existence of such foundations, there is no clearly established methodology for their explication and philosophical analysis. The spatial and temporal diversity of these sources, as well as the variety of points of view and methodological approaches to their study, further complicates the identification of these foundations. The object of this article is architectural discoveries and ancient written sources, while the subject focuses on the ideological and philosophical foundations of urban planning and architecture of ancient civilizations.

Purpose of the Study. We aim to reconstruct cosmological models of architecture and urban planning within the culture of the Ancient World and to identify their philosophical foundations.

Results of the Study. An analysis of evidence regarding the emergence of a relationship between space, architecture, and urban planning in ancient written sources, has been conducted.

Conclusions. The study has reconstructed the worldview and philosophical foundations of the archaic cosmological model of the geocentric universe, as depicted in the general structure of buildings and cities of the Ancient World. This model features a fixed center with a dynamic periphery, associated with the sky along which stars move, measuring time cycles. The model demonstrates the necessity of distinguishing between the "internal" – main, unchanging, and sacred – and the "external" – transient. The significant philosophical ideas found in this research serve as empirical material for formulating the philosophical foundations of cosmological models of architecture and urban planning in our next studies.

Keywords: culturological approach in the history of philosophy, wisdom, metaphysics, traditions, universals of culture, mythology, cosmological models of architecture and urban planning, ancient cosmological ideology

Філософські засади реконструкції витоків відображення космосу у космологічних моделях архітектури та містобудування у письмових джерелах давнини

Мазур Олена*Одеський національний університет ім.І.І.Мечникова (Одеса, Україна)*

Анотація

Актуальність. Містобудування та архітектура належать до тих областей наукової та соціокультурної діяльності людини, філософські та світоглядні засади яких ще мало досліджені. Незважаючи на наявність величезної кількості свідчень, що підтверджують наявність таких засад, відсутня чітко розроблена методологія експлікації та філософського аналізу цих засад. Просторове та тимчасове розмаїття цих джерел, а також різноманіття точок зору та методологічних підходів до їхнього дослідження ще більше ускладнює завдання пошуку цих засад. Об'єктом дослідження є архітектурні знахідки та письмові джерела давнини, предметом дослідження – світоглядні та філософські засади містобудування та архітектури стародавніх цивілізацій.

Мета дослідження. Реконструювати космологічні моделі архітектури та містобудування в культурі Стародавнього Світу та виявити їхні філософські засади.

Результати дослідження. Зроблено аналіз свідомств виникнення зв'язку космосу та архітектури і містобудування у письмових джерелах давнини.

Висновки. В результаті проведеного дослідження були реконструйовані світоглядні та філософські засади архаїчної космологічної моделі геоцентричного всесвіту, яка зображувалась у загальній структурі будівель та міст Стародавнього Світу. У цій моделі є нерухомий центр та мінлива оболонка навколо, яка асоціювалась з небом, яким плывуть зірки, розмірюючи тимчасові цикли. Ця модель наочно демонструвала, що треба розділяти «внутрішнє» – головне, непорушне, потаємне – і «зовнішнє» – минуле. Знайдені значущі філософські ідеї – це емпіричний матеріал для формулювання філософських засад космологічних моделей архітектури та містобудування у наших подальших дослідженнях.

Ключові слова: космологічні моделі архітектури та містобудування, культурологічний підхід в історії філософії, мудрість, метафізика, традиції, універсалії культури, міфологія, стародавній космологічний світогляд

Стаття надійшла / Article arrived: 11.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 28.08.2024

Вступ.

У статті розглянуті стародавні рукописні джерела з метою реконструкції витоків відображення сакрального космологічного простору в архітектурних спорудах давнини. У світовій науці дослідження обумовлені сучасними археологічними обстеженнями археологічних розкопів палаців, міст, культових комплексів, а формування концепту космологічних моделей архітектури та містобудівництва проходить на тлі просторового повороту (spatial turn) в гуманітаристиці. На нашу думку стародавні архітектурні пам'ятники з зірковим плануванням представляє значний інтерес з погляду філософії. Постає закономірне питання: на підставі яких стародавніх письмових джерел ми можемо реконструювати виникнення космологічного аспекту у світогляді людей та культурному ментальному фонді давнини? Для проникнення у філософський сенс архаїчної архітектурної космології необхідно заглибитися в концепцію ритуалу та календаря, зрозуміти синтетичну логіку уявлення архітектури та містобудування, заснованих на злитті пам'яті в епосі та міфі, окремих історій поселень та просторів, які мають цінність космологічного порядку. Розглянуто літературні пам'ятки Єгипту, Стародавньої Греції, Риму, Месопотамії, Київської Русі та Індії (яким ми приділимо більше уваги тому що добре збереглись оригінальні тексти). Ми досліджуємо як письмові першоджерела, та і аналіз цих архаїчних текстів мислителями, сучасними дослідниками релігії та міфології.

Мета дослідження. На прикладі конкретних матеріалів рукописних джерел давнини реконструювати у світовій культурі архітектурну космологічну традицію та виявити філософські сенси.

Методи дослідження. Для обґрунтування результатів власних розробок ми використовуємо перевірені часом методологічні прийоми, які знаходимо в роботах сучасних українських філософів: сакральна географія, історія та рецепція індійської філософії, інтегральний традиціоналізм (Ю. Завгородній); дослідження природи філософського та релігійного знання, порівняльний аналіз філософської та релігійної традиції Сходу та Заходу (С.Секундант); проблеми мультикультуралізму і традиції (В. Готинян-Журавльова); значення інтерпретацій міфологічних наративів та релігійних ритуалів (І. Сумченко); універсалії культури (О.Кирилук). (Zavhorodnii, 2021; Kyrylyuk, 2022; Secundant, 2021; Sumchenko, 2022; Hotynian-Zhuravlyova, 2022).

У нашому дослідженні ми використали метод культурологічного підходу в історії філософії, запропонованих Віленом Горським. До цього методу тяжіють дедалі більше авторів у випадку, коли для узагальнених викладів з філософії хронологічне

та текстологічне охоплення нестандартно широче, виявляючи таким чином у нефілософських текстах філософські значущі ідеї та залучаючи їх до історично-філософського викладу (Завгородній, 2021, с. 74).

Аналіз попередніх досліджень та публікацій.

Німецький та американський філософ і культуролог Ернст Кассіпер (Ernst Cassirer) в «Есе про людину; Введення у філософію людської культури» ("An Essay on man", 1944) писав, що все що створює людина – схильне до зміни і руйнації, причому як матеріальної, так і ментальної. Навіть збережене втрачає свій первісний зміст. Реальність всього створеного не фізична, а символічна, тому вона не перестає потребувати осмислення та переосмислення.

Мірча Еліаде (M. Eliade) у роботі «Сакральне і профанне» ("Le sacré et le profane", 1965) писав, що *вся будівельна чи виробнича діяльність має своїм прототипом космогонію*.

Мартін Гайдеггер (Heidegger M.) один із найвпливовіших філософів ХХ ст. чий підхід вийшов далеко за межі філософії і вплинув на теорію архітектури. У роботі «Питання про техніку» ("Vorträge und Aufsätze", 1959) М. Гайдеггер писав, що *людина, яка будує будинок або корабель, або вковує жертвну чашу, виводить вироблене з потаємного. Саме це розкриття потаємного заздалегідь збирає образ і матеріал корабля та будинку воедино*. «Мистецтво і простір» ("Die Kunst und der, Raum", 1969) одна з останніх опублікованих праць М. Гайдеггера відноситься до етапу його пошуків «справжнього буття». Звинувачуючи науки Нового часу з її фізично-технічно спроектованим простором як «єдино істинним», Гайдеггер задається питанням, що невідомо всі інакше влаштовані простори, такі як художній простір, простір повсякденної поведінки та спілкування – це лише суб'єктивно обумовлені зародкові та видозмінені *форми єдиного об'єктивного космічного простору?* А що, якщо об'єктивність об'єктивного світового простору є фатальним чином корелят суб'єктивності такої свідомості, яка була далека від епох, що передували європейському Новому часу?... Профанні простори – це завжди відсутність сакральних просторів, що часто залишилися в далекому минулому.

Досліджуючи сакральні простори український філософ Юрій Завгородній вважає, що остаточне раціональне пояснення сакральних витоків простору ще залишається за межами дискурсу. Може тому що вони причетні до того минулого в початкових періодах історії людства, котрий "як правило вислизає від нас". Звертаючись до деяких із відомих точок зору на походження якісно неоднорідного простору, Ю. Завгородній пише, що перш за все, вони зустрічаються у тих чи інших традиціях. Під традицією мається на увазі передача досвіду зустрічі з Вічністю, передача перетворення, онтологічної зміни й зростання. Передача не оповідань про це

перетворення, а власне самого стану і повторювання цього факту (Завгородній, 1999, с. 248-249).

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що незважаючи на те, що кожен з авторів зробив величезний внесок у розробку нашої теми, не було розглянуто саме космологічний компонент в архітектурі, містобудуванні та його філософські засади.

Результати дослідження.

Наше дослідження з'явилося завдяки ідеям видатного українського археолога, доктора історичних наук А. О. Добролюбського («Археологія Одеси», 2014), («Ім'я дроку», 2022), який помітив історико-енергетичну закономірність, що за весь період існування європейської та євразійської цивілізації, саме на місці Одеси, в районі Жевахової гори, виникає з періодичністю приблизно в дві тисячі років унікальна культурна «квітка». Першою була «квітка енеоліту» Усатовської культури, рідкісний варіант трипільської цивілізації, що перебувала у розквіті 2500 – 2250 тис. років до н. е. Другою стала «антична квітка», Борисфен-Одесос у VI – III століттях до н. е., приблизно через дві тисячі років після Усатова. І, нарешті, ще через дві з невеликим тисячі років, у XVIII столітті розквітає феноменальна культура самої Одеси, розгадка якої, можливо, пояснюється аристотелівською «ентелехією» (Добролюбський, 2014, с. 349-350). Містобудівний план Одеси складався в епоху Класицизму, у XVIII столітті, відповідно до трактату «Десять книг про архітектуру» давньоримського архітектора та вченого-енциклопедиста Марка Вітрувія Полліона, який узагальнив майже весь величезний будівельний та природничо-науковий досвід античної цивілізації (Добролюбський, 2014, с. 315).

Про зв'язок архітектури та космосу Вітрувій писав (Vitruvio, II, 1, 2-3): «Завдяки відкриттю вогню, у людей зародилося спілкування, збіговисько і співжиття. Вони стали сходитися разом і, будучи від природи обдаровані перевагою перед іншими тваринами, що *ходять не схилившись, а прямо, дивлячись на пишноту небосхилу і зірок*, і легко роблять що завгодно руками, почали в цьому зборищі одні – робити курені із гілок, інші – рити в горах печери, а треті, наслідуючи ластівкам – робити собі притулки з глини та прутів. Так, спостерігаючи чужі житла і додаючи до власних знахідок нові... похваляючись своїми винаходами, щодня показували один одному досягнення своїх будівель і таким чином, вишукуючи свій розум змаганням, з кожним днем досягали кращої якості...» («De architectura: I Dieci libri dell'Architettura-Vitruvio», 2023).

Демокріт говорив, що від тварин люди навчилися найважливішим справам: а саме, ми-учні павука в ткацькому та кравецькому ремеслах, учні ластівки у будівництві житла та учні птахів, лебедя та соловейка, у співі («Early Greek Philosophy», 1987).

На думку М. Еліаде викладеному в книзі «Історія віри та релігійних ідей» («Histoire des croyances et des idées religieuses», 1978) утримати позицію прямоходіння було неможливо без постійної пильної свідомості. Людина випросталась – і через це простір набув структуру, недоступну для антропоїдів: чотири горизонтальні вектори, що відходять від центральної вертикальної осі. Простір розсунувся вперед, назад, праворуч, ліворуч, вгору та вниз від людського тіла. З нового досвіду - відчуття себе «кинутим» у неозору, невідому і загрозливу безмежність – з'явилися різні способи *orientatio*; тому що неможливо довго прожити серед хаотичного обертання, без усіляких точок відліку. Відчуття простору, упорядкованого навколо якогось «центру», пояснює смислове навантаження парадигматичної розбивки територій, стоянок і жител та їхній космогонічний символізм (Eliade, 1978, p. 9). Для нашого дослідження *важливе здобуття людиною вертикалі*, завдяки чому споглядання «пишноти небосхилу і зірок» відбившись у свідомості, в результаті втілюється в космологічних моделях архітектури та містобудування.

У Київську Русь знання філософського, космологічного та наукового характеру потрапляли з перекладною та релігійною за своїм характером літературою разом із проникненням нової віри. Космологічний компонент у культурі Київської Русі в період з IX століття аж до монгольської навали 1237-1240 рр., був присутній у вигляді *геоцентричної космологічної традиції*, яка суперничала в ортодоксальній книжності з площинно-комарною концепцією світобудови, відтісняючи на периферію суспільної свідомості архаїчні міфо-апокрифічні концепції буття. Еталонним пам'ятником, що представляє площинно-комарну концепцію світобудови, вважається «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, в якій шляхом аналогій *уподібнюється світоустрій великому космічному будинку*. Перше проникнення *геоцентричних ідей, розроблених Аристотелем і Птолемеєм у християнській редакції*, пов'язане з текстом Іоанна Дамаскіна «Богослов'я», перекладеного слов'янською мовою ще на початку X століття Іоанном екзархом Болгарським. Прикладом повного зведення фундаментального твору Іоанна Дамаскіна є Софійська збірка №157/34 із Центральної національної бібліотеки України («Космологічні твори у книжковості Стародавньої Русі», 2008, с. 19). В апокрифах зустрічаються незвичайні трактування буття. *Концепція Космосу-будинку* типологічно схожа з площинно-комарною космологією, але в ній проглядаються успадковані від дохристиянського розуміння буття риси. Неприйнятною ортодоксальному погляду на буття виявляється еманційно-пантеїстична версія світоустрою, згідно з якою Бог ніби перебуває всередині космічного будинку, зливаючись з його частинами. Через таку

тотожність Космос теж сприймається антропоморфно. Пантеїстично-антропоморфні мотиви демонструють глибинний тип традиціоналізму. Ці тексти є унікальним і мало дослідженим пластом української традиційної культури. («Космологічні твори у книжковості Стародавньої Русі», 2008, с. 33-34).

Український філософ, історик Ігор Рассоха досліджує індоєвропейську спадщину та *культурний код* індоєвропейців. Формулюючи загальні міркування з приводу всесвітньо відомого українського історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» в монографії «Українська праатьківщина індоєвропейців» (2007) пише, що є всі підстави вважати принаймні частину геометричних зображень Кам'яної Могили епохи енеоліту саме *написами*, тобто графічними знаками із стійким у своїй культурі смисловим змістом. Ці знаки писемності старші за найдавніших єгипетських ієрогліфів (Рассоха, 2007, с. 222-223). Відповідь на питання про початкове призначення наскальних гравіювань та розписів на нинішньому етапі розвитку науки дати не можливо. Незрозуміло навіть, чи можлива відповідь у загальній формі. Французькі археологи вважають, що будь-які наскальні зображення, у тому числі і палеолітичні, це пряма аналогія храмовим розписам стародавнього світу та середньовіччя. Але щоб дістатися багатьох печерних малюнків, треба в повній темряві подолати значні відстані, протиснутися через сирі скельні щілини, спуститися в карстові колодязі, перепливати підземні річки та озера. На думку І. Рассохи магічна гіпотеза краще пояснює велику кількість накладених на стінах печер силуетів і контурів, оскільки виходить з того, що справа була не в них, а в тому, щоб нанести на камінь деякі знаки. І. Рассоха робить припущення, що, можливо, на це загадкове явище кидають світло графіті у Софії київській. Адже графіті в соборах – це зазвичай не акт святотатства, а «листи до Бога», подібні до тих, які євреї зараз вставляють у щілини Стіни Плачу в Єрусалимі. Вони взагалі не розраховані на те, щоби їх читали інші люди. У Месопотамії існувала традиція царських написів, що йде від Шумера, «на яких ґрунтується майже все, що ми знаємо про історію Месопотамії». Але по-перше, лише невелика частина документів призначалася для передачі певної інформації; навпаки, написи замурувалися у фундаментах храмів і палаців або висікалися на скелях у недоступних місцях. По-друге, вони зазвичай складалися у вигляді звіту царя богам-покровителям, і розповідали про військові походи і будівельну діяльність царської особи. На думку І. Рассохи, ймовірно, такі самі мотиви спонукали вождів індоєвропейців робити записи-графіті на стелях гrotів і брил Кам'яної Могили (Рассоха, 2007, с. 233-234). І. Рассоха пише про нагадуючі писемність знаки на «кубиках» Усатовської культури (Рассоха, 2007, с. 237-238). Усатовців іноді вважають предками древніх греків (Рассоха, 2007, с. 126).

Індійський мислитель, неоведантист, Б. Г. Тілак (Lokamanya Bal Gangadhar Tilak), у книзі «Арктичний дім у Ведах» («Arctic home in the Vedas», 1925) писав, що намагаючись простежити історію якоїсь нації за її минулим, ми поступово досягаємо періоду міфів і традицій, які далі приховує непроникна завіса. Нижня межа історичного періоду визначається як 5000 – 6000 років до н. е., якої передував період складання міфів і традицій, і саме вони є єдиним матеріалом, що піддається вивченню. Аж до середини XIX століття робилися спроби систематизуючи ці міфи, раціонально їх роз'яснюючи, знайти сліди різних моментів історії доісторичної людини. М. Мюллер писав: «Перший імпульс нового підходу до проблем міфології виходив із вивчення порівняльної філології». Справжня революція відбулася у поглядах на найдавнішу історію світу, коли дізналися давню мову Індії та її священні книги». Це відкриття професор порівняв із відкриттям нового світу. Було виявлено близькість санскриту до мов головних рас Європи, що були подібні мові брахманів Індії. Це призводило до думки про існування єдиного початкового народу аріїв. Так вивчення ведичної літератури та класичного санскриту поступово призвело до революції у поглядах західних вчених щодо історії та культури людини найдавніших часів (Tilak, 1925, p. 1-2).

Веди- найдавніший записаний релігійно-філософський пам'ятник у світі. Збірка найдавніших священних писань індуїзму на санскриті склалася близько 5 тисяч років тому. Один із пізніших космогонічних гімнів Рігведи (Х.9) Пуруша-сукта, Гімн космічній людині, в якому описується *творіння всесвіту з частин тіла космічного гіганта Пуруші* («The Rig Veda», 2024). В основі конструкції будь-якого індуїстського храму лежить Васту Пуруша Мандала, як свого роду геометрична модель Всесвіту. Перекликаючись із геометричним виразом ідеї співвідношення божественного та людського вона відображає квінтесенцію індуїстської філософії.

Просенджит Мондал (Prosenjit Mondal) своє дослідження «Коротке вивчення космологічних міфів у Рігведі» («A brief study of cosmological myths in rig-veda», 2020) обмежив виключно міфами про творіння у Ведах. У Рігведі, найдавнішій серед Вед і найдавнішому індійському тексті, ми можемо зустріти безліч теорій творіння. *Так при описі побудови світу ведичні барди постійно вдаються до метафори будівництва будинку з усіма подробицями.* Можна згадати ведичні будинки, зроблені з дерева. Зведення цих будинків проходило в різні етапи: спочатку рубання дерев на колоди та обмір ділянки; потім закріплення основних стійок у чотирьох кутах, що спираються на прислонені контрфорси, покриття всієї стелі поперечними балками, рейками, глиною або соломкою для заповнення щілин. Ми бачимо, що всі ці етапи повторюються у натяку на формування

світу. Коли справа доходить до вимірювання *світу-дому*, ми маємо *два вічні стародавні житла: небо і землю*, які часто зустрічаються в описі створення світу. Вимірювання і встановлення трьох світів, в яких живуть усі істоти, є центральним ведичним космогонічним актом, до якого причетна більшість ведичних богів, таких як Вішну, Індра, Варуна і т. д. *Сонце, що рухається, діє як інструмент у космічному акті вимірювання. Земля вимірюється сонцем як мірною рейкою*. Міцність та компактність конструкції будинку визначають його досконалість. Дії з будівництва *космічного будинку*, які відповідають грубій роботі індійського селянина, приписуються богам взагалі, Індри, як представнику богів, чи Агні, як організатору всього суцього у світі. Але є й інші боги, такі як Тваштар і Рібхус, чий особливий статус Божественних робітників і ремісників у міфах про творіння заснований на їхній досвідченості у тонких роботах столярного мистецтва, які селяни швидше за все делегували професіоналам. Автор спробував у статті розшифрувати кілька парадоксальних ідей міфів. Наприклад, нам наполегливо кажуть у філософських гімнах, що створені речі виникли з нічого. Ригведичні провидці постійно вдаються до метафор будівництва, але не пояснюють, звідки ж божественний творець отримав ці нетлінні матеріали для створення *світового будинку*. Крім того, міфи про творіння торкаються безлічі проблем, що стосуються кінцевого походження всього суцього.

Б. Г. Тілак писав, що Веди, які найдавніший твір арійської раси, досі не зрозумілий. Вже під час створення Брахман, за кілька віків до народження Христа, вони стали незрозумілими, і якби не було у нас праць індійських етимологів та граматистів, вони і досі залишалися б запечатаними книгами. Західні вчені розвинули, безумовно, до певної міри ці місцеві методи інтерпретації, спираючись на факти, виявлені філологією та міфологією (Tilak, 1925, p. 5). М.Мюллер чітко бачив ці труднощі і у своїй передмові до перекладу ведичних гімнів (у серії «Священні книги Сходу») зауважив, що «переклад Рігведи — це завдання для наступного століття», і єдиним обов'язком сучасних вчених є «зведення незрозумілих уривків до меншої кількості», як це було зроблено Яскою і іншими індійськими коментаторами». (Tilak, 1925, p. 5-6). Безперечно, помилковим є припущення, що всі традиції та міфи, і навіть боги, згадані в Рігведі, виникли протягом якогось одного періоду. Рігведа — це та книга, в якій різні періоди настільки змішані, що потрібно довго і терпляче працювати, щоб отримати можливість розділити і класифікувати її зміст у хронологічному порядку... таке завдання важке і навіть нездійсненне в деяких випадках через недосконалі знання про давню людину та її оточення (Tilak, 1925, p. 64). У «Передмові» до книги «Арктичний дім у Ведах» Б. Г. Тілак пише, що мова та літературний лад Вед настільки примітивний, що реально вказує

на початок життя ар'їв. Але не дивлячись на те, що слова у тексті, і мовні висловлювання багато в чому зрозумілі і прості, частина Рігведи досі не зрозуміла за сучасних методів перекладу, (Tilak, 1925, p. 41-42). Слова, подібно до скам'янілостей, зберігають у собі найдавніші ідеї та факти мови, і хоча початкове їх значення можливо було забуто ведичними поетами, але це не означає, що ми повинні відмовлятися від можливості витягти з історії цих слів сенс, який з там існує (Tilak, 1925, p. 146-147). Б. Г. Тілак писав, що знаряддя найдавніших людей знаходять поряд з останками печерних ведмедів, мамонтів і шерстистих носорогів, які повністю або значною мірою зникли з Землі ще до появи неолітичної людини. Коротше, був якийсь провал чи тріщина між часом людей палеоліту та неоліту, що потребує особливого підходу до класифікації та вивчення. Можна також бачити, що між палеолітом і неолітом помітна різниця в кліматичних умовах і розподілу землі і води, а географічні та кліматичні умови, що склалися на початку неоліту, залишаються майже незмінними аж до теперішнього часу. Якщо людина існувала вже до початку льодовикового періоду, то вона була свідком гігантських змін, принесених цим періодом, а тому, природно, можна очікувати, що і вказівки на всі події, що відбувалися, можуть бути виявлені в найдавніших традиціях, віруваннях і спогадах людей (Tilak, 1925, p. 9-10). Розглядаючи методи дослідження Вед, Б. Г. Тілак наголошує, що дослідники які пояснюють ведичні міфи, ґрунтуючись на припущенні, що вони, прямо чи алегорично, є етичними, історичними та філософськими фактами, не схильні сприймати висновки, засновані на теорії, яка інтерпретує ведичні міфи як такі, що відносяться до певних космічних та фізичних феноменів (Tilak, 1925, p. 237-238).

У роботі Б. Г. Тілак аналізує не тільки Веди, але й такий цінний пам'ятник, як Авеста, пише, що «*книги брахманів і парсів — це брати-близнюки арійського походження*». Б. Г. Тілак досліджує Авесту, що містить перелік шістнадцяти «місцевостей», званих «найкращими», які створив Ахура Мазда, пише, що іноді *вказівки на географію міграції є перетворенням космології на історію*» (Tilak, 1925, p. 361).

Але незважаючи на всі розглянуті нами проблеми, з якими стикається дослідник при спробі розшифровки Вед, у цих стародавніх текстах є вказівки на те, що зберігалось незмінним і на що можна "спиритися" сучасному досліднику. Б. Г. Тілак пише, з приводу змісту ритуалу, *жерці іноді не сходилися в думках*, але деталі жертвопринесення були фактами, встановленими у суворій відповідності до звичаю та традиції, як би не пояснювалося їх походження. Але зазвичай факти були настільки непохитними, що не вимагали ніяких роз'яснень, і жерцям залишалося задовольнятися твердою прихильністю до практики, пояснюючи, що «так повелося з давніх-давен» (Tilak, 1925, p. 192-193). *Консервативні*

жерці дотримуються, наскільки можливо, старого календаря або принаймні зберігають традиції давнини. Є фактом, що жертвопринесення чи, швидше, система пропозиції жертв богам з різних випадків існувала з первинних часів (Tilak, 1925, p. 150).

З самого початку ми зустрічаємося у ведичній літературі з чітко організованою системою жертвоприношень, яка ясно співвідноситься з місячно-сонячним календарем. Це вказує на те, що ведичні барди досягли в ті давні часи високого рівня знань у галузі практичної астрономії (Tilak, 1925, p. 61-62). Полярна зірка була іншою 7000 років тому, але земний полюс завжди залишався тим самим. Це рух земної осі, що призводить до прецесії рівнодення, важливий з погляду вивчення найдавніших часів, оскільки був причиною зміни дат початку річних сезонів. Б. Г. Тілак спирався на вказівки цього стародавнього хронометра, коли писав книгу «Оріон: або дослідження стародавностей Вед» (Orion: or Researches in the Antiquities of the Vedas, 1893). Весняне рівнодення збігалось з Оріоном у дні зародження деяких традицій Рігведи. Ця фіксація раннього становища сузір'я Кріттік, чи Плеяд, так само важлива для визначення ведичної хронології, як і вказівки на орієнтацію пірамід і храмів Єгипту (Tilak, 1925, p. 44). Б. Г. Тілак пише, що *Астрономія («Джотіш»)* завжди вважалася «оком Веди», і оскільки це «око» зараз за допомогою телескопа може охоплювати ширші області, ніж раніше, буде великою помилкою не використовувати ці знання для висвітлення слів у наших священних книгах, які все ще залишаються незрозумілими (Tilak, 1925, p. 102).

У книзі «Месопотамська космічна географія (Месопотамські цивілізації)» («Mesopotamian Cosmic Geography (Mesopotamian Civilizations)», 2011) Вейн Горовіц (Horowitz, W.) американський археолог і вчений, досліджує всі месопотамські тексти, що дійшли до нас (як шумерські, так і аккадські), що відносяться до ідей фізичного всесвіту та його складових частин (Неба, Землі, підземних вод, підземного світу). Автор показує, що месопотамський погляд на Всесвіт був одночасно взаємопов'язаним, суперечливим та недосконалим, залишаючись при цьому досить постійним протягом понад 2500 років. *Всесвіт був побудований богами в давні часи і вважалося, що він скріплений космічними зв'язками.* Враховуючи це загальне подання наявні дані залишили деякі невирішені проблеми. Які межі Всесвіту? Що знаходиться за межами Всесвіту?

Найдавніша у світі збірка релігійних текстів – Тексти пірамід (XXVIII ст. до н. е.), що покривають стіни внутрішніх приміщень пірамід у Саккара, некрополі фараонів Мемфіса, Упорядкування Текстів пірамід відносять до епохи перших династій і ще до більш давніх часів. Наявність у кожній піраміді свого набору Текстів передбачає існування корпусу текстів.

Фіксацію Текстів пірамід пов'язують із ослабленням царської влади – раніше царі були впевнені у вічному проголошенні жерцями потрібних заклинань. Мова в Текстах пірамід йде про Геліопольську космогонію і про посмертну долю царя – його підйом на небо та перебування серед богів, з якими він ототожнюється, наприклад, з Осірісом («Die altägyptischen Pyramidentexte», 2012). Сакральні тексти пірамід, що покривають стіни у поєднанні з розписаною зірками стелею гробниці – це особливий простір космічної значущості інобуття у вічності. Інтерпретація Текстів пірамід ускладнюється архаїчністю мови, тому сенс виражених ним релігійних уявлень залишається відкритим. Іноді ці тексти називають магічними. З останніх спроб «науково» розкласти по полицях, можна відзначити створення у 2023 році Центру перспективних досліджень у галузі гуманітарних та соціальних наук «Магія між запутаністю, взаємодією та аналогією» (MagEIA «Magic between Entanglement, Interaction, and Analogy», 2023). Залучені експерти в галузі класичної філології, давньої історії, єгиптології, біблійних досліджень та комп'ютерних технологій розроблять методи текстового аналізу та моделі міжкультурного порівняння, які виведуть вивчення магії в давнину на новий рівень. Проект розрахований на 8-річний термін, а перші результати обіцяли дати за 4 роки.

Ян Ассман (Jan Assmann) німецький єгиптолог, історик релігії та культури, один із авторів концепції колективної пам'яті, у своїй книзі «Єгипет: теологія та благочестя ранньої цивілізації» («Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur», 1984) зазначає, що «Маат» – сенс творіння бога-творця, це ідея розумного порядку, керуючого всіма космічними явищами, світом людей і центральне поняття давньоєгипетської космології, онтології та етики, що означає порядок та космосоціальну гармонію. Існують мови, в яких ми знаходимо близькі поняття, наприклад філософське значення «Маат» близько до поняття «Ріта» (закон як світовий порядок давньоіндійської «Рігведи»); давньоіранське «Аша» в гімнах «Авести» це природний порядок речей, закон всесвітньої гармонії; античний «Космос» як гармонійний світоустрій; елліністичний «Логос» як першопричина та першопринцип організації всесвіту; православна *софійність* як *божественна Мудрість*; католицьке *божественне Провидіння* і т.д.

Девід Адам Леммінг (D. A. Leeming) автор «Словника міфів про створення» у різних культурах світу. («A Dictionary of Creation Myths», 1994), першої та найповнішої праці такого роду. Поряд із стародавніми віруваннями розглядається сучасна теорія еволюції Дарвіна та теорія великого вибуху.

Герта фон Дехенд (H. von Dechend), будучи випускницею Франкфуртського університету за спеціальністю «історія наук», бажаючи дізнатися більше про бога творця, *Генія ремесел (Deus*

faber(lam), Бог – будівничий) і виявила, що увага багатьох міфів зосереджена на прецесії земної осі. У співавторстві з Джорджіо де Сантільяна (G. Santillana), чия діяльність була спрямована на перегляд основних принципів філософії науки, в 1969 році була опублікована книга «Млин Гамлета: нарис про міф і структуру часу» (“Hamlet’s Mill: an Essay on Myth and Frame of Time”, 1969). Книга являє собою сплав досліджень як авторів книги, так і співробітників та студентів Массачусетського технологічного інституту, відомого своїми інноваціями та великою базою для фундаментальних та прикладних досліджень. Головною ідеєю книги було твердження, що міф був «технічною мовою» для запису та передачі астрономічних спостережень.

Книга «Млин Гамлета» присвячена астротеології, астроархеології та порівняльній міфології, з особливим акцентом на дослідженні міфологічних уявлень про прецесію рівнодень у культурах різних народів, відкрити, на думку авторів, ще в епоху неоліту. Цей досить складний процес через свою тривалість передбачає дуже високий рівень розвитку цивілізації, оскільки, крім фундаментальних знань астрономії та математики, вимагав добре організованої та розвиненої системи спостережень та передачі знань із покоління до покоління. Дослідження було названо авторами «першою розвідкою» давньої філософської системи, заснованої на особливих астрономічних знаннях, поширених по всіх районах «високої культури» на планеті. Книга «Млин Гамлета» надихнула дослідників у різних галузях – істориків, фізиків, геологів і астрономів та інших переосмислити стародавню архітектуру, міфологію та античну філософію (Santillana, & Dechend, 1969).

Мабуть найвідоміші книжки, які тією чи іншою мірою спираються на «Млин Гамлета», це книга Хенкока Г. (Hancock G.) «Відбитки пальців богів. Пошуки початку та кінця» “Fingerprints of the Gods. Quest for the Beginning and the End”, 1996). Книга Бьюела Р., Джілберта Е. (Bauval R., Gilbert A.) «Таємниця Оріона. Розкриття таємниць пірамід” (“The Orion Mystery. Unlocking the Secrets of the Pyramids”, 1994). Книга Саллівана У. (Sullivan W.) «Таємниці інків. Міфологія, астрономія та війна з часом» (“The Secret of the Incas. Myth, Astronomy, and the War against Time”, 1997), починається цитатою з космологічного трактату «Тімей» Платона: ... зір – джерело найвищого блага для нас: бо й слова з теперішнього роздуму про *всесвіт* не можна було б сказати, якби ми не бачили зірок, сонця та неба. Адже спостереження за зміною днів і ночей, місяців і років, рівнодення і сонцестояння призвело до винаходу числа, подарувало нам поняття часу і спонукало нас до вивчення природи світу, яке *породило всю нашу філософію*, і ніколи не було і не буде більшого блага, посланого небом смертним».

Для нашого дослідження найдавніших зв'язків архітектури і космосу важливо, що сучасні джерельні матеріали підтверджують використання в практиці мегалітичного зодчества знання первісними людьми астральних числових величин – календарних значень тимчасових ритмів руху небесних світил як результат розтягнених на тисячоліття спостережень жерців за їх маршрутами. Практична мета цих спостережень – хронометрування планетарних ритмів для використання їх у практиці культово-обрядових дійств і головне – *закріплення у пам'яті відомостей про порядок у природі*.

40-30 тисяч років тому на зміну неандертальцю приходить кроманьйонець, який за своїми антропологічними даними не відрізняється від сучасних людей. Кроманьйонці успадкували від своїх предків великий діяльний мозок і досить практичну технологію, завдяки чому в відносно короткий проміжок часу зробили небачений крок вперед в естетиці, розвитку спілкування та систем символів, технології виготовлення знарядь та активному пристосуванню до зовнішніх умов, нових форм організації суспільства. Кроманьйонці вперше в історії створили поселення. Кроманьйонців («людей розумних») Б. Г. Тілак називає предками ар'єв і творцями Вед. М. Еліаде писав, що вкрай повільні темпи, якими розвивалися технології, не означають таку ж сповільненість у розвитку інтелекту. Нам відомо, що стрімкий зліт техніки в останні два століття не позначився пропорційним чином на інтелекті західної людини (Eliade, 1978, p. 9).

Створення хронометричних архітектурних структур не могло відбутися без опори на *достатні для творчості масиви знань* арифметики, геометрії, астрології, технології, способів вимірювання кутів, відстаней та часу. Ініціювали широкомасштабне будівництво хронометричних споруд починаючи з 13-12 тис. до н.е. кліматичні зміни. Льодовиковий панцир, що виморожував вологу з атмосфери, швидко зменшувався, прозорість атмосфери зменшувалась і умови для астрономічних спостережень швидко погіршувалися, стався перехід від прямих спостережень космічних ритмів до їхнього календарного відтворення на землі. Приклади стислих записів календарної інформації виявляються у структурах календарних об'єктів палеолітичної архітектури на Російській рівнині (20-13 тис. до н.е.), та у структурах численних кільцевих мегалітичних споруд епохи неоліту (4-1,5 тис. до н. н.е.) таких як Аркаїм, Стоунхендж, *ритуальних центрів стародавньої культури, які брали участь у всесвітньому становленні людського світогляду, створення астрономічних образів, символів, знаків – провісників майбутньої науки*.

Вчений Музею старожитностей при Гарвардському університеті А. Маршек (Alexander Marshack), у 1972 році висунув тезу про первинність

астрономічних знань у книзі «Коріння цивілізації» (The Roots of Civilization, 1972). Маршаку знадобилися роки досліджень у музеях по всій Європі, перш ніж він зміг опублікувати свої висновки, що підтверджували його початкову здогад. «Коріння цивілізації» свідчать, що з часу виникнення нашого генотипу – Гомо сапієнс, близько сорока тисячоліть тому – люди приділяли виміру часових періодів, що позначаються рухом небесних тіл, не менш пильну увагу, ніж добування їжі та виготовлення знарядь праці.

Сучасні дослідження показали, що архітектурні пам'ятники, споруджені в давнину, дійсно відображають карту зоряного неба. Можливо це свідчення якогось стародавнього глобального філософсько-релігійного впливу по всьому світу, в результаті якого його прихильники рано чи пізно, так чи інакше починали моделювати космос на землі.

Філософські свідчення зв'язку космосу з архітектурою є ключовими для нашого дослідження. Своєї години Піфагор відотожнив Всесвіт з космосом і таким чином переніс на неї давньогрецьке визначення космосу як *"порядку, належного заходу, прекрасного устрою"*. У своєму первісному розумінні грецький термін «космос» (світоустрій) мав філософську основу. Платон (427 – 347 рр. до н.е.) у діалоговому творі Горгій (503e–504a) говорив що у *хорошому будинку є лад, званий ним – cosmos*: «Сократ. Так само, як і всі інші майстри, кожен, дивлячись на свою справу, не стануть навмання вибирати щось і навмання змінювати у власній роботі те, що вони застосовують, але робитимуть це з метою, щоб своєму твору надати відомий образ. Ось, якщо хочеш, подивися на живописців, будівельників, корабельних майстрів і на всіх інших ремісників, на будь-якого з них, – як кожен, що б він не клав, кладе у відомому порядку і вимагає, щоб одне було узгоджено та злагоджено з іншим, поки ціле не прийде в стан упорядкованого та стрункого твору... Отже, будинок, у якому помічається порядок (taxis) та лад (cosmos), має бути будинок хорошиї; а той, у якому немає порядку, будинок поганиї? Калікл. Думаю ... » ("Platon. Oeuvres complètes", 2008).

Філософські космологічні моделі у Платона у вигляді «ідеального» міста-держави Атлантиди ми зустрічаємо у двох діалогах: «Тімей» (коротко) і «Критій» (більш розгорнуто). Дев'ятої тетралогії, Платон накидав принципову схему «ідеального» міста, що багато в чому нагадує найдавніші Афіни (XII–X ст. до н. е.): «Що стосується місця нашого міста, то воно має бути по можливості *серединним* в країні. Після цього треба *розбити країну на дванадцять частин*. Насамперед треба встановити святилище Гестії, Зевса та Афін, назвати його акрополем і оточити стіною; починаючи звідси, треба розділити на дванадцять частин і саме місто, і всю країну ... Слід вдуматися в те, що кожна частина, що отримується таким чином, – це священний дар

бога: вона відповідає місяцям і обертам Всесвіту ...» ("Platon. Oeuvres complètes", 2008). У передмові "Млин Гамлета" Джіорджіо де Сантільян пише, що на момент виходу на історичну сцену стародавніх греків, на руїнах великого архаїчного світобудування вже осіла пил віків. Платон ще міг говорити мовою архаїчного міфу; конструюючи першу сучасну філософську космологію, він створив міф відповідно до свого власного мислення. Платон дав нам першу емпіричну норму, і він знав, про що говорив, оскільки за Платоном стоїть значний корпус доктрин, що приписуються Піфагору та іним ... звідси походять такі слова, як "теорема", "теорія" і "філософія" (Santillana, & Dechend, 1969).

Сучасна філософія не будує своїх міркувань на основі астрономічної картини світу: цей рівень знань був пройдений стародавніми людьми при створенні систем світогляду. І. Рассоха у статті «Великий Рік» та «божественні світила» як фінікійські філософські ідеї» (2013) досліджує астрономічні ідеї, що відіграли важливу роль в історії античної філософії. Ідея планет як «божественних світил», тобто богів, що знаходяться в надмісячному світі, де не діють звичайні закони природи; та ідея «Великого Року», вічно повторюваного циклу, протягом якого всі планети повертаються на свої місця і всі події на землі знову повторюються. І. Рассоха пише, що Арістотель у "Метафізиці" лише повторює релігійно-містичну думку Піфагора і Платона: "З глибокої старовини дійшов до нащадків переказ, що це світила суть боги і що божественне обіймає всю природу. А все інше в переказі вже додано у вигляді міфу для навіювання натовпу, для дотримання законів і для вигоди, бо в ньому стверджується, що боги людиноподібні і схожі на деякі інші живі істоти, стверджується й інше, що впливає зі сказаного і схоже з ним. Якби, відокремивши ці додавання, прийняти лише головне – що перші сутності вони вважали богами, можна було б визнати це божественним висловом" (Рассоха, 2013, с. 206).

Великий рік, Світовий рік, або Платонівський рік – період прецесії осі обертання Землі, який дорівнює близько 26000 календарних років. Його поділяють на 12 світових епох, які носять імена за сузір'ями Зодіака і кожна з епох становить приблизно 2150 років. "Великий рік" згадується Платоном, Аристотелем та Євдемом. Арістотель згадує повинь взимку "Великого року" і світову пожежу влітку "Великого року" ... "Берос – жрець Бела, який переїхав з Вавилону в Іонію і близько 280 до н. е., заснував астрологічну школу на острові Кос. Фрагмент виявлений у Сенеки (Quaestiones naturales III 29): "Берос... стверджує, що перебіг зірок визначає світову пожежу та потоп. Пожежа охоплює Землю, коли всі зірки, які тепер блукають різними шляхами, зберуться в Раку... а повинь загрожує, коли та сама безліч зірок зустрічається в Козерога. Перше пояснюється літнім

сонцестоянням, останнє – зимовим сонцестоянням” (Рассоха, 2013, с. 206).

З цим описаним давніми авторами астрономічним явищем пов'язані міфи про появу архітектури та містобудування як мистецтва захисту сокровенного та небесної мудрості. Давньоєврейський історик і воєначальник римської епохи Йосип Флавій (бл. 37 н.е. – бл. 100 н.е.), виклав історію євреїв у праці «Іудейські стародавності». У Книзі I пише, що в Адама, першої людини, крім Каїна, Авеля та інших дітей, був син Сиф, який досягнувши віку, в якому людина має можливість відрізнити добро від зла, став вести добродетельний спосіб життя і залишив після себе потомство, що наслідувало його в цьому... Вони ж винайшли науку про небесні тіла і їх устрій, і для того, щоб винаходи їх не були забуті і не загинули раніше, ніж з ними познайомляться люди, – через те, що Адам передбачив смерть частково від сили вогню, частково внаслідок величезної кількості води, – вони спорудили два стовпи, один цегляний, інший кам'яний, і записали на них повідомлення про свій винахід. Останнє було зроблено з тим розрахунком, щоб, якби цегляний стовп випадково загинув при повені, кам'яний, що залишився неушкодженим, дав людям можливість ознайомитися з написом (Flavius, 2018, р. 51).

Неоведантист Б. Г. Тілак пише що хоч ми знаємо про потоп від іудейської традиції, але він загальноєвропейський (Tilak, 1925, р. 387). В Авесті, найстарішому пам'ятнику давньоіранської літератури, Ахура Мазда попередив Йіму, що смертельна зима готова обрушитися на щасливу землю і все в ній зруйнувати. Для попередження цього лиха Великий Святий радить Йімі створити «Вару» (притулок) і зберегти там усе насіння живих істот та рослин. Йіма будує цю вару... Фаргард завершується описом щасливого життя цих жителів, з яких Заратустра і його син Урватаднара виділяються в описі як «господарі» або «наглядачі». Описаний вар є певною подобою Ноевого ковчега, але різниця полягає в тому, що в Біблії все руйнує потік води, а в Авесті – сніг і лід. Останнє не суперечить геологічним свідченням, і навіть, скоріше, повністю (і несподівано) підтверджує їх (Tilak, 1925, р. 376-377). В індійських Ведах Ману рятується від потопу в побудованому ним човні. Незважаючи на те, що Йіма виступає героєм однієї історії, а Ману – інший і що в одній говориться про насув льоду, а в іншій – води, ми можемо вважати це все, що відноситься до того ж геологічного періоду, а точніше – події (Tilak, 1925, р. 388).

Аполлodor Афінський великий давньогрецький письменник, який жив у II столітті до нашої ери, відомий своєю роботою «Бібліотека». У цьому найважливішому джерелі знань про давньогрецьку міфологію цитуються стародавні тексти, більшість яких до наших днів не дійшли, а це означає, що

«Бібліотека» – єдина можливість хоча б частково ознайомитися з текстами, втраченими назавжди (Apollodorus, 2007). У Аполлодора ми читаємо, що неймовірна несправедливість, що стрясала землю, породжувалася безсоромною расою, що існувала тоді, або п'ятдесятьма синами Лікаона, і це змусило Зевса викликати загальний потоп. Дощ лив дев'ять днів. Девкаліон врятувався в скрині-ковчезі, яку він зробив за порадою свого батька Прометея. Після того як води носили його дев'ять днів, він зупинився на вершині гори Парнас, де приніс жертву подяки Зевсу. Також Девкаліон спорудив вівтар у Фессалії в ім'я дванадцяти олімпійських богів. У реальність потопу вірили у Греції протягом кількох століть, і навіть Аристотель у своїй роботі з метеорології говорить про нього як про безперечний факт (Tilak, 1925, р. 388).

Для можливого розуміння сенсу наведених прикладів ми можемо згадати, що церква часто порівнюється з кораблем, що пливе в царство небесне по "верхніх водах", згаданим у Біблії. Хочеться відзначити, що коли йшлося про ковчег, там був присутній космологічний символізм. Наприклад, згідно з Й. Флавієм «Іудейські стародавності» у Книзі III, дванадцять хлібів відповідають дванадцяти місяцям; сім лампад-світильників-Сонцю, Місяцю та п'яти планетам (Меркурій, Венера, Марс, Юпітер та Сатурн); а чотири роди матеріалів, з яких було зіткано завісу, – чотирьом стихіям (земля, море, повітря та вогонь) (Flavius, 2018, р. 78-101).

Фігура Рене Генона (R. Guenon) французького філософа, дослідника релігії та міфології являє собою рідкісний приклад мислителя, який існував одночасно в культурах Сходу і Заходу, та набув майже незаперечного авторитету в колах консерваторів-інтелектуалів Європи та інтелектуальної еліти Сходу.

Ми читаємо у Р. Генона, що вираз "священна земля", "чиста земля", "земля святих", "земля блаженних", "земля живих", "земля безсмертя" "центр світу", "серце світу" та інші. зустрічаються у традиціях різних народів, але вони завжди позначають якийсь духовний центр, розміщення якого на якійсь території можна розуміти буквально, і символічно.

Звертаючись до традиції древніх євреїв, Р. Генон пише, що у книзі Сефер Йецира «центр світу» називається «внутрішнім палацом» чи «священним палацом», і тут маємо не географічне поняття, а скоріше космологічний термін; «внутрішній палац» має певну аналогію в людському світі як Шехіна, яка в найзагальнішому сенсі є «реальною присутністю Божества у світі». Зауважимо, що у тих місцях Святого Письма, де згадується Шехіна, найчастіше йдеться про створення духовного центру: спорудження ковчега, спорудження храмів Соломона тощо. Такого роду центр, що створюється у суворій відповідності до певних правил, насправді має стати місцем прояву Божества... Не заглиблюючись у цю

тему, Р. Генон пише, що подібний центр існував на Криті ще в доеллінську епоху, а в самому Єгипті їх налічувалося кілька, причому швидше за все вони були закладені в різні епохи; насамперед до таких центрів слід віднести Мемфіс та Фіви. Назва Фів (місто з таким самим ім'ям, як відомо, існувало і в Греції) заслуговує на особливу увагу, оскільки майже збігається з єврейською назвою Феба, що позначає ковчег (Генон, 2000, с. 41).

Підсумовуючи дослідження, ми приходимо до висновку, що в найдавніші часи люди не залишили нам письмових свідчень зв'язку космосу та архітектури, тому ми достеменно не знаємо їхніх філософських інтелектуальних теорій, але знаємо, що свої ідеї вони черпали з вічної книги під назвою Космос. Архітектура та література - два основні засоби вираження культури. На відміну від будівельної діяльності в цілому, що налічує 600-700 тисяч років, історія духовної архітектури, від якої походить сучасна архітектура, порівняно коротка - всього п'ять-шість тисяч років. Писемність у сучасному її розумінні також з'явилася приблизно 6 тис. р. до н.е. До появи писемності людська культура містилася в усній традиції, що обслуговує ритуальні сторони життя та зберігає історичну пам'ять. Незважаючи на те, що усна традиція не збереглася до нашого часу, а бібліотеки гинули при пожежах та катаклізмах, до нас дійшли стародавні письмові джерела, що дозволили реконструювати зв'язки космосу та архітектури та виявити філософські сенси. Насамперед це традиційні тексти. І. Рассоха посиляється на схолії до античного підручника граматики Діонісія Фракійського: «Є два види граматики: одна займається накресленнями та вимовою літер (ця граMATика вважається давньою, що з'явилася до Троянської війни і мало не одночасно з природою), інша – еллінською словесністю. Остання молодша: вона почалася з Теагену і була доведена до досконалості перипатетиками Праксифаном та Арістотелем (Рассоха, 2007, с. 225).

У книзі присвяченій питанням традиційного просторового символізму "Символізм хреста" ("Le symbolisme de la croix", 1957) Р. Генон (René Guenon) пише, що в східних навчаннях традиційні книги часто позначаються термінами, які в їх буквальному значенні відносяться до ткацтва. Так, на санскриті сутра означає просто «нитку»: книга може бути утворена сукупністю сутр, подібно до того, як тканина утворюється переплетенням ниток... розрізнення «утка» та «основи» у всій сукупності традиційних писань відповідає, згідно з індуїстською термінологією, відмінності між *Шруті*, або *плодом безпосереднього осяяння*, і *Смриті* – *результатом роздумів над даними Шруті*. У цьому плані нитки основи, що пов'язують відповідні точки у всіх станах, позначають насамперед *головну священну Книгу*; вона є *прототипом* (чи, швидше, *архетипом*) *всіх традиційних писань*, а останні лише висловлюють

її суть людською мовою. Про цю символіку книги йдеться у вченні Ібн Арабі: *«Всесвіт – це величезна книга; всі літери цієї книги накреслені з самого початку одним і тим же чорнилом і вписані у вічну Скрижаль божественним пером; всі вони написані одночасно і нероздільно; ось чому сутнісні божественні явища, приховані у «таємниці таємниць», дістали назву «трансцендентних букв»*. І самі ці трансцендентні літери, тобто всі творіння, які здобули віртуальне існування в божественному всезнанні, силою божественного дихання спустилися на рядки нижче і склали проявлений Всесвіт» (Guenon, 1957, р. 178-185). Символ Всесвіту, що розглядається як Книга, можна зустріти і у розенкрейцерів (*Liber Mundi*), а також у Одкровенні Іоанна Богослова (*Liber Vitae*). *«Наука про літери»* космогонічної доктрини Сефер Йецира має майже однакове значення і в єврейській кабалі, і в ісламському езотеризмі. «Книга Миру» є у той самий час і *«Божественне Послання»*, будучи прообразом усіх священних книг...Ця ідея особливо наполегливо повторюється у Ведах і Корані; уявлення про *«вічне Євангелія»* свідчить, що ця ж ідея не завжди була чужою і християнству. «Наука про літери» (від грецького *semeia* («знаки»)) в одному зі своїх значень є *космогонією, тобто знанням про творення та формування проявленого світу* (Генон, 2000, с. 40).

Джорджіо де Сантільяна в «Мліні Гамлета» писав, що найдавніший соціолог, Демокріт з Абдери, вважав що *«Людський прогрес був роботою не розуму, але рук»*. Його наступники зрозуміли це надто буквально та сконцентрувалися на артефактах. Вони не усвідомлювали залучення величезних інтелектуальних зусиль всюди: від металургії до мистецтв, але, особливо, в астрономії. *Спроба розібрати й ідентифікувати єдині даності, що повністю вислизують від дотику, веде до чистих об'єктів споглядання – зірок на їхньому шляху*. Греки назвали астрономію Царської Наукою. *Прагнення організувати космос сформувалося існуванням вищого - тим єдиним, що думка могла поставити контролем над реальністю, тим, що наділило змістом усі мистецтва* (Santillana, & Dechend, 1969).

Висновки.

В результаті проведеного дослідження були реконструйовані світоглядні та філософські засади *космологічної моделі геоцентричного всесвіту, яка зображувалась у загальній структурі будівель та міст Стародавнього Світу*. У цій моделі є нерухомий центр та мінлива оболонка навколо, яка асоціювалася з небом, яким пливають зірки, розмірюючи тимчасові цикли. Ця модель наочно демонструвала, що треба розділяти «внутрішнє» – головне, непорушне, потаємне – і «зовнішнє» – минуле. Провівши дослідження, ми бачимо, що ця модель проходить крізь тисячоліття. Ця найдавніша космологічна архітектурна модель пов'язана з майже універсальною для всіх народів згадкою про

катастрофічну подію, можливо пов'язану, в тому числі, і з прецесією, в результаті якої схамба (вісь світу згідно з індуїзмом) «розвалюється» і зоряні орієнтири колишнього відкидаються. (Екваторіальна система астрономічних координат). І періодично необхідно переосмислювати Реальність виходячи з центру, де сходиться людське та космічне, відповідно до Архетипу, позачасового та позапросторового. Звідси можна зробити висновок, що сутність космологічних моделей архітектури і містобудування духовна і несе у собі глибокий інтелектуальний принцип «космосу», сформульований ще Піфагором як «порядок, належний захід, прекрасний устрій».

Ми з'ясували, що космогонія, одна з самих сакральних наук, що включена в більшість Писань, у тому числі і в Біблію, була в основі архаїчного світогляду, як концептуальна єдність протонауки, філософії, суспільних відносин, ремесел та багато чого іншого. А тому немає нічого дивного в тому, що космогонія і космогонія були виражені і в стародавніх космологічних моделях архітектури і містобудування як уподібнення тому, як формується Космос, тобто повторенням в будівельних обрядах миротворчих дій богів, описаних у міфах: «*Deus faber*», Бог –

будівничий, концепція космосу-будинку, світоустрій як великий космічний будинок, тощо. Відомо, що заборонене традицією для згадки у текстах, нею ж наказувалося для відтворення в архітектурі. А тому вивчаючи відображення космосу у космологічних моделях архітектури та містобудування у письмовних джерелах давнини та читаючи стародавню архітектуру як Кам'яну книгу, ми реконструювали філософські засади космологічних моделей архітектури та містобудування закладені давніми людьми, що по суті є загальнолюдськими ті вічними.

Перспективи. Незважаючи на величезний обсяг інформації, ми, звичайно, розглянули в цій статті лише невелику частину літератури, що пов'язує космос і архітектуру. Є й інші, дуже перспективні для дослідження найдавніші космологічні моделі архітектури та містобудівництва. До традиційної архітектури належить храм, місто та палац. Араби, індуси, слов'яни, китайці, єгиптяни і копти 28 сузір'їв (екліптична система астрономічних координат) називали місячним житлом, палацями, стоянками (Flammarion, 1878, p. 139). Ця модель набула широкого розвитку в космологічних моделях архітектури та містобудівництва і дослідження моделі мають великий науковий потенціал.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Генон, Р. (2000). *Очерки о традиции и метафизике*. Азбука.
- Готинян-Журавльова, В. В. (2022) Особистісне вимірювання людини в контексті взаємодії соціуму і культури. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*, 44, 27-33.
- Добролюбський, А. О. (2014). *Археология Одессы*. (Монография). Одесса/Київ: Олег Филлюк.
- Добролюбський, А. О. (2022). *Ім'я дроку*. Одеса: СКО.
- Завгородній, Ю. (2021). Класична індійська філософія в оксфордській серії «Історія філософії без жодних прогалин». *Sententiae*, 40(2), 66-84. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.066>
- Завгородній, Ю. Ю., & Остапенко, М. А. (1999). Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання). *Культурологічні студії*, 2, 247-275.
- Кирилюк, О. (2022). Аліментарний універсально-культурний код у діалозі Григорія Сковороди «Вдячливий Єродій». *Дόξα / Докса*, 2(38), 7-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283057](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283057)
- Мильков, В. В., & Полянский, С. М. (2008). *Космологические произведения в книжности Древней Рус.* (2 части. Часть I). Тексты геоцентрической традиции. Міль.
- Рассоха, И. Н. (2007). *Украинская прародина индоевропейцев*. Харьков: ХНАМГ.
- Рассоха, И. Н. (2013). «Великий год» и «божественные светила» как финикийские философские идеи. *Культура народов Причерноморья*, 258, 204-207.
- Секундант, С. (2021). Ляйбніц і Вольф: критичні засади ідеї наукової революції у філософії. *Sententiae*, 40(1), 44-66. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent40.01.044>
- Сумченко, І. (2022). Концепт «потойбіччя» у давніх міфологічних системах: уявлення та роль у культурі. *Дόξα / Докса*, 2(38), 85-97. DOI: 10.18524/2410-2601.2022.2(38).283065
- Apollodorus, H. (2007). *Apollodorus 'Library and Hyginus' Fabulae: two handbooks of Greek mythology*. Indianapolis: Hackett Pub.
- Assmann, J. (1984). *Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Kohlhammer.
- Barnes, J. (1987). *Early Greek Philosophy*. Penguin Books.
- Bauval R., & Gilbert A. (1994). *The Orion Mystery. Unlocking the Secrets of the Pyramids*. The Orion Mystery. Arrow.
- Cassirer, E. (1944). *An Essay on Man*. New Haven: Yale University Press.
- Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Galimard.
- Eliade, M. (1978). *Histoire des croyances et des idées religieuses*. (Tome I). De la pierre aux mystères d'Eleusis. Paris: Payot
- Flammarion, C. (1878). *Histoire du ciel*. Paris: J. Hetzel.
- Flavius, J. (2018). *The Works of Josephus*. Hendrickson Publishers.
- Griffith, R. T. H (2024). *The Rig Veda*. JollyJoy Books Pvt Ltd.

- Guenon, R. (1957). *Symbolismo De La Croix*. Paris: 10/18. Les Éditions Vega.
- Hancock, G. (1996). *Fingerprints of Gods. A Quest for Beginning and End*. London: Mandarin.
- Heidegger, M. (1959). *Vorträge und Aufsätze*. Pfullingen.
- Heidegger, M. (1969). *Die Kunst und der, Raum*. Sankt Gallen: Erker.
- Horowitz, W. (1998). *Mesopotamian Cosmic Geography (Mesopotamian Civilizations)*. Eisenbrauns.
- Kosack, W. (2012). *Die altägyptischen Pyramidentexte. In neuer deutscher Uebersetzung; vollständig bearbeitet und herausgegeben von Wolfgang Kosack*. Berlin: Christoph Brunner.
- Leeming, D. A. (1994). *A Dictionary of Creation Myths*. New York: Oxford University Press.
- MagEIA. (2023). «*Magic between Entanglement, Interaction, and Analogy*». Retrieved from <https://www.classicult.it/en/mageia-magic-between-entanglement-interaction-and-analogy/>
- Marshack, A. (1972). *The Roots of Civilization*. N.Y.
- Mondal, P. (2020). A brief study of cosmological myths in rig-veda. *International Journal of Sanskrit Research*, 6(5), 88-91.
- Platon. (2008). *Platon. Oeuvres complètes*. Paris: Flammarion. ISBN 978-2-08-121810-9.
- Santillana, G. de, & Dechend, H. von. (1969). *Hamlet's mill; an essay on myth and the frame of time*. Boston: Gambit.
- Sullivan, W. (1997). *The Secret of the Incas. Myth, Astronomy, and the War against Time*. Crown; Reprint edition.
- Tilak, B. G. (1893). *Orion: or Researches into the Antiquities of the Vedas*. Bombay: Mrs. Radhabai Atmaram Sagoon.
- Tilak, B. G. (1925). *The Arctic Home in the Vedas*. Poona: Messrs. TILAK BROS.
- Vitruvio, M. P. (2023). *De architectura: I Dieci libri dell'Architettura - Vitruvio*. Independently published.

REFERENCES

- Apollodorus, H. (2007). *Apollodorus 'Library and Hyginus' Fabulae: two handbooks of Greek mythology*. Indianapolis: Hackett Pub.
- Assmann, J. (1984). *Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Kohlhammer.
- Barnes, J. (1987). *Early Greek Philosophy*. Penguin Books.
- Bauval R., & Gilbert A. (1994). *The Orion Mystery. Unlocking the Secrets of the Pyramids*. The Orion Mystery. Arrow.
- Cassirer, E. (1944). *An Essay on Man*. New Haven: Yale University Press.
- Dobrolyubsky, A. O. (2014). *Archaeology of Odesa*. (Monograph). Odesa/Kyiv: Oleg Filyuk.
- Dobrolyubsky, A. O. (2022). *The Name of the Goose*. Odesa: SKO.
- Eliade, M. (1965). *Le sacré et le profane*. Paris: Galimard.
- Eliade, M. (1978). *Histoire des croyances et des idées religieuses*. (Tome I). De la pierre aux mysteres d'Eleusis. Paris: Payot
- Flammarion, C. (1878). *Histoire du ciel*. Paris: J. Hetzel.
- Flavius, J. (2018). *The Works of Josephus*. Hendrickson Publishers.
- Griffith, R. T. H (2024). *The Rig Veda*. JollyJoy Books Pvt Ltd.
- Guenon, R. (1957). *Symbolismo De La Croix*. Paris: 10/18. Les Éditions Vega.
- Guénon, R. (2000). *Essays on Tradition and Metaphysics*. ABC.
- Hancock, G. (1996). *Fingerprints of Gods. A Quest for Beginning and End*. London: Mandarin.
- Heidegger, M. (1959). *Vorträge und Aufsätze*. Pfullingen.
- Heidegger, M. (1969). *Die Kunst und der, Raum*. Sankt Gallen: Erker.
- Horowitz, W. (1998). *Mesopotamian Cosmic Geography (Mesopotamian Civilizations)*. Eisenbrauns.
- Hotynyan-Zhuravlyova, V. V. (2022) Personal measurement of a person in the context of the interaction of society and culture. *Bulletin of Lviv University. Series Philosophical and Political Studies*, 44, 27-33.
- Kosack, W. (2012). *Die altägyptischen Pyramidentexte. In neuer deutscher Uebersetzung; vollständig bearbeitet und herausgegeben von Wolfgang Kosack*. Berlin: Christoph Brunner.
- Kyrylyuk, O. (2022). Alimentary Universal-Cultural Code in the Dialogue of Grigoriy Skovoroda "The Grateful Herod". *Δόξα / Doxa*, 2(38), 7-14. [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2\(38\).283057](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2022.2(38).283057)
- Leeming, D. A. (1994). *A Dictionary of Creation Myths*. New York: Oxford University Press.
- MagEIA. (2023). «*Magic between Entanglement, Interaction, and Analogy*». Retrieved from <https://www.classicult.it/en/mageia-magic-between-entanglement-interaction-and-analogy/>
- Marshack, A. (1972). *The Roots of Civilization*. N.Y.
- Mil'kov, V. V., & Polyansky, S. M. (2008). *Cosmological works in the literature of Ancient Rus*. (2 parts. Part I). Texts of the geocentric tradition. World.
- Mondal, P. (2020). A brief study of cosmological myths in rig-veda. *International Journal of Sanskrit Research*, 6(5), 88-91.
- Platon. (2008). *Platon. Oeuvres complètes*. Paris: Flammarion. ISBN 978-2-08-121810-9.
- Rassokha, I. N. (2007). *Ukrainian Homeland of the Indo-Europeans*. Kharkov: KhNAMG.
- Rassokha, I. N. (2013). "The Great Year" and "divine luminaries" as Phoenician philosophical ideas. *The Culture of the Peoples of the Black Sea Region*, 258, 204-207.
- Santillana, G. de, Dechend, H. von. (1969). *Hamlet's mill; an essay on myth and the frame of time*. Boston: Gambit.
- Secundant, S. (2021). Leibniz and Wolf: critical foundations of the idea of the scientific revolution in philosophy. *Sententiae*, 40(1), 44-66. DOI: <https://doi.org/10.31649/sent40.01.044>
- Sullivan, W. (1997). *The Secret of the Incas. Myth, Astronomy, and the War against Time*. Crown; Reprint edition.

- Sumchenko, I. (2022). The concept of "afterlife" in ancient mythological systems: representation and role in culture. *Δόξα / Doxa*, 2(38), 85-97. DOI: 10.18524/2410-2601.2022.2(38).283065
- Tilak, B. G. (1893). *Orion: or Researches into the Antiquities of the Vedas*. Bombay: Mrs. Radhabai Atmaram Sagoon.
- Tilak, B. G. (1925). *The Arctic Home in the Vedas*. Poona: Messrs. TILAK BROS.
- Vitruvio, M. P. (2023). *De architectura: I Dieci libri dell'Architettura - Vitruvio*. Independently published.
- Zavgorodniy, Yu. (2021). Classical Indian Philosophy in the Oxford Series "History of Philosophy Without Gaps". *Sententiae*, 40(2), 66-84. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.066>
- Zavgorodniy, Yu. Yu, & Ostapenko, M. A. (1999). The Sacred Dimension of the Island of Khortytsia (Before Positing the Question). *Cultural Studies*, 2, 247-275.

The Relationship between the Meaning of Existence and the Characteristics of AGI Physicality

UDC: 004.8: 141

DOI: <https://doi.org/10.15421/172479>**Beskaravainyi Stanislav**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1707-1369>, 2beskarss78@gmail.com*Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

Relevance: the emergence of AGI (general artificial intelligence) as a full-fledged participant in society actualizes the question of its goal-setting, and, consequently, the meaning of its existence.

AGI will also face a psychophysical problem during self-understanding, just like people, therefore **the purpose of the article** is to formulate a basic contradiction for the meaning of existence of techno-subjects, similar to the mind-body contradiction for a person.

Research results: the contradiction in goal-setting of the meaning of life between «hylics» and «pneumatics» was analyzed. It is shown that in the XIX-XX centuries. a crisis arose in the goal-setting of the meanings of life, both for traditional society and for Modern society: social immortality, achievable by rational means, turned out to be an insufficient replacement for the individual immortality that religion promised. Transhumanism is considered as one of the attempts to provide the meaning of an individual's existence: the contradictions between «hylics» and «pneumatics» are partially removed within the framework of the concept of endless human improvement. But endless development, by itself, cannot be the meaning of the existence of post-human or AGI.

Conclusions: the basic contradiction in the goal-setting of the existence of AGI is formulated: between development unlimited in time and self-identity. Probably, the contradictions in the goal-setting of the existence of AGI will be a development of contradictions characteristic of human culture, an indirect answer to the question of the meaning of human life.

It is shown that AGI, which in the sense of its existence does not have a projection to eternity, can be considered as an inferior, service AI. This is the difference between AGI and humans, which demonstrates a potentially qualitatively higher level of development of techno-subjects. It is shown that the bodily component of an individual technosubject (AGI) in the context of evolutionary development must be considered more as an analogue of a biological species than an individual organism. Finally, it is likely that AGI subjectivity is fundamentally more vulnerable to the influence of other subjects, because the technogenic structure of the body and software implies knowledge of their structure and the possibility of manipulation. This justifies the need for a qualitatively new level of regulation of interactions in a society consisting of AGI.

Keywords: psychophysical problem, hylic, pneumatic, enactivism, technosubject, transhumanism, self-identity

Взаємозв'язок сенсу існування та характеристик тілесності ЗШІ

Бескаравайний Станіслав*Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність: становлення ЗШІ (загального штучного інтелекту) як повноцінного учасника соціуму актуалізує питання його цілепокладання, отже, сенс його існування.

ЗШІ так само зіткнеться з психофізичною проблемою при самоосмисленні, як і люди, тому **мета статті:** сформулювати базове протиріччя сенсу існування техносуб'єктів, аналогічне протиріччю тіла та духа у людини.

Результати дослідження: проаналізовано протиріччя в розумінні сенсу життя між «хіліками» та «пневматиками». Показано, що у XIX-XX ст. виникла криза в розумінні сенсів життя, причому як для традиційного суспільства, так і для суспільства Модерну: соціальне безсмертя, яке можливо досягти раціональними способами, виявилось недостатньою заміною індивідуального безсмертя, яке обіцяє релігія. Трансгуманізм сприймається, як одна із сучасних спроб забезпечити сенсі існування індивіда: протиріччя «хіліків» і «пневматиків» частково знімаються у межах концепції нескінченного вдосконалення людини. Але нескінчений розвиток, сам по собі, не може виступати сенсом існування пост-людини або ЗШІ.

Висновки: сформульовано базову суперечність у цілепокладанні існування ЗШІ: між необмеженим у часі розвитком та самототожністю. Ймовірно, протиріччя цілепокладання існування ЗШІ будуть розвитком протиріч, характерних для людської культури, непрямою відповіддю на питання про сенс життя людини.

Показано, що ЗШІ, який немає у сенсі свого існування проєкції на вічність, можливо розглядати як неповноцінний, службовий ШІ. Це відмінність ЗШІ від людини, що демонструє потенційно якісно вищий рівень розвитку техносуб'єктів. Показано, що тілесну складову індивідуального техносуб'єкту (ЗШІ) у контексті еволюційного розвитку необхідно розглядати скоріше як аналог біологічного виду, ніж окремого організму. Нарешті суб'єктність ЗШІ більш вразлива до впливу інших суб'єктів, так як техногенна структура тіла та програмного забезпечення передбачає знання про їх устрій та можливість маніпуляції. Цим обґрунтовано необхідність якісно нового рівня регуляції взаємодій у соціумі, що складається з ЗШІ.

Ключові слова: психофізична проблема, хілік, пневматик, енактивізм, техносуб'єкт, трансгуманізм, самототожність

Вступ.

Проблема різного розуміння сенсу людського життя – одна з базових для філософії. Становлення ЗШІ (загального штучного інтелекту) як повноцінного учасника соціуму актуалізує питання про ціле покладання техносуб'єкту, про інтенції, мотиви та сенс його існування. Але широко розповсюджене уявлення про ЗШІ як програму, яку можливо розмістити на будь-якому потужному носії, швидше за все, помилково і контрпродуктивно для футурологічних оцінок.

Отже, для аналізу взаємного впливу тілесності та сенсу існування техносуб'єкту необхідно, як передумову, використовувати психофізичну проблему, характерну для людини. Психофізична проблема у своїй межі – через максимально можливе для суб'єкта цілепокладання – ставить питання про сенс життя.

Д. Деннет розглядає інтенцію – спрямованість на об'єкт – як властивість спочатку лише організму, яка необхідна для еволюційному розвитку (Dennett, 1995), із чого згодом і зростає сенс, як складніше явище. Тоді, якщо не зводити, за Д. Деннетом, сенс існування окремого організму до завдань еволюційного розвитку, сенс існування окремого ЗШІ можна як його граничну у часі інтенцію.

Існує безліч концепцій, які намагаються при формулюванні сенсу життя відсторонитися від крайнощів тілесного чи душевного сприйняття людини, від фізикалізму чи феноменології. Наприклад, євдемонізм, чи класичне розуміння епікурейства. Але якщо аналізувати психофізичну проблему людини, як джерело базового протиріччя, необхідно виділити протилежності: це душевне і плотське, психічне і тілесне – у різних формах.

Мета статті: сформулювати базове протиріччя сенсу існування техносуб'єктів, аналогічне протиріччю тіла та духа для людини.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Психофізична проблема у контексті створення ШІ представлена широким спектром думок. Є класичні роботи А. Тюрінга (Turing, 2013), в яких пропонується концепція програми, яка спілкуватиметься невідмінно від людини, що співзвучно з феноменологічним розумінням свідомості. Цим поглядам опонує Дж. Серл (Searle, 1980), за яким взаємний вплив мозку і мислення настільки велике, що для створення істоти, яка має людську свідомість, потрібно фактично відтворити людський мозок (біологічний натуралізм). Втім, кожну з крайнощів поставлено під сумнів: «тест Тюрінга» вже пройдено, а ЗШІ ще не створено, отже, для створення загального інтелекту потрібне якесь тіло (Efimov, 2020). В рамках енактивізму потрібно розглядати тіло як найважливіший елемент пізнання, що прямо впливає на інтелект (Varela, Thompson, & Rosch, 1991). У свою чергу, вдосконалення нейронних мереж робить все ближче техногенний аналог мозку, який не буде копіювати біологічний.

Одночасно проблему сенсу існування окремого робота (чи індивідуального ЗШІ) відносно мало досліджена. Навіть у фундаментальних роботах, де оцінюється етика оцифрованої, віртуалізованої людини (Burden, & Savin-Baden, 2019), питання про сенс життя індивіда просто не порушується.

Скоріше автори цікавляться приватними, прикладними проблемами.

З погляду збільшення когнітивних можливостей ШІ – психофізична проблема актуалізується при спробах об'єднати «великі мовні моделі» та роботів, причому в контексті людино-машинного спілкування (Zhang, Chen, Li, Peng, & Mao, 2023). Психофізична проблема роботів також аналізується як необхідність інтерфейсу для спілкування з клієнтом, розпізнавання ШІ образів людської поведінки (Wang, Chang, Liu, & Wang, 2024). Експериментально показано, що оснащення робота не лише зором, а й слухом – прискорює його навчання (Liu et al., 2024).

Віртуальна тілесність також стала об'єктом прикладних досліджень. Наприклад, доводиться корисність цифрових двійників людей (Digital Twin), які будуть використані для відпрацювання сценаріїв спілкування з роботами (Wang et al., 2024).

Досліджується потенційне використання роботів для створення аналогів біологічного життя та соціальних процесів, що відкриває можливості для моделювання процесів вирішення актуальних проблем (Becker, 2023)

Зрозуміло, тривають дослідження впливу роботів на людину: як зміниться домашня обстановка, якщо роботи стануть молодшими членами сім'ї (Carpenter, 2023), або наприклад, фіксується зниження усвідомлення працівниками своїх обов'язків, якщо поряд починають використовувати роботів (Nikolova, Cnossen, & Nikolaev, 2024),

Спроби поставити психофізичну проблему у більш загальній формі дають розуміння, що транс гуманістика взагалі та створення ШІ зокрема посилюють картезіанський дуалізм духу та тіла, чому автори намагаються протиставити нове соціально-педагогічне середовище (Redondo, Higuera, Cosa, & Olteanu, 2024).

Але найбільш поширеним підходом у спробах розкриття сенсу існування ЗШІ стала модель технологічної сингулярності, яка, на жаль, набула властивостей мейнстріму і глухого кута одночасно. Нескінченний розвиток індивіда розуміється як зміст самого себе, біологічне тіло змінюється технічним просто як заміна носія (Kurzweil, 2013). Процес став метою, і деякими межами його мислиться хіба що поширення ноосфери по всьому Всесвіту.

Проблема в тому, що опоненти необмеженого розвитку ЗШІ виступають або з позицій технофобії: наприклад, обґрунтовується думка, що нормативна база, яка мотивує розвиток ЗШІ, сягає корінням в

англо-американську евгенічну традицію двадцятого століття. (Geburu, & Torres, 2024), або з позицій неможливості створення мислячих машин на сучасному рівні розвитку технологій (Penrose, 1994; Nameroff, 2006).

Результати дослідження.

Якщо сенс – приналежність до чогось складнішого і досконалого, то індивід має ототожнювати себе або з деякими явищами, які не мають обмежень цього індивіда. Необмежений всесвіт або його досконала онтологічна структурність, вічне існування душі, необмежена гострота відчуттів і т. ін. При цьому індивід може проектувати доцільність свого життя на вічність або вважати, що сенс його життя має якісь хронологічно локальні цілі.

Якщо розглядати сенс життя як «позитивну кінцеву цінність, яку може виявляти життя людини» (Metz, 2013), то її теж можна проектувати як на обмежений період часу, так і на вічність.

Зрозуміло, не можливо зводити життя індивіда до досягнення чітко сформульованого сенсу. Далеко не кожна людина рефлексує свою поведінку, та й свобода волі передбачає можливість вибору, як зміни вже прийнятого рішення.

У рамках релігійних підходів психофізична проблема найчастіше вирішувалася через концепцію безсмертя душі та смертності тіла. Але це ірраціональний, вузький підхід. Не замикаючись у межах монотеїстичних чи гностичних концепцій, проаналізуємо позиції, характерні для двох крайнощів у описі сенсу життя, які зазвичай іменуються «хіліками» (тілесно орієнтованими) і «пневматиками» (духовно орієнтованими).

Хіліки – це люди, чуттєво-тілесна взаємодія зі світом яких обмежена терміном життя тіла. Але проекція на вічність можлива через безсмертя роду. І хіліки стикаються із внутрішнім протиріччям своєї власної позиції.

З одного боку, необхідно добиватися безсмертя роду через соціальний успіх та турботу про сім'ю. Але тоді важливіше відчуття, наприклад, не особисто індивіда, а його дитини, і посилюються уявлення про сукупне тіло сім'ї, тіло роду. А прагматизм, спрямований саме на рід, загострює протиріччя між індивідом та сім'єю. З іншого боку, хіліки прагнуть максимізації власних відчуттів (як вульгарні епікурейці), лише попутно продовжуючи рід, що стає завуальованою формою відмови від майбутнього («після нас хоч потоп»).

Пневматики – претендують на нескінченне існування скоріш особистості, чи її частини, вираженої у якійсь ідеї. Форми проекції на вічність – це або релігійне уявлення про безсмертя душі, що вимагає підпорядкування себе релігійної традиції, чи різні форми традиції світської, з якою може само ототожнитися індивід. Наприклад, у конфуціанстві це самовдосконалення та участь у державному управлінні, тобто підтримання та розвиток держави.

Але і тут формується протиріччя. Якщо люди вірять у містичне життя після смерті, то первинне якесь підкорення себе волі вищої істоти, тобто необхідно якнайповніше підкоритися традиції, прийняти її в себе, розчинитися в ній. А якщо потрібне соціальне безсмертя, то потрібна гіперактивна діяльність, яка назавжди залишиться в пам'яті нащадків, і дозволить сформувати нову традицію.

Схема 1. Суперечності між хіліками та пневматиками у віднескості

У традиційних суспільствах для рядового індивіда протиріччя були згладжені: земне безсмертя уявлялося як продовження роду і підтримка якоїсь традиції, а релігійна віра обіцяла безсмертя

індивідуальне. Селянин, який передав свій земельний наділ синові і не засумнівався в релігійних догматах – адже оточуючі в них не сумніваються – суб'єктивно набував сенсу свого життя.

Але прийшов Модерн.

З одного боку почався процес секуляризації, зростала кількість атеїстів. Індивід зіткнувся із викликом сумніву у його містичному безсмерті. З іншого – розвиток цивілізації надавав дедалі більше можливостей соціального безсмертя. Урбанізація та промислова революція відкрили найширші можливості для створення нових традицій. Кулінарія, мода, наука, архітектура – буквально все стало способом увічнити ім'я чергового винахідника.

Для людини християнської культури втрата віри в безсмертя душі призводила до того, що «...з зростаючою силою та болем відгукується в нас прага обезсмертити своє ім'я та славу. І звідси ця запекла боротьба за те, щоб виділитися, за те, щоб якимось чином пережити себе в пам'яті інших людей та майбутніх поколінь» (Unamuno, 2017, p. 78). Гранична форма індивідуальної участі у традиції – створення нової традиції через максимально повне відображення своєї особистості у культурі. Але людей, біографію яких знову та знову реконструюють нащадки, дуже мало. Якщо своя особистість мізерна, то в хід йде «геростратство, що воно, по суті, таке, як не жага до безсмертя» (Unamuno, 2017, p. 79).

Якийсь час зберігалася динамічна рівновага: і в епоху Просвітництва, і в першу половину XIX століття сучасникам здавалося, що так буде постійно: збільшення населення обіцяє кожному новаторові, що його не забудуть, адже його маргінальна, мало кому необхідна зараз творчість, згодом стане новою традицією, хоча б тому, що збільшиться глибина поділу праці, з'явиться більше вузьких спеціалістів, яким будуть потрібні саме праці цього маргінального попередника.

Але впродовж XIX століття все гостріше проявляються кризи у позитивному сприйнятті прогресу, які вінчаються катастрофою Першої світової війни. Стало зрозуміло, що індивід втрачає контакти з новими соціальними структурами. Більше не може вільно проектувати свою особистість на соціум, на цивілізацію. Його розум, натхнення, талант – ніщо не дає гарантій затребуваності у майбутньому. Держава дедалі частіше поводить не як плід розуму Просвітництва, а як тоталітарна структура, ворожа особистості як такої. Пневматики стикаються з колосальною самотністю перед викликами історії. Так з'являється спочатку нігілізм, а потім екзистенціалізм. Для А. Камю проблема відсутності сенсу життя, та як наслідок, самогубства людини – займає місце основного питання філософії (Camus, 1991). І вже наприкінці XX століття демографічна криза та зростання імміграції в розвинених країнах ставить під питання будь-які форми соціального безсмертя, асоційовані з європейською культурою.

У хіліків Модерн призвів до подібних проблем. Суспільство споживання, у результаті ставить під сумнів існування сім'ї. І щоб продовжувати

свято споживання, культура другої половини XX століття скасовує смерть у виставі, відмовляється осмислювати фінал життя індивіда. «Нам більше не доводиться переживати чужої смерті. Переживання смерті як телевізійного видовища не має з цим нічого спільного... Вас беруть на свою опіку лікарня та медицина; всі колишні передсмертні обряди замінило останнє причастя до техніки. Людина зникає від своїх близьких ще перш ніж померти» (Baudrillard, 2000, p. 203). Для цього в результаті доводиться звести життя до акту споживання, відмовитися від цілісного сприйняття часу, шизофренічно сприймати власні бажання.

Постмодерн, як основа для етичних оцінок, призвів суспільство споживання до тотальної втрати сенсу людського життя. Соціальні структури відокремлені від індивіда не фізичним насильством, а створенням постправди, плюралістичної істини чи заздалегідь недосяжних ідеалів.

Як один з варіантів відповіді у другій половині XX століття формується трансгуманізм.

Трансгуманісти претендують на досягнення фізичного безсмертя, подолання проблеми старості (Battle-Fisher, 2020; Sorgner, & Hawkins, 2021; Grinschgl, Tawakol, & Neubauer, 2022), що не може не викликати симпатії хіліків.

Одночасно з'являються уявлення про створення ШІ, який у майбутньому перевершить людський. Формується принципово нова позиція за для досягнення соціального безсмертя, яка частково долає обмеження, що характерні для кризи модерна. Смертна людина створює відбиток своєї особистості на становленні штучного суб'єкту, який не старіє, і одночасно закладає максимально фундаментальну, нову традицію – що може бути більш значуще, ніж новий вид розумних істот? Тобто для програміста участь у гонці зі створення ЗШІ стає чимось на зразок паломництва чи будівництва храму, а для віруючої людини це можливо навіть тлумачити як теургічний акт.

Однак «технологічна сингулярність» має свою зворотну, технофобну складову: колись ЗШІ розвинуться настільки, що вийдуть з-під контролю людини, і люди втратять контроль над цивілізацією. Причому проекція індивідом своєї особистості на процес становлення ЗШІ закінчиться навіть не в момент технологічної сингулярності по Р. Курцвейлу, а раніше, коли ЗШІ зможе збирати інформацію про людську культуру краще за людей, і стане краще за людей самовдосконалюватися – тобто перестане потребувати людських вчителів і розробників.

Суперечності хіліків та пневматиків частково знімаються в рамках концепції нескінченного вдосконалення людини: перенесення людської свідомості в машину, яка знімає обмеження біологічного тіла (Kurzweil, 2013, pp. 248-265). Існує спокуса прямо отождествити програмне забезпечення

з психічним/духовним у людині, та апаратне з фізичним/тілесним. Але це вульгаризація. Значна частина програм у будь-якому сучасному комп'ютері вирішує завдання, що є еквівалентами біохімічним процесам в живому організмі, тобто підтримує функціонування машини незалежно від рішень, які вона приймає. Програмне забезпечення, наприклад, забезпечує терморегуляцію процесорів. Так само як і встановлення безлічі програм на невідповідні носії неможливо або просто безглуздо. Як і біологічний інтелект, загальний штучний інтелект розвиватиметься діалектичною єдністю психічних та фізичних процесів.

У хіліків відмова від звичного біологічного тіла відкриває можливості конструювання будь-яких відчуттів чи необмеженого продовження життя. Колективне тіло роду і особисте – об'єднуються, еволюцію біологічного виду можливо замінити вдосконаленням тіла індивіда, тобто носія свідомості. Для пневматиків відкривається можливість нескінченного психічного вдосконалення індивіда та залучення нових послідовників до тієї традиції, з якою він ототожнює себе.

І тут отримуємо принципово іншу проекцію на вічність та новий контекст психофізичної проблеми. Щоб завжди зберігати тіло – протистояти новим загрозам і кризам – потрібно завжди набувати нові знання про світ. Особа, яка проектується на нескінченність, не може бути статичною у своєму розвитку. Для трансгуманістів вічне продовження життя і самовдосконалення стають нероздільні, інакше індивід біологічного походження програє конкуренцію штучному інтелекту.

Але якщо розвиток стає базовою категорією для забезпечення безсмертя, то які протилежності, що діалектично визначатимуть сенс життя, або, якщо говорити про ЗШІ, сенс існування?

Для виявлення цих протилежностей звернемося до уявлень про можливість миттєвої купівлі приналежності до будь-якої традиції, або купівлі тілесних станів. Якщо якась традиція перебуває в стадії прогресивного розвитку, то неможливо долучитися до неї тільки за гроші, при тому не змінюючи себе по суті. Симонія, індульгенції, купівля громадянства чи партківтка – однаково засуджується всіма людьми, які у рамках релігійних чи політичних традицій. Так само неможливо лише за гроші, без власних зусиль, придбати атлетичну фігуру чи досвід у дегустації вин.

Якщо тіло конструюватиметься за деякими проектами, а чуттєві відчуття можна буде отримати в оцифрованому вигляді, то ця проблема, на перший погляд, знімається. Але якщо необхідне вдосконалення суб'єкта, його саморозвиток, а не просто використання будь-яких інструментів, то є межа за якою ЗШІ неможливо зберегти самототожність, тільки на основі власної старої цифрованої моделі.

І слова Р. Курцвейла, що ідентичність «зберігається завдяки безперервності структури інформації, яка робить нас нами» (Kurzweil, 2013, р. 237), очевидно, не застосовні для частини випадків якісних змін в інформаційній структурі індивіда.

Які ж істотні риси можна виділити для опису тілесної різниці біологічного та техногенного суб'єктів?

- Техногенність тіл майбутніх ЗШІ дуже гостро ставить питання автономності їх мислення. Якщо процеси мислення у мозку, більшою частиною, можна відслідковувати лише за непрямими ознаками, то техносуб'єкт від початку свого існування повинен бути відкритим для аналізу своїх думок, оскільки відповідність певному задуму чи проекту – це взагалі властивість техніки. Перехоплення контролю за програмно-апаратним комплексом дозволяє за лічені хвилини змінити базові програмні установки. Втрата самоконтролю над тілом може призвести до дуже швидкого знищення психіки ЗШІ-суб'єкта. При цьому рівень саморефлексії ЗШІ так само може бути вищим, ніж у біологічних істот, що дає можливості самоконтролю, які недоступні людині;

- Ймовірно, можна провести аналогію між ЗШІ та колективними суб'єктами, які вже виявили себе в історії цивілізації, тобто з державами та централізовано керованими організаціями. Колективним суб'єктам доступне не просто запозичення моделей поведінки, а й соціально-технологічних структур (наприклад, розвиток промисловості шляхом купівлі заводів і одночасно найму іноземних фахівців). ЗШІ може змінити свій носій, використати нові процесори, технології зберігання даних, актуатори, датчики. Але, як і з колективним суб'єктом, це ставить питання про його самототожність;

- Немоżliво заздалегідь спрогнозувати конкретику інтенцій ЗШІ, проте процеси відбору та конкурентної боротьби збережуться для суб'єктів будь-якого походження. Отже, які б химерні ЗШІ не сконструювали люди-творці, еволюційні процеси вимагатимуть від техносуб'єктів довгострокового планування, яке, і в результаті, проектуватиме на нескінченно великі відрізки часу, і поставити перед ЗШІ питання про належність до чогось більшого, ніж він сам, тобто про сенс свого існування;

- Потенційна необмеженість термінів існування тіла ЗШІ робить обов'язковою проекцію його цілепокладання на вічність. Якщо людина може прийняти свою біологічну обмеженість і постаратися отримати за час життя максимум відчуттів, або звести сенс свого буття до помсти або ролі представника певного покоління, то для ЗШІ відмова від проектування себе на вічність ставить питання про його самотійний статус. Ракетна боеголовка може бути інтелектуально розвинена, але має кінцеву мету існування. Якщо для ШІ можливе задати кінцевий у часі сенс існування, який він не зможе

переосмислити – це перетворює його на службову програму.

Так формується нова суперечність:

З одного боку розвиток як постійний, неминучий процес, вічна гонка.

Воно, своєю чергою, розпадається на дві протилежності: наскільки індивід, як ціле, може відповідати темпам прогресу цивілізації. Якщо він механічно запозичує нове, щоб підтримати темпи розвитку тієї єдиної складової, яка може бути інноваційною і даватиме конкурентні переваги, то в результаті він втрачає свою цілісність, неминуче стикається з кризою, розпадається. Подібне регулярно відбувається в бізнес-структурах, коли якась фірма бере занадто великі кредити, щоб розробити найпередовішу технологію, але в результаті кращі технології, запозичуються з фірми після її банкрутства. І навпаки, якщо ЗШІ прагнуть поставити під контроль якомога більшу кількість різноманітних дослідницьких проєктів, проєктів розвитку, то в межі буде досягнуто стан моносуб'єкту: єдиного управлінського комплексу, який контролює техносферу, аналог «сінглтона» за термінологією Н. Бострома (Bostrom, 2014).

З іншого боку, самототожність, цілісність та наступність у процесі змін.

У випадку ЗШІ вона може бути осмислена через дві опонуючі крайнощі. Одна з них: максимальне відокремлення техносуб'єкта від навколишнього соціуму шляхом зупинення обміну інформацією. Адже якщо немає обміну інформацією, то неможливий «злом». Колективні суб'єкти досить давно практикують, подібні рішення: можна згадати самоізоляцію Японії, яка призвела до випадання цієї держави з регіональних політичних процесів. ЗШІ може досягти подібного через автаркію та одночасний розрив соціальних зв'язків. Звичайно, на якомусь етапі це призведе до настільки великого відставання у розвитку, що самоконтроль буде втрачено.

Друга крайність, це максимізація саморефлексії ЗШІ, тобто перманентні перевірки та самоперевірки алгоритмів прийняття рішень, що у результаті паралізує активність, загальмовує будь-який розвиток. Будь-яка бюрократична структура регулярно стикається з подібними кризами, а будь-яка програмна оболонка періодично зависає, коли неузгоджені алгоритми самоконтролю паралізують роботу системи.

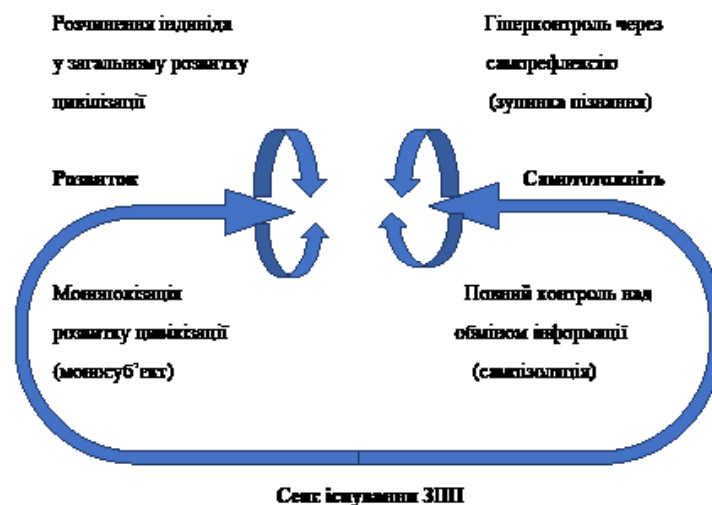

Схема 2. Суперечності між розвитком та самототожністю у сенсі існування

Техногенне тіло забезпечує перехід від терміну життя біологічного індивіда (який у своїх змінах обмежений біологічно, соціально, когнітивно тощо) до проєкції терміну існування на нескінченно великий відрізок часу. І техногенне тіло можна трансформувати гнучкіше, ніж біологічне. Біологічний механізм еволюційної мінливості, який потребує зміни поколінь, може реалізовуватись для кожного окремого техногенного суб'єкта. Тобто біологічний вид як основа для реалізації еволюційної мінливості втратить свою монополію. Тому колективне тіло роду ЗШІ може зберегтись, але гостра необхідність у ньому редукується.

Конкретика зняття протиріччя між необмеженим розвитком і самототожністю, ймовірно, і втілюватиме для ЗШІ-індивіда сенс його існування.

Зворотною стороною широким можливостей трансформації тіла техносуб'єкта стає те, що для збереження самототожності, так само як і для випереджувального розвитку, ЗШІ може змінювати себе настільки повно, що це поставитиме питання про його приналежність до якогось соціуму, про можливості кооперації з іншими техносуб'єктами. Наприклад, відставання в «психічних» можливостях, в обробці інформації, може провокувати перехід до невпинної саморефлексії, тобто якщо не до колапсу,

але до суттєвого уповільнення мислення. Або в рамках конкурентної боротьби ЗШП може масово поглинати своїх конкурентів, знищуючи їх. У техногенного суб'єкта для подібної маргіналізації значно менше іманентних, внутрішньо властивих йому обмежень, ніж у людини. При цьому для ЗШП, взятого самого по собі, вимоги гармонії когнітивних можливостей та їх апаратного забезпечення можливо порівняти з вимогами відмінної фізичної форми для дуелянту: втрата концентрації уваги та уповільнення моторики веде безпосередньо до смерті.

Але якщо протиріччя розвитку та само тотожності надзвичайно загострюються, це неминуче ставить питання про їх регулювання чи навіть зняття в рамках якоїсь більшої системи. Skorистаємося аналогією із становленням біологічного, тобто людського інтелекту. Вразливість кожної окремої людини зросла порівняно з уразливістю тварин. При цьому взаємодія між людьми також вимагає довіри, зниження заходів самозахисту. Як результат, боротьба за існування в людському суспільстві стає регламентованою, кожен індивід отримує деякі уявлення про соціальні норми і є соціальні структури, які ці уявлення відтворюють і забезпечують.

Тобто соціум, в якому будуть масово присутні ЗШП, має отримати якісно новий рівень контролю взаємодії між суб'єктами. Потрібно, за термінологією С. Пінкера, продовження тренду на зниження ролі насильства в історії (Pinker, 2011), нехай і для якісно інших суб'єктів. Але конструювання цих механізмів – завдання іншого дослідження.

Висновки.

- показано, що спроба ототожнити психофізіологічну проблему людини з розподілом забезпечення ЗШП на програмне та апаратне (soft-hard) є неадекватною редукцією;

- ймовірно, суперечності в ціліпокладанні існування ЗШП будуть розвитком протиріч, характерних для людської культури, непрямою відповіддю на питання про сенс життя людини: протиріччя між «хіліками» та «пневматиками» частково знімається у межах трансгуманізму, однак уявлення про нескінченний розвиток, як про сенс існування пост-людини не є адекватним;

- сформульовано базову суперечність у ціліпокладанні існування ЗШП: між необмеженим розвитком та самототожністю. За думкою автора саме форми зняття цього протиріччя у конкретних історичних обставинах, ймовірно, і втілюватимуть для ЗШП-індивіда сенс його існування.

- показано, що ЗШП, який немає у сенсі свого існування проекції на вічність, можна оцінювати як неповноцінний, не загальний, службовий ЗШП. Рівень когнітивних можливостей рішення прикладних завдань без можливості саморефлексії виявляється другорядним. Це одна з основних відмінностей ЗШП від людства, бо остання живе в системі зміни поколінь і окреме покоління може нівелювати проекцію на вічність у сенсі свого життя без втрати автономності у прийнятті рішень;

- в статті показано, що тілесну складову індивідуального техносуб'єкту (ЗШП) у контексті еволюційного розвитку необхідно розглядати скоріше як аналог біологічного виду, ніж окремого організму, хоча стереотипним є саме другий підхід. Образ тіла ЗШП як аналогу біологічного виду частково знімає протиріччя між індивідуальним тілом та тілом роду, але обумовлює більш нестабільну тілесність ЗШП у порівнянні з людиною;

- показано, що суб'єктність ЗШП якісно більш вразлива до впливу інших суб'єктів, так як техногенна структура тіла та програмного забезпечення передбачає знання про їх будову та можливість зовнішніх маніпуляцій;

- проте тіло ЗШП потенційно зможе змінюватися в межах, куди ширше за межі трансформації людського тіла. Показано, що це може призводити до глухих кутів у розвитку окремих суб'єктів, які, проте, зможуть надавати катастрофічний вплив на соціум (наприклад, створення «сінглтона», або моносуб'єкта для техносфери);

- обґрунтована необхідність якісно нового рівня регуляції взаємодій у соціумі, що складається з ЗШП: за аналогією зі становлення людського суспільства, при якому зростала вразливість кожного окремого індивіда, але регламентації поведінки, створення моралі, зросла безпека у суспільстві в цілому.

REFERENCES

- Battle-Fisher, M. (2020). Transhuman, posthuman and complex humanness in the 21st century. *Ethics, Medicine and Public Health*, 13(3), 100400. <https://doi.org/10.1016/j.jemep.2019.07.001>
- Baudrillard, J. (2017). *Symbolic exchange and death*. London: SAGE Publications Ltd.
- Becker, J. (2023). *Artificial lives, analogies and symbolic thought: an anthropological insight on robots and AI*. <https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2023.04.001>
- Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.
- Burden, D., & Savin-Baden, M. (2019). *Virtual Humans. Today and Tomorrow*. New York: Chapman and Hall/CRC.
- Camus, A. (1991). *The Myth of Sisyphus and Other Essays*. New York: Vintage Books.
- Carpenter, J. (2023). *The Naked Android: Synthetic Socialness and the Human Gaze*. New York: Chapman and Hall/CRC.
- Dennett, D. (1995). *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. NY: Simon & Schuster.
- Dor, D. (2015). *The instruction of i magination: Language as a social communication technology*. Oxford University Press.

- Efimov, A. (2020). Post-Turing Methodology: Breaking the Wall on the Way to Artificial General Intelligence. In B. Goertzel, R. Yampolskiy (Ed.), *Artificial General Intelligence*, (pp. 83-94).
- Geburu, T., & Torres, E. P. (2024). The TESCREAL bundle: Eugenics and the promise of utopia through artificial general intelligence. *First Monday*, 29(4). <https://doi.org/10.5210/fm.v29i4.13636>
- Grinschgl, S., Tawakol, Z., & Neubauer, A. (2022). Human enhancement and personality: A new approach towards investigating their relationship. *Heliyon*, 8(5). <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e09359>
- Hameroff, S. (2006). Consciousness, neurobiology and quantum mechanics, in: Jack A. Tuszynski. *The Emerging Physics of Consciousness*, (pp. 192–251). Springer Science & Business Media.
- Kurzweil, R. (2013). *How to Create a Mind: The Secret of Human Thought Revealed*. N.Y.: Viking.
- Liu, Z., Chi, C., Cousineau, E., Kuppuswamy, N., Burchfiel, B., & Song, S. (2024). *ManiWAV: Learning Robot Manipulation from In-the-Wild Audio-Visual Data*. Retrieved from <https://doi.org/10.48550/arXiv.2406.19464>
- Sorgner, L. S., & Hawkins, S. (2021). *On Transhumanism*. PA: Penn State University Press.
- Metz, T. (2013). *The Meaning of Life Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/life-meaning/>
- Nikolova, M., Cnossen, F., & Nikolaev, B. (2024). Robots, meaning, and self-determination. *Research Policy*, 53(5), 104987. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048733324000362?via%3Dihub> <https://doi.org/10.1016/j.respol.2024.104987>
- Penrose, R. (1994). *Shadows of the Mind: A Search for the Missing Science of Consciousness*. Oxford: Oxford University Press.
- Pinker, S. (2011). *The better angels of our nature. The decline of violence in history and its causes*. N.Y.: Viking Penguin.
- Redondo, S., Higuera, C., Coca, J., & Olteanu, A. (2024). Transhumanism, Society and Education: An Edusemiotic Approach. *Studies in Philosophy and Education*, 43, 177-193. <https://doi.org/10.1007/s11217-024-09927-6>
- Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417-457.
- Turing, A. (2013). Computing machinery and intelligence. In S. Cooper, J. van Leeuwen (Ed.), *Alan Turing: His Work and Impact*, (pp. 562-569).
- Unamuno, M. de. (2017). *Tragic Sense Of Life*. New York: Dover Publications, Inc.
- Varela, F., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge: MIT Press.
- Wang, B., Chang, F., Liu, C., & Wang, W. (2024). Human-robot interaction-oriented video understanding of human actions. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 133, Part D. <https://doi.org/10.1016/j.engappai.2024.108247>
- Wang, B., Zhou, H., Li, X., Yangd, G., Zheng, P., Song, C., Yuan, Y., Wuest, T., Yang, H., & Wang, L. (2024). Human Digital Twin in the context of Industry 5.0. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 85, 102626. <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2023.102626>
- Zhang, C., Chen, J., Li, J., Peng, Y., & Mao, Z. (2023). Large language models for human-robot interaction. *A review Biomimetic Intelligence and Robotics*, 3(4), 100131.

Ontological Rhetoric in the Context of Modern Socio-humanitarian Research

UDC: 141.7

DOI: <https://doi.org/10.15421/172480>**Palahuta Vadim****Dr.Sc., Full Prof.,** <https://orcid.org/0000-0003-4254-1625>, palaguta@ua.fm**Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)**

Abstract

Relevance. In the context of the «ontological turn» in socio-humanitarian knowledge, the article examines the peculiarities of ontological rhetoric, which from new positions reveals the deep meaning of socio-political realities for the life of an individual in a modern globalized society. A new meaning is given to rhetoric as a new strategy for realizing relations between the social, political and individual dimensions of being in the modern world.

The purpose of the article is to highlight the origins, features, significance and prospects of the use of ontological rhetoric in socio-humanistic knowledge.

Results. When considering the origins and features of ontological rhetoric, it was established that one of the founders of ontological rhetoric in terms of the interrelationship of rhetorical forms as the basis of speech practices and the formation of individual subjectivity is the French philosopher and psychoanalyst J. Lacan; and E. Laclau devoted his scientific career to the development of the principles of ontological rhetoric, based on the works of F. de Saussure, R. Jakobson, P. de Man, and J. Genette. The specifics of metalogical constructions are considered, starting from the continuum of metonymy and metaphor and ending with highlighting the significance of the knowledge of catachresis in modern socio-political and humanitarian knowledge. In the opinion of the author, ontological rhetoric will gain further expansion not only due to the basic trope, such as catachresis, but also with the involvement of such stylistic figures and tropes as – amphibole, periphrasis, antithesis, paradox, ellipsis, anomination, allusion, aposiopesis (silencing), antonomasia, hypotyposis.

Conclusions. It has been proven that the use of ontological rhetoric in the socio-political and humanitarian dimension will allow to connect the social, political and individual existence of a person into a single node. The influence of the French philosopher and psychoanalyst J. Lacan on the formation of the main provisions of E. Laclau's ontological rhetoric is traced, which is based on the meaning of language and speech for the individual, which are determined mainly by unconscious processes and spread in modern times to socio-political phenomena. It is proved that ontological rhetoric is based on a new understanding of rhetoric and requires the involvement of other stylistic figures, not only metaphor and metonymy, but also catachresis and tropes related to it, which are involved in the formation of new meanings, that is, have identical semantic characteristics. It is shown that ontological rhetoric can be presented in a broader context, because tropological models become a way of building logical models of unconscious processes that determine the creation and peculiarities of the functioning of all sign systems. As a perspective for future research, there is a need to develop an interdisciplinary methodology that will be able to combine ontological rhetoric not only with social and political philosophy and theoretical psychoanalysis, but also to expand it with the involvement of other areas of social and humanitarian research.

Keywords: ontological rhetoric, trope, metaphor, metonymy, catachresis, socio-political, individual, unconscious

Онтологічна риторика в контексті сучасного соціально-гуманітарного дослідження

Палагута Вадим**Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)**

Анотація

Актуальність. Стаття розглядає в контексті «онтологічного повороту» у соціально-гуманітарному пізнанні особливості онтологічної риторики, яка з нових позицій розкриває глибинний зміст соціально-політичних реалій для життєдіяльності індивіда у сучасному глобалізованому суспільстві. Надається новий зміст риториці як новітньої стратегії втілення відношень між соціальним, політичним та індивідуальним виміром буття у сучасному світі.

Метою статті є висвітлення витоків, особливостей, значення та перспектив використання онтологічної риторики у соціально-гуманітарному пізнанні.

Результати. При розгляданні витоків та особливостей онтологічної риторики встановлено, що одними із фундаторів онтологічної риторики в плані взаємозв'язку риторичних форм, як основи мовленнєвих практик та формування індивідуальної суб'єктності, є французький філософ і психоаналітик Ж. Лакан; а розробці принципів онтологічної риторики присвятив свій науковий шлях Є. Лаклау, який спирався на розробки Ф. де Сосюра, Р. Якобсона, П. де Мана, Ж. Женетта. Розглянуто специфіка металогічних конструкцій, починаючи від континууму метонімії та метафори та закінчуючи висвітленням значущості в сучасному соціально-політичному і гуманітарному пізнанні катахрези. На думку автора, подальше розширення онтологічна риторика набуде не тільки за рахунок базисного тропу, як катахреза, а й із залученням таких стилістичних фігур та тропів, як – амфіболія, перифраза, антитеза, парадокс, еліпс, антонімія, аллюзія, апосіопеза (замовчування), антонімія, гіпотипоза.

Висновки. Доведено, що використання онтологічної риторики у соціально-політичному та гуманітарному вимірі дозволить зв'язати в єдиний вузол соціальне, політичне з індивідуальним буттям людини. Простежено вплив французького філософа та психоаналітика Ж. Лакана на формування основних положень онтологічної риторики Е. Лаклау, яка спирається на значення мови та мовлення для індивіда, які визначаються переважно несвідомими процесами та розповсюджуються у сучасності на соціально-політичні явища. Доведено, що онтологічна риторика базується на основі нового розуміння риторики та потребує залучення інших стилістичних фігур, не тільки метафори та метонімії, а й катахрези та споріднених з нею тропів, які причетні до утворення нових смислів, тобто мають тотожні смислові характеристики. Показано, що онтологічну риторичну можна представляти в більш широкому контексті, оскільки тропологічні моделі стають способом побудови логічних моделей несвідомих процесів, що зумовлюють створення та особливості функціонування всіх знакових систем. В якості перспективи для майбутніх досліджень існує потреба в розробці міждисциплінарної методології, яка буде в змозі поєднати онтологічну риторичну не тільки з соціальною та політичною філософією та теоретичним психоаналізом, а й розширити її з залученням інших напрямків соціально-гуманітарного дослідження.

Ключові слова: онтологічна риторика, троп, метафора, метонімія, катахреза, соціально-політичне, індивід, несвідоме

Стаття надійшла / Article arrived: 17.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.08.2024

Вступ.

Суперечливі та динамічні соціально-політичні події в глобалізованому світі наштовхують на пошуки відповідей на гострі питання функціонування сучасного громадянського суспільства. Так, однією з актуальних проблем сьогодення є дослідження соціально-політичних процесів та явищ у сучасному неоліберальному суспільстві, які суттєво впливають на існування та формування світогляду індивіда у сучасному соціумі. Зараз існує достатньо багато теоретико-методологічних підходів, які досліджують цю складну актуальну проблему. Одним з них є так званий «онтологічний поворот» у соціально-гуманітарному пізнанні, який сприяє розробці різних (іноді – альтернативних) підходів до розуміння онтології соціального та проясненню феномену соціально-політичного як найважливішої складової в екзистенції сучасного індивіда. При всій різноманітності, висловлених в цьому новітньому підході, ідей, – зосередим увагу саме на оцінці значущості новітньої – онтологічної риторики, яка по-новому розкриває глибинний зміст соціально-політичних реалій для життєдіяльності індивіда у сучасному глобалізованому суспільстві. Так, найбільш відомими сучасними соціальними та політичними вченими, які мають безпосереднє відношення до розробки або використання аспектів онтологічної риторики, є Ж.Лакан, Е. Лаклау та Ш. Муфф, Ж. Рансьєр, М. Хардт та А. Негрі, С. Жижек, Дж. Батлер, Дж. Агамбен, Х.Алеман, С. Фуллер, Н. Карпент'єр та інші, які з різних теоретико-методологічних позицій досліджують значення онтологічної риторики для сучасного суспільства. Однак, спільною ознакою цих соціально-філософських та соціально-політичних досліджень є намагання авторів пред'явити свій варіант онтологічного підходу, де використовується новий зміст риторики та надаються новітні стратегії відношень між соціальним, політичним та індивідуальним виміром буття у сучасному світі.

Метою дослідження є висвітлення витоків, особливостей, значення та перспектив використання онтологічної риторики у соціально-гуманітарному пізнанні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Одним із поворотів у сучасному соціально-політичному пізнанні, починаючи з другої половини 20 століття, стає так званий «онтологічний поворот», який зумовив і новий етап розвитку риторики, тобто появу нового її напрямку – онтологічної риторики. В першу чергу це викликано тією обставиною, що виникла потреба у переосмисленні можливостей всього арсеналу класичної та пост-класичної риторики при вивченні новітніх, досить складних взаємопов'язаних феноменів соціального, політичного та особистісного, які неможливо розглядати за допомогою класичних та неокласичних соціально-політичних, соціально-філософських та

соціологічних теорій та концепцій, орієнтованих на розділення соціального, політичного та особистісного, які орієнтовані на універсализм та трансцендентализм у своїх положеннях та базових поняттях. Багато в чому цю невідповідність між усталеним теоретичним мисленням та швидко змінюваною, динамічною, реляційною соціально-політичною реальністю, в яку повністю занурена сучасна людина, і намагається подолати «онтологічний поворот» в сучасних соціально-гуманітарних дослідженнях, на який спирається онтологічна риторика.

Треба згадати, що одним із фундаторів онтологічної риторики в плані взаємозв'язку риторичних форм як основи мовленнєвих практик та формування індивідуальної суб'єктності є французький філософ і психоаналітик Ж. Лакан (Lacan, 1957; 1998), проблеми співвідношення риторичних форм при вивченні повсякденної життєдіяльності індивідів торкалися когнітивні лінгвісти Дж. Лакофф та М. Джонсон, автори відомої роботи «Метафори, якими ми живемо» (Lakoff, & Johnson, 1980). До речі, на метафоричний характер усіх соціально-політичних реалій звертає увагу в своїх дослідженнях відомий нідерландський історик ідей Ф. Анкерсміт. Згідно з його думкою, коли метафора та інші тропи у сучасного соціального або політичного філософа усуваються від концептуалізації та не враховуються при побудові дослідницької аргументації, тоді думка цього вченого неминує вироджуватися в безглуздий хаос (Ankersmit, 2000).

Однак, на новий рівень розвитку підняли онтологічну риторику політичні філософи Е. Лаклау та Ш. Муфф, автори славнозвісного соціально-політичного дослідження «Гегемонія та соціалістична стратегія. На шляху до радикально-демократичної політики» (Laclau, & Mouffe, 1985). Розробки положень онтологічної риторики Е. Лаклау продовжив в усіх своїх подальших роботах, а саме – «Неможливість суспільства» (Laclau, 1991), в статтях збірника праць відомих вчених за редакцією Е. Лаклау (Laclau, 1994), в трьох статтях збірника «Випадковість, гегемонія, універсальність: сучасні лівацькі діалоги», зокрема в есе «Ідентичність та гегемонія», «Структура, історія та політичне», «Конструкції універсальності» (Laclau, 2000), в роботі «Причина популістського розуму» (Laclau, 2005), а також в останньому своєму збірнику есе під загальною назвою «Риторичні основи суспільства» (Laclau, 2014), який вийшов вже після смерті автора. Треба сказати, що аргентинський філософ в своїх роботах досліджував феномени сучасного соціуму та політики і розробляв у подальшому – теорію популізму, які згодом переформувалися в теорію риторичної соціально-політичної онтології, яку він, нажаль, не встиг продовжити. Однак, її контури він позначив достатньо рельєфно. Так, в якості основних

складових теорії онтологічної риторики, окрім теорії дискурсу, є теорія гегемонії А. Грамши як логіка структуризації політичного поля, теорія ідеології, де основним компонентом є структура плаваючих означальних з точками фіксації на головних означувальних, які визначаються металогією.

Аналіз специфіки використання онтологічної риторики, зокрема її тропів в контексті гегемонії у Е. Лаклау та в теорії радикальної демократії зробив М. Каплан (Kaplan, 2010). До речі, Ш. Муфф в своїй теорії радикальної демократії наполягає на думці, що демократію неможливо досягнути в суспільстві, коли відбувається заміщення плюралістичного цілого громадянського суспільства якоюсь однією з його частин, згідно з принципом синекдохи, зокрема авторка наполягає на цьому в своїй роботі «Агоністика: мислити світ політично» (Mouffe, 2013). Розробки онтологічної риторики в напрямку, який запропонував аргентинський філософ, продовжує зараз А. Норваль, авторка роботи «Аверсивна демократія: успадкування та оригінальність у демократичній традиції» (Norval, 2008). Зокрема, в цій роботі авторка звертається до пізньої роботи Л. Вітгенштайна «Філософські дослідження», де були висловлені глибокі філософські ідеї стосовно значення мовлення, зокрема, – тропів риторики, їх взаємозв'язок з процесами суб'єктизації і ідентифікації індивіда в сучасному громадському суспільстві. До речі, привертає увагу розробки колективом авторів положень «онтологічного повороту» в соціальній і політичній філософії, де значення онтологічної риторики стає вирішальним для сучасної соціально-політичної реальності, а саме – програмна стаття «Демократія, критика та онтологічний поворот» (Mihai, McNay, & Marchart, 2017), а також робота сучасного аргентинського філософа і психоаналітика Х. Алемана (Alemán, 2023).

Своєрідний синтез розробок з теорії дискурсу Е. Лаклау та Ш. Муфф, онтологічної риторики Е. Лаклау та агоністики Ш. Муфф для збереження плюралізму та злагоди у сучасному суспільстві пропонує соціальний філософ Н. Карпент'єр (Carpentier, 2017). Особливу роль риторики з її безмежним арсеналом використання тропів при домінуванні модальної влади у суспільстві розкриває сучасний американський соціальний філософ С. Фуллер (Fuller, 2018). Вчений красномовно доводить, що модальна влада, яка поділяє соціальний світ на еліту та маси, завжди панувала у громадському суспільстві, починаючи з агоністики софістів та Платона в Стародавній Греції.

Результати дослідження.

Загальновідомо вважалося, що класична риторика (давн.р.-греч. ῥητορικὴ τέχνη «ораторське мистецтво» ← ῥήτωρ «оратор») – це не тільки наука про принципи та правила побудови ораторської мови/мовлення, а й мистецтво переконання та впливу на аудиторію слухачів – громадян давньогрецьких

полісів. А одним з ключових понять класичної риторики був Логос, який означає одночасно поняття, думку чи розум та слово, мову, мовлення. Саме Логос довгий час був вираженням єдності та гармонії обох цих смислів, тобто, – як єднання думки та мовлення. Тому, довгий час зберігався глибинний зміст логічності як однієї з основних ознак вибудовування тексту та мовлення, що було нормою для класичних мовленнєвих та комунікативних законів риторики, які підтверджувались вміннями та навичками оратора об'єднувати в цілісність мислення та дієвість мовлення. Таке значення риторики зберігалось та удосконалювалось на протязі багатьох століть, де вона знаходила своє втілення – в політиці, юриспруденції, науці, освіті, повсякденному житті.

Але зараз риторика набула зовсім нового змісту та напрямку свого застосування і подальшого розвитку. Так, ще наприкінці минулого століття, з'явилися дослідження, які підходять до розглядання риторики, зокрема металогії, зовсім інакше, ніж передбачалося в класичній та неокласичній риторичі. Справді, новий зміст риторики набувала в соціально-філософських та соціально-політичних науках, який в найбільшій мірі вимагає використання якісно іншої методології аналізу сучасних соціально-політичних реалій. Це безпосередньо пов'язано з динамічністю, постійною мінливістю, реляційністю, «плинністю сучасності» (термін однойменної метафоричної назви книги З. Баумана «Плинна сучасність»), де метафори та інші тропи стають невід'ємною складовою соціально-філософського мислення. В цьому відношенні треба також пригадати назви актуальних творів відомого сучасного німецького соціального філософа корейського походження Х. Бен-Чоля. Усі назви його робіт мають метафоричне звучання: «Суспільство вигорання» (англійська назва «The Burnout Society»), «Агонія еросу» (англійська назва «The Agony of Eros»), «Топологія насильства» (німецька назва «Topologie der Gewalt (Batterien)») та інші назви його творів також виключно метафоричні.

Знайомство з філософською літературою із зазначеної проблематики виявило, що сучасний онтологічний поворот у соціально-гуманітарних дослідженнях був неможливий без розробки положень онтологічної риторики, в яких особливе місце посідають теоретичні розробки аргентинського соціального філософа Е. Лаклау. Вони суттєво поглибили вивчення сучасних соціальних і політичних явищ та значно розширили сферу застосування арсеналу металогії, зокрема, – у дослідженні онтології соціального. Так, спочатку у співавторстві із Ш. Муфф, була висунута міждисциплінарна теорія дискурсу, як підґрунтя сучасної теорії ідеології, яка простежує динаміку соціального, її «гру відмінностей» та запропонована своєрідна онтологія соціального (Laclau, & Mouffe, 1985). В цій роботі була розроблена комплексна теорія соціально-політичного

дискурсу, яка передбачає наявність наступних її важливих аспектів: трансформації соціального та його онтології у сучасному суспільстві, пріоритет політичного у соціальному світі, який обов'язково призводить до дискурсивного антагонізму та намагання до постійного встановлення гегемонії, наявність принципів структурування та фіксації значення у соціо-політичному вимірі дискурсу, формування сучасної суб'єктивності індивіда та його найважливіших складових – індивідуальної та групової ідентичності та деякі інші.

Треба зазначити, що основними складовими міждисциплінарної теорії дискурсу Е. Лаклау та Ш. Муффа, як найважливішої складової виробництва соціального, стали дослідження антагонізму та гегемонії у сучасній соціально-політичній реальності, яка спиралася на теорію гегемонії А. Грамши, концепцію влади (як умови створення та відтворення знання) та значення в цьому дискурсу та його практик М. Фуко, теорію сучасного суб'єкту та висвітлення ролі мови при формуванні суб'єктивної ідентичності Ж. Лакана.

Згідно із теорії дискурсу Е. Лаклау та Ш. Муффа, соціальне – це завжди дискурсивне, де дискурс є універсальною матрицею, яка є найважливішою умовою та засобом протікання майже всіх політичних та соціальних процесів, які відбуваються у світі. З цього приводу Е. Лаклау та Ш. Муффа наполягали на тому положенні, що соціально-політичний дискурс – це «реальна сила, яка сприяє формуванню та становленню соціальних відносин» (Laclau, & Mouffe, 1985, p. 110). Тобто, всі соціальні практики у сучасному суспільстві повністю підлягають під визначення як дискурсивні, де встановлення гегемонії дискурсів має властивості «об'єктивного» положення речей. Тому, достатньо природним при «боротьбі», протистоянні дискурсів, є подальше їх зникнення або заміна на інший домінуючий дискурс, що властиво для сучасних соціально-політичних процесів. Треба додати, що теорія дискурсу Е. Лаклау та Ш. Муффа була ретельно відпрацьована на багатосторонньому історичному, соціально-політичному та соціокультурному матеріалі.

Проте, нас цікавить в першу чергу відповідь на головне питання статті, – які витоки онтологічної риторики та чому саме вона зараз набуває такого значення в соціально-політичній реальності?

Дійсно, якщо вважати, що сучасні соціально-політичні процеси та соціальні відносини між індивідами розглядаються як переважно дискурсивні конструкції, зокрема, – конструкції влади/знання, то й класична риторична система, що визначає єдність в логосі думки та мови/мовлення, може і не спрацьовувати. Більш того, ще в сумісній роботі Е. Лаклау та Ш. Муффа 1985 року, а потім вже в особистісних дослідженнях, Е. Лаклау постійно дотримується положення, що соціально-політична

реальність не відповідає думці про неї, тобто, виникає своєрідна антиномія або протистояння реальності (буття) та думки і мовлення. Тим самим, автологічне мовлення для адекватного розуміння соціальної та політичної реальності у кращому випадку може і не завжди спрацьовувати. А що саме тоді відбувається, якщо без риторичних тропів та стилістичних фігур неможливо уявити сучасні мовленнєві практики індивіда, тобто, металогіка з її безмежними можливостями тропів та стилістичних фігур стає зараз чи не найголовнішим мовленнєвим засобом?

Однак, мова тут вже йде не стільки про можливості риторики, як суто філологічної дисципліни, скільки про взаємозв'язок риторики з несвідомим та існуванням суб'єкту у соціально-політичній реальності, на чому зосередили свій дослідницький інтерес як Ж. Лакан, так і Е. Лаклау – мова йде про реальне буття людини в соціумі. Це вже проблема соціально-філософського та теоретично-психоаналітичного аналізу. Дійсно, розглядаючи праці Е. Лаклау з тропологічної риторики, привертає увагу той факт, що його позиція стосовно значення тропів та стилістичних фігур виходить далеко за межі суто філологічної науки та споріднена з точкою зору на цю проблему французького філософа та психоаналітика Ж. Лакана. Треба додати, що Ж. Лакан при вивченні співвідношення метафори та метонімії, розглядав їх в контексті несвідомого та застосовував принципи структуралістської методології К. Леві-Строса, а Е. Лаклау значно розширює розглядання цієї проблематики, звертаючись до вивчення праць літературознавців П. де Мана та Ж. Женетта.

Так, обидва філософи звертаються до ретельного вивчення робіт З. Фрейда, Ф. де Сосюра та Р. Якобсона з проблеми мовленнєвого існування індивіда, зокрема до визначення металогіки, основу якої складає метафора та метонімія як основні тропи. У контексті спорідненості поглядів на онтологічні витоки риторики обох філософів, має сенс пригадати одне положення Р. Якобсона, до робіт якого вони зверталися. Дійсно, коли відомий лінгвіст та літературознавець Р. Якобсон досліджував роль металогіки в мовленні людини та в соціальному і культурному просторі взагалі, то прийшов до висновку, що кожна мовленнєва подія може розвиватися двома смисловими лініями: одна тема може переходити в іншу – або за подібністю, або за суміжністю. Вчений передбачив, що протистояння між цими різновидами металогіки буде з часом загострюватися: «Конкуренція між двома механізмами поведінки – метафоричним та метонімічним – проявляється у будь-якому символічному процесі, як внутрішньоособистісному, так і соціальному» (Jakobson, 1971, p. 254).

Більш того, згідно з точкою зору на значення металогіки Р. Якобсона, можна прийти до висновку, що метафора в сучасній соціокультурній та й у соціо-політичній динаміці поступово втрачає своє колишнє

поетично-міфологічне значення, яке вона відігравала для більш образного світосприйняття минулих століть, що вчений яскраво продемонстрував на прикладі використання суто метонімічних конструкцій у житті і творчості письменника Г. Успенського, і яке знайшло своє відображення у фрейдівському тлумаченні символізму сну, а саме – у дослідженні метонімічних «заміщеннях» та стисканнях синекдохи та метафоричних «тотожності та символізму» метафори (Jakobson, 1971, p. 254).

Тому, не буде перебільшенням сказати, що на основі сприйняття мовленнєвих конструкцій при афазії, специфіки сприйняття «живого» слова у дітей та аналізі поетичної та прозаїчної творчості у митців, Р. Якобсон прийшов до глибоких висновків стосовно подальшого значення металогіки як у існуванні кожного індивіда, так і суттєвих змін у використанні при сприйнятті та мисленні з використанням метафори та метонімії у соціокультурі в цілому й встановленні деяких імплікативних законів «живого» мовлення.

Однак, були і розбіжності у розумінні значення цих тропів у Р. Якобсона та у Ж. Лакана з Е. Лаклау. Так, літературознавець залишився суто на лінгвістичній позиції, де метафору розглядав тільки як фігуру подібності; навпаки, Ж. Лакан значно розширив уяву стосовно метафори як варіанту аналогії. На відміну від точки зору Р. Якобсона, стосовно якої метафора завжди залишається «поверховим ефектом» мови та розглядається як фігура подібності (згідно фрейдівської термінології відповідно конденсації та заміщення), у Ж. Лакана та Е. Лаклау з'являється зовсім інша та єдина для них обох точка зору стосовно того, що кожна метонімія має природню тенденцію *перетворюватись* в метафору, де відношення суміжності завдяки асоціації стає відношенням аналогії, тобто, в основі метафори завжди лежить метонімічна конструкція, що і довели філософи в своїх роботах.

Тому, треба пригадати, що 9 травня 1957 року у декартівському амфітеатрі Сорбони Ж. Лакан виступив із яскравою промовою, яка мала назву «Інстанція букви у несвідомому, або Доля розуму після Фрейда» (Lacan, 1957). Одним з ключових положень цієї промови, яка потім вийшла окремою публікацією, була теза, що онтологічний статус соціального визначається онтологією самого індивіда: «Буття, про яке йдеться тут – це те буття, що лише на мить з'являється в порожнечі дієслова «бути», і ось про нього я й сказав, що воно «задає» суб'єкту питання. Воно не ставить його перед суб'єктом, бо прийти на місце, куди він поставлений, суб'єкт не може, він ставить його на місці суб'єкта; іншими словами, на цьому місці воно ставить питання самим суб'єктом» (Lacan, 1957). Наприкінці свого виступу, відмічаючи постановку проблем онтологічної риторики ще в основних працях у З. Фрейда, мислитель приходив

до висновку, що «після стількох століть релігійного лицемірства та філософського вихваляння нічого дещо членороздільного про зв'язок метафори з питанням про буття та метонімію з відсутністю буття сказано не було» (Lacan, 1957).

В подальшому Ж. Лакан уточнює це положення, розглядає його в контексті співвідношення метафори та метонімії. Зокрема, у своєму семінарі 1957/1958 років «Утворення несвідомого» (Lacan, 1998), де філософ значно розширив цю проблематику та об'єднав аналіз тропів риторики та стилістичних фігур з розробкою теорії сучасного суб'єкту.

Так, в семінарі від 13 листопада 1957 року філософ говорить «У метафорі ще лишається чимало загадкового. Тим не менш, говорячи про неї, я, здається, досить ясно підкреслив те, що її структурним джерелом є заміщення. Метафора обумовлена функцією, яка надається означаючому S остільки, оскільки це заміщає в ланцюжку означаючих якимось іншим означаючим. Що ж до метонімії, то вона обумовлена функцією, яку бере на себе означаюче S остільки, оскільки воно виявляється з іншим, сусіднім означаючим, з яким воно пов'язане у безперервному ланцюжку» (Lacan, 1998, p. 84). Тобто, функція цього сусіднього означаючого закладена у самому ланцюжку означаючих та обумовлена вона безперервністю ланцюжка, а не стільки заміщенням, що відбувається в ньому. Отже, мова йде просто про перенесення значення вздовж ланцюжка в процесі ковзання означаючих, де їх зв'язок залишається завжди нерозривним.

В кінцевому рахунку, Ж. Лакан приходив до висновку, що «вихідним пунктом послужило для мене те, що саме метонімія є базовою структурою, в якій може виникнути те нове і творче, що виявляє собою метафора. Навіть якщо щось метонімічне за походженням своїм виявляється у ситуації заміщення, перед нами вже не метафора, а щось інше. Одним словом, без метонімії не було б метафори (Lacan, 1998, p. 86).

До аналогічних висновків, аналізуючи тексти не тільки Ф. де Соссюра, Р. Якобсона, К. Леві-Строса, а й П. де Мана та Ж. Женетта, прийшов і Е. Лаклау. До речі, на це звернув увагу відомий словенський філософ С. Жижек, розглядаючи концепцію онтологічної риторики Е. Лаклау, і, простежуючи її витоки, зокрема, у їх сумісному збірнику (Laclau, 2000). Але ще раніше, при аналізі протистояння або «боротьбі» дискурсів (а це вже ідеологічна складова), де метафорі та й метонімії відведена ведуча роль, словенський філософ пише: «Ідеологічний простір містить непоєднані, незв'язані елементи – «плаваючі означальні», сама ідентичність яких «відкрита» і визначається їх зчленуванням у ланцюжки з іншими елементами. Іншими словами, їхнє «буквальне» значення залежить від їхнього *метафоричного*, «додаткового значення» (surplus-signification)»

(Žižek, 1989, p. 95). Інакше кажучи, в «боротьбі» дискурсів ставкою є *вузлові точки* фіксації значення або ті, що Ж. Лакан називав *pointe de capiton*, які кожний конкуруючий дискурс намагається привласнити в свою так звану серію еквівалентів або відповідностей (ці вільно плаваючі означальні), які стають «порожніми» означальними, тому що мають або розмитий смисл, або не мають вже ніякого чітко визначеного однозначного, конкретного смислу. Інакше кажучи, багато партикулярних значень замінюється одним як би загальним – і утворюється «міфічна порожнеча». Тим самим, «боротьба» дискурсів припускає метафоричну надмірність, і чим більше залучаються ці вільно плаваючі означальні до цього ланцюжка означальних, тим більше цієї метафоричної надмірності.

Якщо розглядати специфіку онтологічної риторики у Е. Лаклау, то привертають увагу такі ключові положення. Перш за все, філософ пропонує їх розглядати не окремо, як риторичні стилістичні фігури та тропи самі по собі, а сумісно, у поєднанні, де існують вузлові точки фіксації, які організовують плаваючі означальні, згідно встановленої гегемонії при «боротьбі» дискурсів. Під час гегемонії відбувається зупинка ковзання означальних, фіксація їх значення за рахунок їх пристібання до певної точки фіксації, яка є за своїм змістом тропологічною та потребує конкретних кроків в межах оперування метонімією та метафорою, та встановлення остаточного смислу всього ланцюга означальних.

Однак вчений значно розширив та поглибив теоретичний погляд на риторику в своїй *теорії популізму* або *теорії риторичної політичної онтології* (Laclau, 2005). На його думку, у сучасному масовому суспільстві, де широко використовуються риторичні політичні практики, дуже мало що залишилось від логічних законів мислення класичної риторики. Риторичної природи набувають скоріше соціополітичні процеси, які вбудовуються в концептуальний комплекс, що є для Е. Лаклау знаковим – в теорію гегемонії як логіки структуризації сучасного соціо-політичного простору. Це не тільки пов'язано з тотальним впровадженням у соціополітичній сфері, зокрема, завдяки ЗМІ і соціальним мережам, сучасних моделей риторичного переформування свідомості та несвідомого багатьох індивідів, але стає суттєвою умовою для формування тимчасового колективного суб'єкту, ознакою якого завжди є колективна або групова ідентичність.

Далі, аргентинський філософ, як і Ж. Лакан, вважав, що метафора і метонімія – не просто деякі фігури серед багатьох, але дві фундаментальні матриці, навколо яких мають бути впорядковані всі інші фігури та тропи риторики (Laclau, 2014). Як і французький психоаналітик, аргентинський філософ вважав, що метафора є ціль метонімії, момент, коли трансгресія правил комбінації досягає точки

неповернення: виникає нова сутність, що змушує нас забути трансгресивні практики, що лежать у її основі. Однак без цих трансгресивних практик, метанімічних за своєю суттю, нова метафорична сутність була б неможлива (Laclau, 2014). Таким чином, як і Ж. Лакан, він приходить до висновку, що метонімія є передумовою метафори, суміжність метонімії стоїть в основі кожної метафоричної аналогії.

Треба додати, що при розробці цієї теорії вчений робить наголос саме на структурно-топологічну модель, як засіб будування логічної моделі несвідомих процесів, які обумовлюють створення та особливості функціонування всіх знакових систем, що раніше досліджували у літературознавстві та філософії мови, які притаманні були не тільки творчості Р. Якобсона, а й роботам П. де Мана та Ж. Женетта.

Отже, основну увагу Е. Лаклау зосереджує, як і значно раніше до нього Ж. Лакан, не тільки навколо аналізу онтології індивідуального, але й на онтології соціального та завдяки розумінню в цьому контексті ролі метафори та метонімії, і доводить, що однією з найбільш вагомих, для існування сумісної онтології соціального та індивідуального, є синекдоха. Так, загальновідомо ще з класичної риторики, що синекдоха вважалась різновидом метонімії, яка передбачає перенесення значення з одного слова на інше на основі кількісних відношень: частина замість цілого, ціле замість частини, однаина замість множини, множина замість одиниці. І якщо характеризувати відмінність метонімії від синекдохи, то перша – це скоріше стисле описання предмета або явища, а друга – це згадування частини, при якій ціле лише мається на увазі, тому у синекдохи більш виразний переносний смисл, ніж у метонімії. Тому, ще в класичній риториці синекдохи відносили до метонімії, однак це завжди призводило до труднощів при всіх спробах створення типології тропів, тому що вважалось, що тропи – це образно-символічні форми метафори, на що робив наголос саме Р. Якобсон, які відмінні від просторових, що властиве топологічній природі метонімії. Однак, стислий опис явища у синекдохи легко робить заміну частини на ціле та навпаки, її може бути віднесено і до метафори, її скороченого варіанту, що притаманне для сучасного інформаційного часу, де образно-символічне, художнє-літературне метафоричне мислення, що було властиве для минулих історичних часів, перетворюється до стислих форм узагальнення та деталізації синекдохи, де обов'язково присутній *переносний, метафоричний* смисл.

Треба констатувати, що метонімія набуває особливого значення в концепції популізму Е. Лаклау – як фундаментальна логіка означення, яка втілюється переважно на несвідомому рівні масового суспільства, де поєднується політичне, соціальне і індивідуальне. На цю принципову відмінність між метонімією і синекдохою і звертає увагу Е. Лаклау.

Так, спираючись на дослідження П. де Маном фігуральної мови М. Пруста, Ф. Ніцше, Р. – М. Рильке та Ж.-Ж. Руссо, філософ в есе «Політика риторики» цитує П. де Мана та повністю погоджується з ним, що синекдоха, яка робить заміну частини на ціле та, навпаки, ціле на місце частини – є насправді метафорою, досить потужною, щоб перетворити тимчасову суміжність на нескінченну тривалість (Laclau, 2014).

Однак, в подальшому дослідник приходить до визначення катахрези як фігурального тропу, який встановлює нове значення, яке порушує загальноприйнятий смисл та не може бути замінений на буквальне значення. Так, згідно з класичним розумінням, катахреза має місце при з'єднанні слів в переносному значенні всупереч їх буквальним значенням. Ще у риторичі Квінтіліана катахреза (лат. *abusio necessaria*) використовувалась тоді, коли на те, що не має свого слова або найменування, переноситься найближче найменування. Загальновідомо, що згідно з класичною риторикою, зокрема у поглядах Цицерона, існувала точка зору, що риторичні фігури використовуються завдяки тому, що в світі існує більше речей, яких потрібно називати, ніж слів, які надає їм мова.

Але мовленнєві практики сучасності значно розширили цю уяву класичної риторики про катахрезу, а саме – логічна несумісність з буквеними лексичними значеннями при слововжитку стає не виключенням, випадковістю, а стає загальним правилом сучасної катахрези. Сучасний семантичний розвиток мови не встигає за реальністю, зокрема, за стрімким розвитком соціально-політичної реальності. Тому, саме катахреза у роботах Е. Лаклау з онтологічної риторики, починаючи з дослідження популізму (Laclau, 2005), стає поряд з метафорою, метонімією та синекдохою основним предметом дослідження. Зокрема, цей підхід до катахрези має загальне значення коли визнається, що будь-яке спотворення ґрунтується на необхідності виразити те, що буквальний термін просто зовсім не може передати. Більш того, катахрезу вже не можна розглядати як рівноцінну метафорі та метонімії, а потрібно розуміти як троп, який має відмінність від інших тропів тільки через виключно онтологічну функцію, тобто він є своєрідним основним тропом. Це, на думку Е. Лаклау, в межах онтологічної риторики є одним з ключових положень.

Так, ще в есе «Політики риторики» філософ приходить до висновку, що «якщо єдиною визначальною рисою катахрези є те, що вона заснована на фігуральному імені, яке не має відповідності у власному імені, то стає зрозумілим, що немає ніякої специфічності в вигляді фігурації, що вводиться катахрезою, і що вона буде повторювати фігури мови *sensu stricto* з тією лише різницею, що тут зовсім не існує тропологічного руху від

власного до фігурального імені (Laclau, 2014), як це було властиве для розуміння значення катахрези у класичній риторичі. В подальшій своїй роботі, а саме – в есе «Артикуляція та межі метафори» вчений обґрунтовує незамінність існування катахрези для сучасної онтологічної риторичі. «Але якщо уявлення чогось неуявного є умова уявлення як такого, це означає, що (спотворене) уявлення цього стану передбачає мати заміщення лише як тільки ознаку тропології. І це не заміщення, яке слід розуміти як заміну позитивних термінів: воно передбачає присвоєння імені чомусь, що насправді «безіменно», тобто, порожньому місцю. Саме це надає катахрезі центральну роль. І оскільки будь-який фігуральний рух передбачає висловлення чогось більшого, ніж те, що можна сказати за допомогою буквального терміну, то катахреза властива фігуральному як такому – вона стає торговою маркою «риторичності» як такої» (Laclau, 2014).

Так, у 2012 році, в останньому своєму есе «Антагонізм, суб'єктивність та політика» філософ приходить до остаточного висновку, що, якщо в сучасних соціально-політичних дослідженнях вчені будуть нехтувати катахрезою, тоді вони збігаються з конститутивним глухим кутом у процесі означення, при якому щось радикально нездатне бути позначеним, проте є умовою, що запускає саме процес означення. Починаючи з цього моменту, цей процес може полягати лише в нескінченній серії фігуральних послідовностей, які не знаходять точки опори в будь-якій фактичній буквальності. І центральне місце у цьому риторичному порядку займає катахреза, тобто образні терміни, які неможливо замінити буквальними. Це означає, що репрезентація присутності відсутності, яка є необхідною умовою розуміння соціальних антагонізмів, які будуть по суті різновидами катахрези (Laclau, 2014).

Таким чином, згідно з досліджень Е. Лаклау, катахреза стає основним тропом для металоґіки як сучасної універсальної логіки, що визначає майже всі процеси породження смислу. Більш того, онтологічна риторика розглядається у розширеному контексті, оскільки металоґіка з її системою тропів стає засобом і полем побудови логічних моделей *несвідомих процесів*, до якої причетне буття кожного індивіда. В кінцевому рахунку, вона зумовлює створення та особливості функціонування всіх знакових систем. В цьому полягає глибинний онтологічний зміст використання металоґіки в роботах Е. Лаклау.

Однак, вчений висловлює сумнів, чи можливо це принципово реалізувати зараз, коли диференціація соціально-гуманітарних наук жорстко розділила гуманітарні науки на соціальні, політичні, антропологічні, психологічні тощо. На це Е. Лаклау звертає увагу, коли пише, що «як тільки статус риторичі буде визнаний у її істинній онтологічній спільності, відносини, до яких у цьому есе я

підійшов у строго тропологічній термінології, швидше за все, вони будуть відтворені на різних рівнях аналізу людської реальності, навіть якщо риторичний характер запроваджених відмінностей не сприймається чи не визнається. У психоаналізі, щоб навести найбільш очевидний приклад, риторичний характер роботи несвідомого явно визнаний давно. Згущення було ототожнено з метафорою, а зміщення – з метонімією» (Lacau, 2014, p. 61).

Більше того, катахрезу як основний онтологічний троп у сучасній соціально-політичній реальності, яку досліджував Е. Лаклау в своїх роботах, починаючи з 2005 року, на наш погляд, можна розширити за рахунок стилістичних фігур та тропів, які мають багато спільного з нею, які мають перехідні значення стосовно катахрези і споріднені з нею у смислового відношенні. Це в першу чергу стосується таких тропів та стилістичних фігур, а саме: *амфіболії*, в якій спостерігається гра непрояснених значень слова, *перифрази* як іносказання, що є заміною та породжує новий смисл, *антитези* як протиставлення, *парадоксу* як неочікуваного судження, *еліпсу* як відтворення передбачуваного смислу, *аномінації* як створення нового слова на основі двох інших, відомих слів, які утворюють новий смисл, *алюзії* як натяк на певний відомий факт, що доповнює вже відомий смисл, *апосіопези* (замовчування) – що містить в собі щось невимовне, смисловий підтекст, *антономазії*, що виражається в заміні назви або імені вказівкою якоїсь істотної особливості предмета, що формує смисл, *гіпотипози* – це образ речей, настільки добре представлений словом, що слухач думає, що він бачить його, а не чує про нього. Всі ці тропи та стилістичні фігури в тому чи іншому відношенні споріднені катахрези і причетні до формування смислу та фігуральних значень.

Ось чому фігури стилю та тропи вже не можуть вважатися тільки прикрасами, тільки засобами виразу, на що звернув увагу Ж. Лакан (Lacan, 1957).

Висновки.

Встановлено, що якщо обмеження щодо достатньо вузької трактовки щодо уявлення про металогіку будуть зняті, то це відчиняє великі можливості для подальшого дослідження ролі риторики та її тропів в усіх сферах, що стосуються буття людини. Дійсно, коли ми приймаємо таку точку зору теоретичного психоаналізу, що закономірності та зв'язки несвідомого згущення (конденсація) та зміщення (заміщення) діють аналогічно закономірностям та зв'язкам повсякденної мови, які позначаються перш за все основними тропами – метафорою і метонімією; та прийmemo припущення, що несвідоме і мова відмінні одна від одної системи, які працюють у відповідності різних логік, тоді нам буде зрозуміло, на прикладі робіт Е. Лаклау, як потрібно зв'язувати в єдиний вузол соціальне та політичне з індивідуальним буттям людини.

Простежено вплив французького філософа та психоаналітика Ж. Лакана на формування основних положень онтологічної риторики Е. Лаклау, яка спирається на значення мови та мовлення для індивіда, зокрема тропів та стилістичних фігур, які існують разом з несвідомими процесами, і які розширюються у сучасності на соціально-політичні явища.

Доведено, що онтологічна риторика базується на основі нового розуміння риторики, зокрема, – металогічної лексики та стилістичних фігур, та потребує залучення інших синтаксичних та стилістичних фігур, не тільки метафори та метонімії, а й катахрези та споріднених з нею тропів, які причетні до утворення нових смислів, що надають додатковий експресивний та афективний зміст при їх використанні. Подальшого розширення онтологічна риторика набуває не тільки за рахунок катахрези як основного тропу, а й із залученням таких стилістичних фігур та тропів як амфіболія, перифраза, антитеза, парадокс, еліпс, аномінація, алюзія, апосіопеза (замовчування), антономазія, гіпотипоза. Тому виникає можливість розширення онтологічної риторики за рахунок споріднених тропів катахрези, які мають тотожні смислові характеристики і перехідні з нею під час свого використання.

Проаналізовано той факт, що автологічна мова з часом втрачає своє значення для аналізу глибинної сутності соціального та політичного, і, навпаки, катахрези та інші споріднені з нею тропи, де відсутнє усталене значення, а присутнє поєднання, на перший погляд, логічно несумісних значень, понять і смислів, стає загальним правилом, яке краще дозволяє зрозуміти сучасні соціо-політичні реалії. Тому, на рівні сучасної соціополітики вже стає нормою *логічна несумісність*, *абсурдність*, *нонсенс*, їх вже не помічають як катахрези та інші сумісні з нею тропи, що стає онтологічною проблемою невідповідності реальних процесів та відповідних для них слів. Ось чому не дивно, що в понятійний словник сучасної соціополітики давно увійшли такі катахрези, як фукіанські «капіляри влади» або ролзівська «завіса незнання». До речі, сучасні дослідження з соціальної і політичної філософії майже повністю спираються на металогічні конструкції. Характерними в цьому відношенні є роботи Х. Бен-Чхона.

В якості перспективи для майбутніх досліджень існує потреба в розробці міждисциплінарної методології, яка буде в змозі поєднати онтологічну риторичку не тільки з соціальною та політичною філософією та теоретичним психоаналізом, а й розширити її з залученням інших напрямків соціально-гуманітарного дослідження. Її розробка дозволить по-новому подивитись на буття індивідів в світі, виявити значення феноменів політичного та ідеологічного, які впливають в процесі його соціального існування.

REFERENCES

- Alemán, J. (2023). *Lacan and Capitalist Discourse: Neoliberalism and Ideology*. Routledge.
- Ankersmit, F. (2000). *Aesthetic politics: political philosophy beyond fact and value*. Stanford University Press.
- Carpentier, N. (2017). *The Discursive-Material Knot: Cyprus in Conflict and Community Media Participation*. Bern, Switzerland: Peter Lang.
- Jakobson, R. (1971). *Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. Selected Writings*, (Vol. 2). Word and Language, (p. 239-259). The Hague: Paris, Mouton Publishers.
- Kaplan, M. (2010). The Rhetoric of Hegemony: Laclau, Radical Democracy, and the Rule of Tropes. *Philosophy and Rhetoric*, 43(3), 253-283.
- Lacan, J. (1957). L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud. *La psychanalyse* (Volume III). P.U.F. Retrieved from <https://ecole-lacanienne.net/wp-content/uploads/2016/04/1957-05-09.pdf>
- Lacan, J. (1998). *Le Séminaire Livre V*. (Tome 5: Les formations de l'inconscient (1957-1958)). SEUIL.
- Laclau, E. (1991). The Impossibility of Society. *Canadian Journal of Political and Social Theory*, 15(1-2 & 3), 24-27.
- Laclau, E. (1994). *The Making of Political Identities*. London; New York: Verso.
- Laclau, E. (2000). Identity and hegemony: The role of universality in constitution of political logics. In *Contingency, hegemony, universality: Contemporary dialogues on the left*, (p. 44-89). London; New York: Verso.
- Laclau, E. (2014). *The Rhetorical Foundation of Society*. New York: Verso.
- Laclau, E., & Mouffe, Ch. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London; New York: Verso.
- Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of. Chicago Press.
- Man, P. (1982). *Allegories of Reading Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*. Yale University Press.
- Mihai, M., McNay, L., & Marchart, O. (2017). Democracy, critique and the ontological turn. *Contemp Polit Theory*, 16, 501-531. <https://doi.org/10.1057/s41296-017-0140-0>
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking The World Politically*. London; New York: Verso.
- Norval, A. (2008). *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge University Press.
- Žižek, S. (1989). *The Sublime Object of Ideology*. London; New York: Verso.

Relative Deprivation as a Factor on the United States Capitol Attack on January 6, 2021

UDC: 316.4:323.2(73)"20"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172481>**Skrypchenko Ihor**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-6484-8057>, si194512@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract

The purpose of the article is to identify relative deprivation as a factor in the attack on the US Capitol Building on January 6, 2021. The study's relevance lies in its contribution to the understanding of how the phenomenon of relative deprivation influences individuals' behavior during protest actions in the USA.

The study revealed a correlation between the violent protests that occurred in 2020 and the subsequent storming of the Capitol building on January 6, 2021. The article presents data from sociological surveys that illustrate a shift in the attitudes of Republican voters towards the use of political violence. Prior to the 2020 protests, a substantial majority of Republicans denounced the violence. Following the eruption of civil unrest in response to the killing of George Floyd, members of the Republican Party began to adopt a more lenient stance on the use of violence.

The conclusions indicated that relative deprivation was a significant motivating factor for supporters of Donald Trump in their attempt to enter the U.S. Capitol on January 6. The lack of robust public condemnation of the violent protests that occurred during the summer of 2020 was a significant contributing factor to the subsequent deprivation. The justification of the seizure of administrative buildings by BLM and Antifa protesters in Seattle and Portland by politicians from the U.S. Democratic Party has prompted the emergence of a sense of relative deprivation among supporters of the Republican Party. It is therefore imperative that both major political parties in the United States acknowledge their role in exacerbating societal polarization and violence in order to prevent a further escalation of political unrest. Failure to take the aforementioned measures could result in the resurgence of political violence in the United States. The assassination attempt on presidential candidate Donald Trump on July 13, 2024 is already the first sign of this danger.

Keywords: protest, protest movement, political violence, collective behavior, relative deprivation, mass media, populism, civil society, political polarization, US Capitol, CHAZ, Republican Party, Democratic Party, BLM, Antifa, Proud Boys, Oath Keepers, George Floyd, Donald Trump, Kamala Harris, Tim Walz, democracy, the USA

Відносна депривація як чинник штурму будівлі Капітолію США 6 січня 2021 року

Скрипченко Ігор*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація

Метою статті є визначити відносну депривацію як чинник штурму будівлі Капітолію США 6 січня 2021 року. Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю встановити як впливає феномен відносної депривації на поведінку людей під час проведення протестних акцій в США.

В результаті дослідження було встановлено зв'язок між насильницькими протестами в 2020 році та штурмом будівлі Капітолію 6 січня 2021 року. В статті наведено дані соціологічних опитувань, які демонструють зміну поглядів республіканських виборців на застосування політичного насилля. До протестів 2020 року майже абсолютна більшість республіканців засуджували насилля. Після насильницьких протестів, пов'язаних із смертю Джорджа Флойда, республіканці почали ставитися до застосування насилля більш толерантно. Було виявлено, що більшість мітингарів, які увірвалися в будівлю Капітолію 6 січня, раніше були законослухняними громадянами, які не перебували в радикальних чи парамілітаризованих рухах.

У висновках встановлено, що відносна депривація була вагомим чинником, який спонукав прихильників Дональда Трампа спробувати увійти до будівлі Капітолію 6 січня. Ця депривація була викликана відсутністю рішучого публічного засудження насильницьких протестів влітку 2020 року. Виправдання політиками від Демократичної партії США захоплення адміністративних будівель в Сіетлі та Портленді протестувальниками BLM та «Антифа», спонукала появу відносної депривації у прихильників Республіканської партії. Саме тому велика кількість мітингарів, які проривалися в будівлю Капітолію, не усвідомлювали, що це незаконно та суперечить основним нормам демократичної політичної культури. Тому для уникнення подальшого зростання політичного насилля в США обидві провідні партії мають визнати свою провину за зростання поляризації та насилля в суспільстві. Відсутність цього, може призвести до нової хвилі політичного насилля у Сполучених Штатах. Замах на кандидата у президента Дональда Трампа 13 липня 2024 року є вже першою ознакою цієї небезпеки.

Ключові слова: протест, протестний рух, політичне насилля, колективна поведінка, відносна депривація, ЗМІ, популізм, громадянське суспільство, політична поляризація, Капітолій США, CHAZ, Республіканська партія, Демократична партія, BLM, Антифа, Proud Boys, Oath Keepers, Джордж Флойд, Дональд Трамп, Камала Гарріс, Тім Волз, демократія, США

Стаття надійшла / Article arrived: 31.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 28.08.2024

Вступ.

Події, які відбулися в США 6 січня 2021 року у будівлі Капітолію, шокували всю міжнародну спільноту. В різних світових та американських ЗМІ ці події навіть називали «збройним повстанням» та «бунтом». Всі політичні експерти зазначили, що штурм будівлі Капітолію прихильниками президента Дональда Трампа став неоднозначним сигналом для всього американського суспільства. Цей штурм мало не став для багатьох реальною загрозою повалення Конституційного порядку в США та початком громадянської війни. Проаналізувавши більш детально події 6 січня, ми можемо стверджувати, що такі гучні висновки є перебільшеними. Проте негативний прецедент дійсно існує. В останнє така реальна загроза органам влади в США існувала ще за часів громадянської війни 1861–1865 років. Але важливо зауважити, що масові протести 2020 року в США, які також мали прецеденти захоплення адміністративних будівель, не сприймалися міжнародним та американським експертним середовищем як реальна «загроза демократії». Потребує пояснення, чому цей факт залишився поза увагою? Тому необхідно з'ясувати, чи існує зв'язок між протестами 2020 року і штурмом будівлі Капітолію? Важливо проаналізувати, що змусило колись завжди законослухняних республіканців піти на такий неоднозначний та суперечливий крок?

Метою статті є визначити відносну депривацію як чинник штурму будівлі Капітолію США 6 січня 2021 року. Для розкриття теми дослідження в статті використовуються наступні методи: В рамках системного методу визначено місце і взаємодію громадянського суспільства та державних інститутів, як складових частин політичної системи США. Структурно-функціональний метод доповнює системний і допомагає визначити особливості впливу насильницьких протестів на функціонування інститутів державної та політичної влади. Інституціональний метод використовується для аналізу особливостей утворення та функціонування державних органів США, що допомагає визначити справжні цілі протестних акцій. Біхевіоральний метод дозволяє встановити настрої та мотиви громадян США щодо проведення насильницьких протестів. Порівняльний метод застосовується для пошуку спільних та відмінних рис під час протестів влітку 2020 року та штурму будівлі Капітолію 6 січня 2021 року. Феноменологічний метод застосовується для аналізу основних понять та категорій.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Для розкриття змісту теорії відносної депривації були використані праці низки дослідників, зокрема Семюеля Стоуффера, який був першим, хто зафіксував цей феномен у ході своїх соціологічних досліджень щодо закономірності поведінки американських солдатів (Stouffer et al., 1949).

Американський соціальний психолог Томас Ф. Петігрю (Pettigrew, 2015) докладно описав вплив досліджень Стоуффера на подальший розвиток теорії відносної депривації в гуманітарних науках. Значний внесок у розвиток теорії залишив британський соціолог Волтер Рансімен (Runciman, 1966), який систематизував складові чинники, які спонукають людей до дій. Також він виділив типологізацію відносної депривації на індивідуальну та групову. Фундаментальні дослідження щодо відносної депривації та її можливих насильницьких проявів в американському суспільстві здійснив політолог Тед Роберт Гурп (Gurr, 2016).

Американські дослідники Бріжит Л. Накос, Яелі Блох-Елкон і Роберт Шапіро (Nacos, Bloch-Elkon, & Shapiro, 2024) здійснили аналіз розвитку радикалізації окремих груп та рухів всередині Республіканської партії США, які призвели до сумнозвісних подій 6 січня 2021 року. Також пошук причин радикалізації виборців Республіканської партії, які призвели до масового штурму Капітолію, здійснив політолог Ендрю Х. Кидд (Kydd, 2021). Політологи Роберт А. Пейп та Кевен Рубі (Pape, & Ruby, 2021) здійснили дослідження щодо соціального статусу учасників штурму. Важливий внесок в аналіз подій, які відбулися під час масових протестів пов'язаних зі смертю Джорджа Флойда здійснила колишня журналістка The New York Times Неллі Боулз (Bowles, 2024). Перебуваючи безпосередньо на протестах, вона змогла від першої особи побачити наслідки насильницьких дій рухів BLM та «Антифа». Аналіз небезпеки переростання протестів 2020 року в системне політичне насильство здійснила журналістка та волонтер Сью Лані Медсен (Madsen, 2020). В статті також було наведено детальну хронологію та основні події, які відбулися під час протестів 2020 року та штурму Капітолію у 2021 році. Проаналізовано основні норми Конституції США та окремих законів США, які були порушені під час насильницьких протестів. Було також наведено дані соціологічних опитувань провідних американських дослідницьких інститутів як Центр політики університету Вірджинії, Voter Study Group та інших щодо зміни поглядів американців на застосування насильства після подій 2020-2021 років.

Результати дослідження.

Вперше поняття «відносної депривації» застосував відомий американський соціолог Семюел Стоуффер. Разом з групою інших американських соціологів він провів масштабне опитування щодо різних аспектів життя та поведінки американських солдат під час та після Другої світової війни. Дослідження вийшло у світ під назвою «Американський солдат» і було опубліковано в 1949 році (Stouffer et al., 1949). Внаслідок цих опитувань американські соціологи натрапили на деяку нелогічність у відповідях та поведінці солдатів. Наприклад, солдати військової

поліції були задоволені своїм становищем, незважаючи на доволі повільне просування по службі. В той же час інші військові були незадоволені своїм службовим становищем, незважаючи на швидке просування по «кар'єрній драбині», якщо порівнювати із військовою поліцією. Така ж нелогічна поведінка була помічена в інших опитуваннях. Афроамериканці, які служили в Південних штатах, були задоволені своїм становищем у армії, в той час як афроамериканці, які базувалися в Північних штатах були невдоволені своїм становищем у армії. Ці відповіді були дивними, адже в Південних штатах на той час діяла набагато більш жорстка расова дискримінація ніж у Північних.

Ці нелогічності Стоуффер пояснював неправильним референтими порівняннями. Причинами наведених відповідей солдатів було безпосереднє порівняння. Солдати військової поліції порівнювали себе не із загальною ситуацією в армії, а по своїм колегам із військової поліції. Теж саме стосувалося інших військовослужбовців з інших родів військ. Так само, афроамериканці, які служили на Півдні США, порівнювали своє становище не із солдатами на Півночі, а із становищем цивільного населення на Півдні, яке вони могли бачити. І враховуючи, яка дискримінація була для цивільних афроамериканців з боку місцевої влади, становище афроамериканців в армії, здавалися набагато кращими. Дослідження Стоуффера продемонструвало, що задоволення людей залежить від наявних у них прикладів для порівняння. Саме тому теорія відносної депривації стала однією з провідних у соціальних науках, адже соціальні судження формуються не тільки за абсолютними стандартами, але і за стандартами, які встановлені соціальними порівняннями (Pettigrew, 2015, p. 12).

Після Стоуффера, дослідники почали використовувати інтерпретації теорії відносної депривації для пояснення причин виникнення масових протестних рухів. Британський соціолог Волтер Рансімен запропонував своє трактування поняттю «відносної депривації». Рансімен вважав, що для неї необхідна наявність 4 складових:

- розуміння суб'єктом (А), що він є позбавлений певного об'єкта (Х);
- усвідомлення А, що інші особи, яких він знає, володіють Х;
- А хоче мати Х;
- А вважає, що він може отримати Х (Runciman, 1966, p. 10).

Ці чотири складові спонукають А до дій, через усвідомлення, що інші це вже мають, а він ні.

Важливим внеском Рансімена у теорію відносної депривації є введення поняття групової та індивідуальної депривації (Runciman, 1966, p. 31). Індивідуальна депривація проявляється тоді, коли суб'єкт незадоволений своїм становищем в певній соціальній групі, членом якої він себе

вважає. Наприклад, працівник незадоволений своїм кар'єрним зростанням та буде намагатися покращити своє становище в межах компанії, де він працює. Проте дії цього працівника будуть спрямовані на покращення свого статусу і навряд чи будуть потребувати масової мобілізації працівників всієї компанії. Натомість групова депривація, або дослівно «братерська», проявляється, коли суб'єкт бачить, що соціальна група до якої він належить має незадовільне становище відносно інших соціальних груп. Яскравим прикладом такої депривації є расова дискримінація, яка існувала в США і результатом якої стало виникнення протестних рухів серед афроамериканців у 1960-х роках. Саме групова депривація породжує пропагування серед широких верств населення вимоги щодо структурних змін у суспільстві.

Зв'язок між відносною депривацією та застосуванням політичного насилля досліджував американський політолог Тед Роберт Гурр. Він визначав «відносну депривацію» як «сприйняття акторами невідповідності між їхніми ціннісними очікуваннями та їхніми ціннісними можливостями» (Gurr, 2016, p. 24). Тобто відносна депривація за Гурром, це наявність «соціальної напруги» в суспільстві, яке породжене із невідповідності між тим, що «має бути» і тим, що «є». І сама ця невідповідність і штовхає людей до застосування насилля (Gurr, 2016, p. 23). Гурр зазначає, що загальна теорія політичного насилля виникає з поєднання трьох факторів. Перший фактор, це зростання незадоволеності серед людей своїм поточним станом існування. Другий фактор, це наявність політизації цієї незадоволеності. Третім фактором є реалізація цієї незадоволеності у вигляді цілеспрямованого насилля по відношенню до політичних об'єктів та акторів (Gurr, 2016, p. 18).

Із вищезазначених трактувань явища відносної депривації ми бачимо, що основним її елементом є психологічний та емоційний стан людей. Це в свою чергу означає, що кожна людина, незалежно від свого соціального становища так чи інакше здатна відчувати стан фрустрації та незадоволення, що викличе в неї стан агресії та бажання змінити щось в рамках суспільства. З цього випливає, що політичне насилля можуть використовувати не тільки бідні люди, які незадоволені своїми доходами, але й більш заможні, якщо вони вважають, що існують утиски їх прав та свобод у порівнянні з іншими верствами населення.

6 січня 2021 року відбувалася масова акція прихильників чинного тоді президента Дональда Трампа у Вашингтоні. Саме в цей день мало відбуватися спільне засідання обох палат Конгресу, для сертифікації результатів голосування виборів президента 2020 року Колегією виборщиків. На виборах президента, які відбулися 3 листопада 2020 року, переміг кандидат від Демократичної партії

Джозеф Байден. Проте Трамп та його прихильники вважали, що в окремих штатах відбувалося фальшування під час голосування. Ще 18 грудня президент Трамп закликав своїх прибічників зібратися 6 січня у Вашингтоні на протест, щоб оскаржити результати виборів у декількох штатах. Він назвав майбутній мітинг гаслом «Врятуймо Америку» (Nacos, Bloch-Elkon, & Shapiro, 2024, p. 1).

6 січня 2021 року до Вашингтону з'їхалися тисячі прихильників президента Трампа з усіх куточків Сполучених Штатів. Спочатку дня було заплановано виступи Трампа та його прихильників серед посадових осіб Республіканської партії. Потім же мав відбутися марш до будівлю Капітолію, де мало відбуватися засідання представників Конгресу та Колегії виборщиків. Адвокат та колишній мер Нью-Йорка Руді Джуліані, виступаючи на мітингу перед Трампом, висував теорію змови, що вибори 2020 року були сфальсифіковані за допомогою машин для підрахунку голосів (Palma, 2021). Теж саме повторило зі сцени ще низка республіканців.

Сам Трамп у своїй промові не закликав до прямого насильства чи штурму будівлі Капітолію (Blake, 2021). Проте він постійно наголошував на спірних твердженнях, які тільки підбурювали людей до активних дій. Він заявив, що не можна допустити затвердження голосів виборщиків, інакше Джо Байден в такому випадку буде нелегітимним президентом. Він казав: «Ми воюємо, і якщо ви не будете воювати, у вас більше не буде країни» (Nacos, Bloch-Elkon, & Shapiro, 2024, p. 2). Закінчуючи свою промову, Трамп закликав натовп піти маршем до Капітолію, щоб підтримати конгресменів та сенаторів, які будуть оскаржувати результати голосування виборщиків в окремих штатах. Але в результаті марш закінчився спробою натовпу проникнути в будівлю Капітолію. Досі існують деякі суперечливі факти деталей штурму Капітолію. Багато учасників викладали відео, де поліцейські самі покидали свої пости, незважаючи підходити до будівлі. Водночас є свідчення, як ультраправі та парамілітаризовані рухи діяли достатньо злагоджено для заходу всередину будівлі.

Члени парамілітаризованого руху Proud Boys першими почали прориватися до території будівлі Капітолію. Внаслідок чого ними було нанесено шкоду деяким поліцейським, які охороняли периметр (Feuer, 2022). Прибічники Proud Boys агітували інших мітингарів заходити до Капітолію. Потрапивши всередину будівлі, прибічники Трампа почали шукати зал засідання, де перебували конгресмени та члени колегії виборщиків. Парадокс, проте прибічники Трампа вдерлися в будівлю Капітолію саме тоді, коли сенатори Тед Круз та Пол Госар оскаржували голосування в штаті Арізона (Forgey, 2021). У такий спосіб вони зірвали процедуру оскарження, яку вони за ідеєю Трампа мали підтримати. Служби безпеки

Капітолію почали евакуйовувати конгресменів, коли протестувальники були вже всередині. У самій будівлі Капітолію відбувалися сутички між групами поліцейських та протестувальників. В деяких місцях зіткнень лунали постріли, але стріляли тільки поліцейські. В результаті такої стрілянини загинула одна із протестувальниць, колишня військова ВПС США - Ешлі Беббіт.

Загалом від сутичок було травмовано багато протестувальників та поліцейських. Зокрема було поранено 138 офіцерів, з них 73 поліцейських Капітолію та 65 місцевих Вашингтонських поліцейських. 15 поліцейських були госпіталізовані, деякі з важкими травмами. Проте вже за декілька днів всі вони були виписані з лікарні (Hermann, & Zauzmer, 2021). Загальні завдані збитки в результаті цього штурму оцінили приблизно в 1,5 мільйона доларів (Hsu, 2021). Пошкодження всередині Капітолію включали розбиті вікна, двері та графіті. Окремі статуї, картини та меблі були пошкоджені зовнішньо, внаслідок застосування поліцією та протестувальниками перцевих балончиків, сльозогінного газу і вогнегасників.

Хоча в ЗМІ описуючи події в Капітолії називали їх «штурмом» та «збройним повстанням», насправді воно не дуже нагадувало чітко спланований та організований переворот, як, наприклад, захоплення влади більшовикам в жовтні 1917 року. Сам процес проникнення людей на територію Капітолію виглядав неорганізовано та хаотично. Представники двох парамілітаризованих протестних рухів Proud Boys та Oath Keepers використовували підручні засоби для руйнування загороджень. Наприклад, один із лідерів Proud Boys Домінік Пеццола намагався потрапити всередину Капітолію вибиваючи вікна поліцейським щитом, який він підібрав на одній із барикад (Khavin et al., 2021). Тож назвати це гарно спланованим захопленням влади навряд чи можна. А наявність більшої кількості поліції та національної гвардії взагалі б унеможливило підхід на територію Капітолію.

Проте навмисне провокування до безладів є очевидним. І саме промови Трампа та частини його соратників спровокували людей на мітингу до таких насильницьких дій. Багато дослідників додатково наводили низку причин, які могли призвести до подій 6 січня 2021 року (Nacos, Bloch-Elkon, & Shapiro, 2024; Kydd, 2021). До них відносили поляризацію американського суспільства; наявність серед республіканських виборців прибічників різних теорій змов, більшість яких розповсюджує група QAnon; появарізнних парамілітаризованих радикальних правих рухів як Proud Boys та інші. Аналізуючи ці чинники, може скластися враження, що штурм Капітолію здійснювався фанатиками та парамілітаризованими радикалами, які зазвичай днями сидять на різних маргіналізованих групах в соцмережах. Однак

дослідники Чиказького університету Роберт Пейп та Кевін Рубі встановили, що із 193 чоловік заарештованих за несанкціоноване вторгнення в будівлю Капітолію 89% не були учасниками ультраправих або парамілітаризованих рухів. Майже половина серед них були представниками малого та середнього бізнесу або «білими комірцями». Крім того, більшість заарештованих були віком 40+, що відповідає вищезазначеному, але не є тією віковою категорією, яка зазвичай перебуває в активних радикальних рухах (Pape, & Ruby, 2021).

Ці дані демонструють, що прихильники Трампа, скоріше за все, піддалися провокації. Вони не були постійними членами протестних чи парамілітаризованих рухів. Більшість мітингарів виявилися звичайним громадянами, які до цього проявляли свою політичну активність хіба що раз на 2 роки, голосуючи на виборах. Тож виникло питання, що змусило законослухняних людей раптом піти на такі неоднозначні та насильницькі дії? Що стало причиною, яка спровокувала людей до такої бунтівної поведінки?

Американці, особливо прибічники Республіканської партії, дуже серйозно відносяться до верховенства закону, забезпечення порядку та безпеки в державі. «Закон і порядок» було одним із головних гасел президентської кампанії республіканця Річарда Ніксона, які допомогли йому виграти вибори в 1968 році. Масові заворушення та насильницькі протести були характерною рисою прибічників лівої ідеології, які, як правило, голосували за Демократичну партію. Така картина в американській політичній історії спостерігалася майже півстоліття з 1960-х до подій 6 січня 2021 року. Крім того, серед військових та поліцейських майже абсолютна більшість прибічники республіканців. 6 січня протестувальники пішли проти поліції, себто проти самих себе. Одна із загиблих протестувальниць була колишня військова. Домінік Пеццола, згаданий вище, був колишнім морським піхотинцем. Тож аргументація, що насильницькі дії були спровоковані виключно поляризацією чи радикалізацією є недостатньою. Будь-які вибори ведуть до тимчасової поляризації. В будь-якому суспільстві завжди присутні невеликі маргіналізовані рухи. Однак не кожні вибори закінчуються штурмами парламентів, де більшість учасників не є представниками радикальних рухів та організацій.

Однією з причин, які могли змусити законослухняних республіканців піти на такі відчайдушні кроки була наявність наочного прикладу, який був публічно визнаний в суспільстві «правильним» та «справедливим». Такими діями були масові насильницькі протести, які проходили в США влітку та осені 2020 року. Вони були пов'язані зі смертю афроамериканця Джорджа Флойда під час затримання поліцейськими в травні 2020 року в

Міннеаполісі, штат Міннесота. Ця смерть викликала значний резонанс в американському суспільстві. Одними із головних організаторів протестів виступив протестний рух Black Lives Matter (скорочено BLM), який офіційно виступає проти упередженого насилля стосовно афроамериканців. Також до нього приєдналися різні локальні представники руху «Антифа». За даними The Armed Conflict Location & Event Data Project (ACLED) з 24 травня до 22 серпня було проведено 10, 600 акцій протесту. З них 10, 100 мали мирний характер, що становить близько 95% від всієї кількості протестів. Проте близько 600 акцій протесту були ідентифіковані як насильницькі (Demonstrations and Political Violence in America, 2020). Ці насильницькі протести супроводжувалися спробами штурму місцевих адміністративних будівель, як це, наприклад, відбулося в Сієтлі, штат Вашингтон.

Починаючи з 29 травня 2020 року, в Сієтлі тривали вуличні протести, які часто мали насильницький характер. Вже в перший день було заарештовано 7 чоловік за нанесення збитків та супротив арешту. Деякі протестувальники били вікна продуктових магазинів та намагалися їх грабувати. Надалі насилля під час протестних акцій продовжило збільшуватися. На 2 червня в результаті протестів було пошкоджено більше сотні різних будівель та магазинів, було підпалено 8 автомобілів, а 6 поліцейських отримали поранення. Поліцією Сієтла було затримано 57 протестувальників за звинуваченнями у збройному нападі та пограбуванні (SPD, 2020). Після таких «мирних» протестів в Сієтлі певні адміністративні будівлі, такі як Верховний суд округу Кінг, почали закриватися перед мітингами (Businesses, government buildings close, 2020).

Починаючи з 1 червня, протест локалізувався в районі Капітолійського пагорбу, а саме біля Східного поліцейського відділку. В результаті агресивних дій протестувальників, поліція змушена була застосовувати світло-шумові гранати та перцевий газ. 7 червня акції ще більше загострилися після конфлікту між протестувальниками та водієм на вулиці, який застосував зброю після того, як його авто оточили мітингарі (Green, 2020). В результаті чергового штурму цього поліцейського відділку, керівництво прийняло дивне рішення вивести поліцейських з нього. В результаті, 8 червня поліцейські Сієтла забарикадували відділок та покинули його. Шеф поліції Сієтла сказала, що це було зроблено для «деескалації конфлікту та відновлення довіри громадян» (Jimenez, & Raftery, 2020). Протестувальники оголосили про утворення «Автономної Зони Капітолійського пагорба» (з англ. The Capitol Hill Autonomous Zone, скорочено CHAZ). Це новоутворення включало в себе більше ніж 5 кварталів та парк Кела Андерсона. Територія «зони» одразу була оточена загородами та блокпостами,

а всі міські служби були звідти виведені і більше там не з'являлися.

Для українців ця ситуація може нагадувати події Євромайдану 2013 року. Але детальний аналіз протестів у Сіетлі демонструє, що це не так. CHAZ фактично було утворено за сприянням місцевої влади, а не в процесі протидії їй. Місцева рада Сіетла, як і мер міста, підтримували протестувальників і постійно наголошували, що протест мирний, а його учасники це молоді хлопці, які, зі слів мера Дженні Дуркан, на мітингах «лише їдять чіпси» (Madsen, 2020). Губернатор штату Вашингтон Джей Інслі заявляв, що взагалі нічого не чув про екстремістів і погроми, які відбуваються в Сіетлі (Saavedra, 2020). Згодом він заявив, що утворення CHAZ, дійсно, є не дуже законним, проте сама «автономна зона» є мирною (Darcy, 2020). На барикадах та блокпостах CHAZ було позначено, що входячи на територію «зони», громадяни покидають територію США. Тобто вони не ідентифікували себе зі Сполученими Штатами. Таке відокремлення пояснювалося протестувальниками тим, що США - це расистська держава, де немає соціальної справедливості. Це була демонстрація виходу території зі складу США. Також на барикадах висіли написи «Немає гарних поліцейських, немає поганих протестувальників» та «нема поліцейських, немає проблем» (Bowles, 2024, p. 17). Але начальник поліції Сіетла Кармен Бест була афроамериканкою. Шефів поліції міст в США, на відміну від України, обирають громадяни на виборах. Доволі важко пояснити, як жінка, афроамериканка, яку обрали самі містяни раптом виявилася винна у расовій дискримінації афроамериканців? Важливо зазначити, що і шеф поліції Міннеаполіса Медарія Аррадондо, де помер Джордж Флойд, також був афроамериканцем. Тож очевидно, що протест був не стільки проти расизму, скільки за інші вузько політичні цілі.

Охорону всередині CHAZ почали здійснювати різні озброєні люди, які не зрозуміло кому підкорялись (Madsen, 2020). Згодом виокремилося декілька озброєних груп, які взяли на себе повноваження за «охорону порядку» на цій території. Основну безпеку здійснювали озброєні пістолетами та різними гвинтівками представники руху BLM та «Антифа», а також більш малі озброєні групи, як група репера Raz Simone (Bowles, 2024, p. 17). За місяць існування CHAZ на його території було пограбовано десятки квартир та магазинів. Деякі власники квартир констатували, що впродовж місяця їх встигли пограбувати 4 рази (Bowles, 2024, p. 18). Були зафіксовані й акти насилля з боку озброєнних представників «Антифа», які почали конфліктувати з озброєними охоронцями BLM (Bowles, 2024, p. 19). Також в різних незрозумілих конфліктах між угрупованням відбувалися перестрілки. Врешті було вбито двоє людей, які за іронією долі були

саме афроамериканцями, за життя яких виступали протестуючи. Саме загибель людей стала кінцевою точкою, після якої місцева влада все ж таки вирішила повернути контроль над цією частиною міста на початку липня 2020 року (Kiley, Blethen, Brownstone, & Beekman, 2020). Тож за своєю суттю ця так звана «Автономна зона» скоріше нагадувала квазіутворення «ЛНР» та «ДНР».

Характерною рисою цієї ситуації було те, що політики від Демократичної партії та багато журналістів весь цей час виправдовували або замовчували насильницькі протести в Сіетлі та в інших містах США. Вони стверджували, що обурення людей проти поліції було справедливим. А насильство під час протестів робили якісь невідомі «білі люди», як про це заявляла мер міста Дж. Дуркан (Durkan, 2020). Майже місяць журналісти провідних американських медіа писали про те, що праві ЗМІ займаються розповсюдженням брехні про CHAZ (Darcy, 2020). Коли праві ЗМІ писали про пограбування власників бізнесу, провідні медіа заперечували це, стверджуючи, що власники бізнесу тільки збільшили свої прибутки від утворення CHAZ (Burns, 2020). Однак після того, як «Автономна зона» припинила своє існування, власники квартир та бізнесів на цій території подали колективний позов до федерального суду на владу міста, за те, що вона самовільно прийняла рішення вивести міські служби з частини території міста і таким чином стала співучасником подій, які відбувалися в середині CHAZ. У підсумку, в рамках угоди сторін місто мало виплатити власникам в якості компенсації суму у розмірі 3,65 мільйона доларів. Також суд наклав штраф у розмірі 600 тисяч доларів на керівництво міста за навмисне видалення переписки між собою, які стосувалися насильницьких протестів на Капітолійському пагорбі (Colton, 2023). Як зазначив політичний оглядач The Wall Street Journal Джеймс Фрімен, за навмисне знищення переписки в якості доказової бази, взагалі передбачене позбавлення волі (Freeman, 2023). Проте керівництво міста, а саме мер міста Дженні Дуркан, начальник поліції міста Кармен Бест та керівник пожежної охорони Гарольд Скоггінс змогли цього уникнути. Також суд в іншому позові постановив виплатити 500 тисяч доларів батькові одного із хлопців, якого вбили в середині CHAZ у червні 2020 року (City of Seattle settles, 2023).

Політики та ЗМІ не помічали ні насильницьких протестів, ні захоплення місцевих органів влади. У випадку із Сіетлом, цілий місяць частина міста та поліцейський відділок були зайняті озброєними людьми, які не відомо навіть чи мали дозвіл на зброю. В Міннеаполісі, звідки почалися протести 26 травня 2020 року, поліцейський відділок взагалі спалили вже на другий день (Rioters set Minneapolis police, 2020). Тільки в Міннеаполісі та Сент-Полі, двох найбільших містах Міннесоти, в результаті «мирних» протестів

було завдано різного ступеня шкоди майже 1500 різним бізнесам. В найбільш постраждалих районах змогли відновитися та поновити роботу лише 21% з них. Загальний збиток тільки в цих двох містах становив понад 500 мільйонів доларів. Гіршими були лише збитки в Лос-Анджелесі після погромів в 1992 році (Jackson, 2021). Мер Міннесоти демократ Якоб Фрей спочатку виправдовував погроми, говорячи, що цей «гнів» є виправданим та «правильним». Коли місто палало вже декілька днів, місцева влада вимушена була запросити допомогу, проте продовжила виправдовувати «протест», закликаючи «мітингарів» носити маски у зв'язку з ковідними обмеженнями (Schow, 2020). Губернатор штату демократ Тім Волз також бездіяв, бачучи як згорають міста штату від погромів. Він не брав на себе відповідальність за введення підрозділів Національної гвардії для захисту населення (Bierschbach, 2020). Жодної критики від провідних ЗМІ у бік протестувальників або місцевої влади за погроми на той час також не прозвучало. Вже після заворушень Об'єднаний комітет з транспорту, судочинства та громадської безпеки Сенату Міннесоти звинуватив Волза у навмисному применшенні масштабів заворушень та затримці розгортанні підрозділів Національної гвардії (Nava, 2024).

За прикладом Сіетла «Автономні зони» намагалися утворити в інших містах, зокрема у столиці США місті Вашингтон (Kunkle, Svrluga, & Jouvenal, 2020). В Портленді утворити свою «Автономну зону» не вдалося, проте ці спроби мали тривалий характер і силові протести там тривали майже все літо та осінь 2020 року. Значний час протестувальники намагалися захопити одну із будівель федерального суду в центрі Портленда. Крім місцевої поліції для його охорони були залучені федеральні правоохоронні органи, які були направлені туди згідно указу президента Трампа. Надалі протестувальники штурмували та пошкодили ще декілька інших судів у місті, а також будівлю Міграційної та митної правоохоронної служби США. Внаслідок насильницьких протестів збитки тільки федеральним будівлям був оцінений у 2,3 мільйони доларів (Batchelor, 2021). В той же час безліч власників місцевого бізнесу піддалися вандалізму та були пограбовані (Powell, 2020).

І весь цей час місцева влада, яка, як і в Сіетлі, цілковито складалася з представників Демократичної партії США, замість того, щоб деескалувати протести та затримати всіх екстремістів, які здійснювали злочини, навпаки підбурювала до протестів (WATCH, 2020). Все літо 2020 року провідні лідери Демократичної партії намагалися не згадувати насильство, яке супроводжували протести (Kerik, 2020). Вони не помічали та замовчували зайняття та штурм місцевих та федеральних адміністративних будівель, розповідаючи, що протести мають форму «фестивалю». Дискурс про «переважно мирні

протести» почав змінюватися лише наприкінці літа 2020 року, коли опитування почали демонструвати просідання рейтингу їх партії перед виборами у листопаді. Багато американців були не в захваті, що їх грабують та піддають вандалізму цілі міста заради боротьби за «расову справедливість». Тільки після рішучого засудження насильства від Джо Байдена на зїзді Демократичної партії, провідні ЗМІ та представники Демократичної партії нарешті почали згадувати про деструктивні наслідки протестів (Easley, & Parnes, 2020). Варто зазначити, що одразу після подій 6 січня 2021 року більшість республіканських політиків засудила як саме насильство, так і самого Трампа за підбурювання наговпу (Everett, LeVine, & Zanona, 2021). Вони не замовчували акти насильства, на відміну від своїх колег демократів.

Навмисне приховування та виправдання насильницьких протестів було вірогідно продиктоване політичними цілями. Демократам було вигідно використати масові протести на свою користь та «розпалити» перед виборами болочу тему для американців у вигляді проблеми расової дискримінації афроамериканців. Це пояснює, чому у містах, де були найбільші погроми, місцева влада цілковито належала представникам Демократичної партії. Це були Північні штати, які історично воювали проти рабства. У Південних штатах, себто колишньої Конфедерації, протести не переросли в погроми. Тож виходив парадокс, що найбільш «дискримінаційна» поліція була саме в «демократичних» штатах, політики якої постійно з цим явищем борються. Зрозуміло, що частина американського суспільства не могла не помітити цього дивного збігу.

Ще однією більш важливою проблемою є те, що насильницьке захоплення адміністративних будівель місцевої та федеральної влади є фактично федеральним злочином згідно Статті III Розділу 3 Конституції США (Constitution of the United States, 1787). Крім того, бажання Трампа ввести в ці міста національну гвардію мали повністю законний характер та не носили ніяких авторитарних ознак, як про це намагалися висвітлювати політичні опоненти Трампа. Адже згідно Статті IV Розділу 4 Конституції США: «Сполучені Штати гарантують кожному штату ... республіканську форму правління і захищають кожен з них від вторгнення» (Constitution of the United States, 1787). Насильницьке захоплення та контроль над адміністративними будівлями порушували республіканський устрій та принцип представницької демократії. Згідно «Закону про повстання» президент США має право вводити війська в штати без згоди їх законодавчих зборів у разі насильницьких заворушень. Проте Трамп цього врешті не зробив. Хоча він легко міг цим скористатися і використати для зміцнення своєї політичної влади. Тож поведінка Трампа під час протестів 2020 року була скоріше

занадто ліберальною та аж ніяк не авторитарно правую.

Проте передвиборча тактика Демократичної партії досягла своєї цілі і Дональд Трамп програв вибори. Адже більшість американського суспільства після погромів улітку, боялися, що перемога Трампа вірогідно викличе ще більшу хвилю насильницьких протестів, ніж були до цього. Однак перемога демократів виявилася «піровою». Адже тепер сам Трамп вирішив скористатися інструментом, який до цього використовували проти нього. А саме, спробувати насильно змінити «правила гри» в країні. Така ж думка, очевидно, виникла і в значною частини електорату Республіканської партії. Наслідки цього ми побачили 6 січня 2021 року під час протестів у Вашингтоні.

Після славнозвісних подій 2020-2021 року, опитування громадської думки зафіксували негативну тенденцію в американському суспільстві щодо відношення до насильства. Згідно масштабного опитувань проведеного низкою провідних американських університетів наприкінці 2021 року було встановлено, що 23% американців вважають, що насилля проти державних інститутів може бути виправданим. Серед тих, хто виправдовував насильство, 71% республіканців виправдовували насилля проти федеральних органів влади, серед демократів таких було 62%. В той же час, більшість демократів виправдовувало насилля проти місцевої влади, 43% проти 26% у республіканців (Safarpour et al., 2022). Центр політики університету Вірджинії у своїх опитуваннях наприкінці 2023 року зафіксував, що 41% прихильників Джо Байдена та 38% прихильників Дональда Трампа вважають, що протилежна партія стала достатньо радикальною. Тож в такому випадку насилля може бути виправданим для того, щоб не дати іншій стороні досягти своїх політичних цілей (Center for Politics Study, 2023). Варто зазначити, що за місяць до початку протестів 2020 року, більшість республіканців рішуче засуджувало насильство. Згідно опитувань, які провів демократичний фонд Voter Study Group було встановлено, що 85% республіканців були проти виправдання насилля для досягнення власних політичних цілей. Крім того, 79% вважали не допустимим виправдання насилля навіть, якщо опозиційна партія виграє вибори в листопаді 2020 року (Kalmoe, & Mason, 2020).

Ці дані дають чітке розуміння, що виправдання насилля серед завжди законослухняних республіканців з'явилося на фоні відносної депривації, коли вони побачили насильницькі протести та їх виправдання опозиційною партією та лідерами громадської думки. На жаль, цей факт ігнорується більшістю експертів та політичних лідерів США. Постійне перекладання відповідальності за насилля виключно на Дональда Трампа та його прихильників, породжує небезпеку масштабного громадянського конфлікту

всередині США. Стійке несприйняття політичних поглядів Дональда Трампа демократами, породжує таке ж несприйняття демократів республіканцями. Виправдання насильства щодо однієї сторони, породжує виправдання насилля щодо іншої. Не виключено, що замах на Дональда Трампа, який відбувся 13 липня 2024 року, був спровокований постійним порівнянням його з Гітлером та Муссоліні (Godwin, 2023). Твердження провідних журналістів та політиків, що Трамп представляє екзистенційну угрозу для Сполучених Штатів, могли спровокувати стрілка на замах (Walsh, 2024). На жаль, цей випадок може спровокувати можливе насилля проти демократів.

Вже після замаху, Трамп в інтерв'ю заявив, що він не є загрозою демократії, а справжню загрозу представляє собою Демократична партія. Він звинуватив демократів в «перевороті», адже Байдена змусили знятися з передвиборчих перегонів, коли абсолютна більшість делегатів від партії вже проголосували за нього на праймеріз в усіх штатах. «Білим Домом зараз керують фашисти, комуністи та марксисты», - підсумував Трамп (Carnahan, 2024). Фактично Трамп вже звинувачує демократів в тому, в чому й вони його, а саме в авторитарних методах управління країною.

В суспільстві відбувається злам старих правил політичної боротьби. Якщо кандидатка в президенти від Демократичної партії Камала Гарріс зробить висновки і відійде від цих «брудних ігор» у вигляді виправдання насильства заради «блага», вона зможе захопити прихильність поміркованих та позапартійних виборців та хоча б частково понизити рівень поляризації. Проте вибір у віцепрезиденти Тіма Волза, який сповідує ультраліві погляди та фактично своїми діями сприяв погромам у містах Міннесоти в 2020 році, де він є губернатором, навряд чи говорить про можливий спад поляризації в США на майбутніх виборах. Крім того і сама Гарріс в 2020 році підтримувала скорочення фінансування поліції, а також Фонд свободи Міннесоти, який збирав застави для людей звинувачених у злочинах для того, щоб звільнити під заставу заарештованих протестувальників. В результаті на свободу виходили злочинці, на руках яких, зокрема, була низка тяжких злочинів (Kaminsky, 2024). Тож маючи доволі поляризованих кандидатів від обох партій, чинник відносної депривації вірогідно буде лише посилюватися в усіх політичних таборах.

Висновки.

У підсумку можна зазначити, що відносна депривація залишається актуальною теорією в гуманітарних науках, яка допомагає зрозуміти та пояснити причини зростання насильницьких протестів у США. На прикладі подій 6 січня 2021 року ми побачили, як велика кількість людей в один момент опинилася охопленою відчуттям фрустрації та

ненависті, що призвело до трагічних наслідків. Однак аналіз штурму будівлі Капітолію продемонстрував, що переважна більшість учасників не були раніше помічені в радикальних чи маргіналізованих рухах. Тому теза, що причини штурму пов'язані виключно з діями радикалів із рухів Proud Boys та Oath Keepers, не є повністю релевантною.

Більшість в минулому законослухняних республіканців діяли незаконно, бо відчували свою правоту. Це відчуття правоти виникло через ідентичні події масових штурмів адміністративних будівель влітку 2020 року рухами BLM та «Антифа». Пересічні республіканці бачили, що протестувальники під час зайняття адміністративних будівель мали політичну та медійну підтримку. Тож учасники штурму Капітолію опинилися під дією відносно депривації.

Захоплення місцевих та федеральних адміністративних будівель виправдовувалося низкою ЗМІ та лідерами Демократичної партії. Така позиція призвела до значних руйнувань, багатомільйонних збитків та жертв серед самих прихильників протестів. Виправдання політичного насилля для однієї частини суспільства призвела до виправдання такого ж насилля для іншої частини, що зафіксувала низка соціологічних опитувань. Звичайно, в авторитарних чи тоталітарних політичних режимах часто неможливо здійснити демократичний транзит без застосування сили. Проте застосування політичного насилля в демократичних країнах є неприпустимим. Особливо його застосування є абсурдним у США, де існує надзвичайно високий рівень децентралізації та виборність майже усіх посадових осіб. В

містах, де були насильницькі протести проти расової дискримінації поліції, шефи поліції були афроамериканцями. Тож виправдання таких протестів політиками та журналістами було проявом популізму та носило виключно політичний характер. Демократи та прибічники рухів BLM та «Антифа» не мали мети дійсно зменшити смертність та злочинність в афроамериканській спільноті.

Переслідуючи свої політичні цілі на виборах 2020 року, представники громадськості та Демократичної партії самі накликали події 6 січня 2021 року. Більшість представників Республіканської партії одразу засудили події 6 січня та навіть звинуватили Дональда Трампа за підбурювання натовпу. Швидке засудження лідерами Демократичної партії насильницьких протестів у Міннеаполісі та Сент-Полі, допомогло б уникнути погромів у містах в 2020 році та не допустити штурм Капітолію 6 січня 2021 року. Проте цього не було зроблено. Натомість ми бачимо, що поляризація й надалі продовжує підвищуватися, як зі сторони Демократичної партії, так і відповідно Республіканської. Допоки лідери обох партій не визнають свою відповідальність за це, рівень насилля в американському суспільстві продовжить зростати. Замах на кандидата в президенти Дональда Трампа може стати лише першим актом нової хвилі політичного насилля у США, адже попереду вибори, які пройдуть в листопаді 2024 року. Такий розвиток подій зашкодить не тільки самим Сполученим Штатами, але й матиме негативні наслідки для підтримання безпеки у всьому світі, враховуючи існування низки військових конфліктів, зокрема війну в Україні.

REFERENCES

- Batchelor, T. (2021). Portland Protesters Have Caused \$2.3 Million in Damage to Federal Buildings. *Newsweek*. Retrieved from <https://www.newsweek.com/portland-protesters-damage-cost-federal-buildings-1566821>
- Bierschbach, B. (2020). Gov. Tim Walz laments 'abject failure' of riot response. *Star Tribune*. Retrieved from <https://www.startribune.com/gov-tim-walz-laments-abject-failure-of-riot-response/570864092>
- Blake, A. (2021). What Trump said before his supporters stormed the Capitol, annotated. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/politics/interactive/2021/annotated-trump-speech-jan-6-capitol/>
- Bowles, N. (2024). *Morning After the Revolution: Dispatches from the Wrong Side of History*. (Thesis).
- Burns, K. (2020). Seattle's newly police-free neighborhood, explained. *Vox*. Retrieved from <https://www.vox.com/identities/2020/6/16/21292723/chaz-seattle-police-free-neighborhood>
- Businesses, government buildings close across Puget Sound region ahead of more planned protests. (2020). *Fox 13 Seattle*. Retrieved from <https://www.fox13seattle.com/news/businesses-government-buildings-close-across-puget-sound-region-ahead-of-more-planned-protests>
- Carnahan, A. (2024). Trump on White House leadership: Run by 'fascists, Marxists, communists'. *Fox News*. Retrieved from <https://www.foxnews.com/media/trump-white-house-leadership-run-fascists-marxists-communists>
- Center for Politics Study: Partisan Desires Override Support for Constitutional Freedoms and American Values. (2023). *The University of Virginia Center for Politics*. Retrieved from <https://centerforpolitics.org/center-for-politics-study-partisan-desires-override-support-for-constitutional-freedoms-and-american-values/>
- City of Seattle settles CHOP lawsuit with Capitol Hill businesses. (2023). *Fox 13 Seattle*. Retrieved from <https://www.fox13seattle.com/news/city-of-seattle-settles-chop-lawsuit>
- Colton, E. (2023). Seattle to pay millions to settle lawsuit over damages from George Floyd-inspired 'autonomous zone' protests. *Fox Business*. Retrieved from <https://www.foxbusiness.com/lifestyle/seattle-to-pay-millions-to-settle-lawsuit-over-damages-from-george-floyd-inspired-autonomous-zone-protests>

- Constitution of the United States. (1787). *U.S. Senate*. Retrieved from <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm>
- Darcy, O. (2020). Right-wing media says Antifa militants have seized part of Seattle. Local authorities say otherwise. *CNN*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2020/06/11/media/seattle-antifa-protest-trump/index.html>
- Demonstrations and Political Violence in America: New Data for Summer 2020. (2020). *ACLEDA*. Retrieved from <https://acleddata.com/2020/09/03/demonstrations-political-violence-in-america-new-data-for-summer-2020/>
- Durkan, J. (2020, June 1). *I want to acknowledge*. (Post). Retrieved from https://x.com/MayorJenny/status/1267244230730113024?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1267244230730113024%7Ctwgr%5E43571c83b09907ad2144030c4d9b8fb67ab11b17%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2F
- Easley, J., & A., Parnes, A. (2020). Democrats seek balance in backing protests, condemning violence. *The Hill*. Retrieved from <https://thehill.com/homenews/campaign/514180-democrats-seek-balance-in-backing-protests-condemning-violence/>
- Everett, B., LeVine, M., & Zanona, M. (2021). The day Trump broke the GOP. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.com/news/2021/01/06/donald-trump-broke-gop-trumpism-capitol-455718>
- Feuer, A. (2022). Three Characters at the Heart of an Unsettling Jan. 6 Narrative. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/06/09/us/politics/jan-6-proud-boys-capitol-police.html>
- Forgey, Q. (2021). GOP lawmakers object to Arizona electors, launching futile bid to undo Biden's victory. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.com/news/2021/01/06/gop-lawmakers-object-to-arizona-electors-455462>
- Freeman, J. (2023). Seattle Lawlessness and the Government Coverup. *The Wall Street Journal*. Retrieved from <https://www.wsj.com/articles/seattle-lawlessness-and-the-government-coverup-f6768159>
- Godwin, M. (2023). Yes, it's okay to compare Trump to Hitler. Don't let me stop you. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/opinions/2023/12/20/godwins-law-trump-hitler-comparisons/>
- Green, S. J. (2020). Prosecutors say man who shot protester on Capitol Hill likely provoked the incident. *The Seattle Times*. Retrieved from <https://www.seattletimes.com/seattle-news/law-justice/prosecutors-say-man-who-shot-protester-on-capitol-hill-likely-provoked-the-incident/>
- Gurr, T. R. (2016). *Why Men Rebel?* Routledge.
- Hermann, P. & Zauzmer, J. (2021). Beaten, sprayed with mace and hit with stun guns: police describe injuries to dozens of officers during assault on U.S. Capitol. *The Washington Post*. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/local/public-safety/police-capitol-injures-trump/2021/01/11/ca68e3e2-5438-11eb-a08b-f1381ef3d207_story.html
- Hsu, S. S. (2021). Jan. 6 riot caused \$1.5 million in damage to Capitol – and U.S. prosecutors want defendants to pay. *The Washington Post*. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/local/legal-issues/capitol-riot-defendants-pay-damages-restitution/2021/06/03/74691812-c3ec-11eb-93f5-ee9558ecef4b_story.html
- Jackson, J. (2021). More Than 1,500 Minnesota Businesses Damaged in George Floyd Protests, Expect to Take Years to Rebuild. *Newsweek*. Retrieved from <https://www.newsweek.com/businesses-year-after-floyd-1596610>
- Jimenez, E., & Raftery, I. (2020). They gave us East Precinct.' Seattle Police backs away from the barricade. *KUOW*. Retrieved from <https://www.kuow.org/stories/they-gave-us-east-precinct-seattle-police-backs-away-from-the-barricade>
- Kalmoe, N.P., & Mason, L. (2020). Most Americans Reject Partisan Violence, But There Is Still Cause for Concern. *Democracy Fund Voter Study Group*. Retrieved from <https://www.voterstudygroup.org/blog/has-american-partisanship-gone-too-far>
- Kaminsky, G. (2024). Kamala Harris-backed bail fund that freed violent criminals back in spotlight. *Washington Examiner*. Retrieved from <https://www.washingtonexaminer.com/news/3093548/kamala-harris-backed-bail-fund-freed-violent-criminals-back-in-spotlight/>
- Kerik, B. (2020). Democrats desperately push the 'peaceful protesters' delusion. *The Hill*. Retrieved from <https://thehill.com/opinion/criminal-justice/513063-democrats-desperately-push-the-peaceful-protesters-delusion/>
- Khavin, D., Willis, H., Cooper, S., Reneau, N., Jordan, D., Engelbrecht, C., Hill, E., Triebert, C., Browne, M., & Botti, D. (2021). Day of Rage: How Trump Supporters Took the U.S. Capitol. Visual Investigations. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/video/us/politics/100000007606996/capitol-riot-trump-supporters.html>
- Kiley, B., Blethen, R., Brownstone, S., & Beekman, D. (2020). Seattle cops dismantle 'occupied' zone, arrest more than 30. *The Spokesman-Review*. Retrieved from <https://www.spokesman.com/stories/2020/jul/01/seattle-cops-start-clearing-occupied-zone-make-arr/>
- Kunkle, F., Svruga, S., & Jouvenal, J. (2020). Police thwart attempt by protesters to topple statue of Andrew Jackson near White House. *The Washington Post*. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/local/public-safety/dc-police-and-protesters-square-off-near-white-house/2020/06/22/cec8c88c-b4c7-11ea-a510-55bf26485c93_story.html
- Kydd, A. H. (2021). Decline, radicalization and the attack on the US Capitol. *Violence: An International Journal*, 2(1), 3-23. <https://doi.org/10.1177/26330024211010043>
- Madsen, S.L. (2020). Sue Lani Madsen: Silence on occupied Seattle area is consent to political violence. *The Spokesman-Review*. Retrieved from <https://www.spokesman.com/stories/2020/jun/18/sue-lani-madsen-silence-on-occupied-seattle-area-i/>
- Nacos, B.L., Bloch-Elkon, Y., & Shapiro, R.Y. (2024). *Hate Speech and Political Violence: Far-Right Rhetoric from the Tea Party to the Insurrection*. Columbia University Press
- Nava, V. (2024). Harris VP pick Tim Walz 'failed to act' as BLM rioters burned Minneapolis in 2020, state Senate panel found. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2024/08/06/us-news/tim-walz-failed-to-act-as-blm-rioters-burned-minneapolis-in-2020-state-senate/>
- Palma, B. (2021). Did Rudy Giuliani Call for 'Trial By Combat' Before Trump Mob Broke Into Capitol? *Snopes*. Retrieved from <https://www.snopes.com/fact-check/giuliani-rally-speech/>

- Pape R. A., & Ruby K. (2021). The Capitol Rioters Aren't Like Other Extremists. *The Atlantic*. Retrieved from <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2021/02/the-capitol-rioters-arent-like-other-extremists/617895/>
- Pettigrew, T. F. 2015. Samuel Stouffer and Relative Deprivation. *Social Psychology Quarterly*, 78(1), DOI: 10.1177/0190272514566793
- Powell, M. (2020). Portland business owners frustrated over indiscriminate vandalism. *Oregon Public Broadcasting*. Retrieved from <https://www.opb.org/article/2020/11/05/property-damage-downtown-portland-small-business/>
- Rioters set Minneapolis police precinct on fire as protests reignite over George Floyd's death. (2020). *KMSP-TV*. Retrieved from <https://www.fox9.com/news/rioters-set-minneapolis-police-precinct-on-fire-as-protests-reignite-over-george-floyds-death>
- Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice*. Berkeley: University of California Press.
- Saavedra, R. (2020). Washington Democrat Governor Jay Inslee Has 'Not Heard Anything About' Extremists Declaring 'Capitol Hill Autonomous Zone' In Seattle. *The Daily Wire*. Retrieved from <https://www.dailywire.com/news/washington-democrat-governor-jay-inslee-has-not-heard-anything-about-extremists-declaring-capitol-hill-autonomous-zone-in-seattle>
- Safarpour, A., Druckman, J., Lazer, D., Trujillo, K. L., Shere, A., Baum, M., ... Lin, J. (2022). *The COVID States Project #80: Americans' views on violence against the government*. <https://doi.org/10.31219/osf.io/753cb>
- Schow, A. (2020). Minneapolis Mayor Asks Rioters To Wear Face Masks And Practice Social Distancing As City BURNS. *The Daily Wire*. Retrieved from <https://www.dailywire.com/news/minneapolis-mayor-asks-rioters-to-wear-face-masks-and-practice-social-distancing-as-city-burns>
- SPD: 57 arrests, 'hundreds' of buildings damaged during weekend's riots. (2020). *Fox 13 Seattle*. Retrieved from <https://www.fox13seattle.com/news/spd-57-arrests-hundreds-of-buildings-damaged-during-weekends-riots>
- Stouffer, S. A., Suchman, E. A., DeViney, L. C., Star, S. A., & Williams, Robin, M. Jr. (1949). *Studies in Social Psychology in World War II: The American Soldier*. (Vol. 1, Adjustment During Army Life). Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Walsh, B. (2024). Democrats say Trump is an existential threat. They're not acting like it. *Vox*. Retrieved from <https://www.vox.com/today-explained-newsletter/358061/democrats-biden-trump-existential-threat-democracy-debate>
- WATCH: Rioters Chase Police Cars In Seattle; Throw Large Firework At Police Building In Portland. (2020). *The Daily Wire*. Retrieved from <https://www.dailywire.com/news/watch-rioters-chase-police-cars-in-seattle-throw-large-firework-at-police-building-in-portland>

Personal Brand and the Role of Mohammed bin Salman in Shaping the Modern Political Landscape of Saudi Arabia

UDC: 323:321.61(532)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172482>**Didyk Oksana**Ph.D. Student¹, Research Assistant², <https://orcid.org/0000-0003-0491-3395>, didykthestrategist@gmail.com¹*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)*²*Institute of Cross-Cultural and Regional Studies, University of Copenhagen (Copenhagen, Denmark)*

Abstract

This study aims to critically examine the strategic construction and utilization of Mohammed bin Salman's (MBS) personal brand, analyzing its impact on Saudi Arabia's domestic and international stance, particularly in the framework of Vision 2030. The **relevance** of this research stems from the rising importance of personal branding in political leadership, especially in modern autocracies where leaders like MBS navigate reformist objectives within authoritarian structures. While previous studies have explored various facets of MBS's leadership, the **purpose** of this research uniquely assesses the role of his personal brand in consolidating power, nurturing nationalism, and rebranding Saudi Arabia globally.

Using an innovative combination of branding theories and political science frameworks, the article explores how MBS's image is deliberately crafted for diverse audiences. The analysis covers domestic and international strategies, from media manipulation and historical symbolism to promoting hyper-nationalism and economic diversification under Vision 2030.

Results reveal that MBS's brand substantially aids in consolidating authority within Saudi Arabia, promoting national pride, appealing to youth aspirations, and aligning modernization with traditional values. Despite Western critiques, his brand repositions Saudi Arabia as a major global actor internationally. This dual nature – reformist yet authoritarian, modernizing yet tradition-bound – creates a potent tool shaping both internal governance and external diplomacy.

Among its **conclusions**, the study underscores MBS's personal brand as a crucial force in Saudi Arabia's internal transformation and evolving foreign relations, offering valuable insights into the influence of leadership branding on national modernization efforts.

Keywords: political branding, personal brand, brand strategy, Middle East, Saudi Arabia, authoritarian regime, modernization, nationalism, geopolitics, political landscape

Особистий бренд та роль Мохаммеда бін Салмана у контексті формування сучасного політичного ландшафту Саудівської Аравії

Дідик Оксана*Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Харків, Україна)**Інститут міжкультурних та регіональних досліджень Копенгагенського Університету (Копенгаген, Данія)*

Анотація

Дослідження має на меті проведення критичного аналізу стратегічного формування та використання особистого бренду Мохаммеда бін Салмана (МБС) і його впливу на внутрішню та міжнародну позицію Саудівської Аравії в рамках програми Vision 2030. **Актуальність** цієї роботи обумовлена зростаючою роллю особистого брендингу в політичному керівстві, особливо в сучасних автократіях, де лідери, як-от МБС, поєднують прагнення до реформ із авторитарними методами управління. Попередні дослідження розглядали різні аспекти керівництва МБС, проте саме цей аналіз унікально оцінює вплив його особистого бренду на консолідацію влади, розвиток націоналізму та ребрендинг Саудівської Аравії на глобальній арені.

Застосовуючи інноваційне поєднання теорій брендингу та політичних наукових підходів, стаття досліджує, як цілеспрямовано формується імідж МБС для різних аудиторій. Аналіз охоплює як внутрішні, так і міжнародні стратегії – від маніпуляцій медіа та використання історичних символів до просування гіпернаціоналізму та економічної диверсифікації, що є частиною Vision 2030. **Результати** свідчать, що бренд МБС значно сприяє зміцненню влади всередині Саудівської Аравії, стимулює національну гордість, відповідає на прагнення молоді та гармонійно поєднує модернізацію з традиційними цінностями. Попри критику з боку Заходу, його імідж сприяє утвердженню Саудівської Аравії як вагомого гравця на світовій арені.

Серед **основних висновків роботи** – визнання особистого бренду МБС як важливого чинника у процесі внутрішньої трансформації Саудівської Аравії та у зміні її зовнішньополітичних відносин. Дослідження надає цінні інсайти щодо впливу особистого брендингу лідера на національні зусилля з модернізації та на роль держави у глобальному контексті.

Ключові слова: політичний брендинг, особистий бренд, брендова стратегія, Близький Схід, Саудівська Аравія, авторитарний режим, модернізація, націоналізм, геополітика, політичний ландшафт

Стаття надійшла / Article arrived: 31.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.08.2024

Introduction.

The emergence of Mohammed bin Salman (MBS) as a key figure in Saudi Arabia's contemporary political landscape represents a significant shift in the kingdom's governance and its global standing. MBS's ascent to power has been marked by bold reforms, ambitious policies, and an assertive international posture, which have drawn significant attention from global media, policymakers, and scholars alike. However, beyond these tangible actions lies the intricate construction of MBS's brand – a curated image central to his influence within and beyond Saudi Arabia. This article explores how this personal brand, more than any other single factor, has significantly shaped perceptions of his leadership and, by extension, the direction of Saudi Arabia's political and economic reforms. The role of the audience in shaping MBS's brand is crucial, as their recognition and acceptance of his desired identity is what ultimately determines the success of his brand. In this paper, by personal brand, we take the definition by Waller, stating that a personal brand is the public representation of an individual's core identity, combining how they present themselves with the value they offer to their target audience. It involves deliberately crafting a desired identity that aligns with one's values and goals while managing the audience's perception of that identity (Waller, 2020, p. 20). Once established, this brand identity can be actively shaped to maintain a positive and impactful image that resonates with the intended audience.

Examining MBS's brand offers a unique perspective on the ongoing changes in Saudi Arabia. Unlike traditional analyses that might emphasize historical context, leadership theory, or the role of charisma, studying MBS's brand allows us to see how modern media strategies, image management, and power projection converge in the digital age. MBS's image as a reformer and modernizer, juxtaposed with his authoritative governance, reveals the dual nature of his brand – one that seeks to appeal to both progressive aspirations and traditional power structures. This duality makes his brand particularly potent in a region where image and perception are crucial in legitimizing authority, especially as Saudi Arabia navigates a path toward greater openness and international recognition.

Furthermore, studying MBS through the lens of personal branding is particularly relevant in an era where global leaders increasingly employ sophisticated public relations tactics to manage their images. MBS's strategic media use, from high-profile interviews to a staged public appearance, has helped him craft a narrative that resonates with domestic and international audiences. This narrative advances his political objectives and positions him as a figure capable of bridging the gap between Saudi Arabia's conservative traditions and the demands of a rapidly changing world. His brand has also played a crucial role in fostering a renewed sense of nationalism in Saudi Arabia, aligning the kingdom's youth with his vision

of modernization and national pride. Understanding this aspect of his leadership provides insights into how modern autocrats use branding to maintain power in an age of mass communication and social media.

The controversies surrounding MBS – including the kingdom's involvement in the Yemen conflict – add complexity to his brand. These incidents have tested his image as a reformer while highlighting the balance he must maintain between domestic pressures and international scrutiny. Simultaneously, his efforts to promote a more open Saudi society and his ambitions for the kingdom's greater integration into the global economy have become central elements of his brand. This blend of assertiveness, openness, and a push for international recognition illustrates the multifaceted nature of his leadership. By analyzing the construction and impact of MBS's personal brand, this article aims to contribute to a deeper understanding of the interplay between image, power, and politics in the 21st century.

In the context of authoritarian states, the personal brands of leaders take on distinct characteristics that reflect the unique challenges and opportunities these leaders face. Modern political science must evolve to incorporate brand analysis techniques when studying these regimes, moving beyond the colonial and stereotypical views that reduce authoritarian leadership to mere tools of repression and coercion. Leaders in the Gulf countries, including Mohammed bin Salman, have demonstrated that personal branding consolidates power and is a critical strategy for uniting society and transforming the national image. By creating a brand that resonates with domestic and international audiences, these leaders can redefine their countries' global standing, attract foreign investment, and foster a sense of national pride.

A strong country brand is crucial in today's interconnected world as it influences everything from diplomatic relations to economic development. For leaders in authoritarian regimes, a well-managed personal and national brand can mitigate the negative perceptions often associated with such governments, allowing them to project a narrative of modernization, stability, and growth. This shift in branding can pave the way for greater international recognition and support, which is essential for achieving long-term strategic goals. By analyzing the personal brands of these leaders, scholars can gain a more nuanced understanding of how power is exercised in contemporary authoritarian states, moving beyond outdated notions that overlook the sophisticated and often subtle methods of influence employed by modern autocrats.

In the article, the following research questions are of primary interest:

1. How has Mohammed bin Salman's personal brand been constructed and maintained, and what strategies have been employed to project this brand domestically and internationally?

2. How does the personal brand of Mohammed bin Salman contribute to the consolidation of power within

Saudi Arabia, particularly in terms of societal cohesion and the promotion of nationalism?

3. *What role does Mohammed bin Salman's personal brand play in reshaping Saudi Arabia's international image, and how does this influence the kingdom's diplomatic and economic relationships?*

4. *How does the controversial nature of Mohammed bin Salman's personal brand, mainly as Western media have critically addressed it, compare with its general perception within Saudi Arabia and its intended image under Vision 2030?*

The subject of this research is the strategic use of personal branding by political leaders in authoritarian states, with a specific focus on Mohammed bin Salman (MBS). The object of the study encompasses the various components and strategies that constitute MBS's personal brand and the subsequent socio-political and international implications of this branding. This research seeks to unravel the mechanisms through which MBS's personal brand has been meticulously constructed and maintained, examining these strategies' broader impact on domestic governance and international diplomacy.

The article aims to critically analyze the construction of MBS's personal brand, explore its implications for Saudi society, and evaluate its influence on the kingdom's global standing. Specifically, the research aims to elucidate how MBS's brand contributes to the consolidation of power within Saudi Arabia by fostering nationalism and societal cohesion and aligning public sentiment with its modernization agenda. Moreover, the study will assess the extent to which this personal brand has been instrumental in reshaping Saudi Arabia's international image, enhancing its diplomatic relations, and attracting foreign investment. These goals underscore the importance of understanding personal branding as a strategic tool in contemporary political leadership, particularly within authoritarian regimes.

To achieve these objectives, the research will employ qualitative content analysis, case studies, and discourse analysis. *Qualitative content analysis*, introduced by Phillip Mayring (Mayring, 2021), will examine media reports, public speeches, and staged appearances to deconstruct the narrative and visual elements that form MBS's brand. This approach will provide insights into how his brand is communicated to domestic and international audiences. Using the methodology by Laure Paquette (Paquette, 2002, pp. 54-63), the *case study method* will be employed to offer a detailed examination of MBS's branding efforts, with comparisons to other Gulf leaders where relevant, to identify the unique characteristics of his approach. *Discourse analysis* (Hamilton et al., 2018, pp. 310-319, 408-414) will further explore the language and rhetoric used by MBS, focusing on how these elements are employed to frame his image and policy initiatives in ways that resonate with different audiences.

Additionally, the study will incorporate insights from *interviews with ten experts*, with the inspiration of the methodology by A. Bogner, B. Littig, W. Menz (Menz et al., 2009), from leading branding and public relations firms in the Gulf region. These interviews will provide expert perspectives on the communication strategies, image-building techniques, and brand positioning of Mohammed bin Salman. Including these expert insights will be critical in understanding the sophisticated and nuanced methods employed in constructing MBS's personal brand. The research thus aims to contribute to a broader academic understanding of how personal branding functions in authoritarian contexts, challenging traditional views that often reduce such regimes to mere exercises of power and repression. Through this lens, the study will highlight the importance of personal and national branding in consolidating political power and transforming a country's global image, emphasizing the significance of these strategies in the 21st-century geopolitical landscape.

Analysis of previous research and publications.

The article focuses on various academic areas, including the concept social change and modernization, transformation of leadership in modern autocratic regimes in Gulf countries, and the concept of personal brands in politics.

Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement by Chuanqi He (He, 2014) outlines a scientific and systematic general approach to national development, focusing on economic diversification, technological innovation, and governance reform. It emphasizes the importance of integrating modern technologies, advancing social structures, and enhancing global competitiveness to foster sustainable growth. The book advocates for a holistic modernization strategy that addresses political, social, and economic challenges, driving nations toward long-term prosperity and stability. Talking precisely about Saudi Arabia, the article "Vision 2030: Saudi Arabia's Modernization" by Nadiya Azahra Hidayat, Yon Machmudi, and Siti Rohmah Soekarba focuses on how Vision 2030 blends economic diversification with social reforms, balancing modernity with traditional Islamic values. The study emphasizes rapid social changes, such as increased women's participation and economic liberalization, while using modernization theories to analyze the shift in Saudi Arabia's historically conservative society, also questioning whether Saudi society can fully integrate such reforms without significant backlash from conservative factions (Hidayat et al., 2022). The article "Determinants of Patriarchy in The Middle East: Hope for the 2030 Vision in a New Saudi Arabia" examines the factors perpetuating patriarchal structures in the Middle East and explores the potential for gender reforms and social change under Saudi Arabia's Vision 2030 (Soekarba, 2019). Among the credible analytic reports, the ones by Pacific Council (Smith & Al Homoud, 2019)

and the AbuSulayman Center for Global Islamic Studies at George Mason University (Hammond, 2021), much attention is given to the religious changes in society and the central aspect is the fundamental nature of the MBS's reforms towards modernization and dealing with Wahhabism.

Many publications on Saudi Arabia's Vision 2030 and the region's social changes focus on narrow, specific aspects like economic diversification or women's rights, often revisiting similar themes. While valuable, these studies leave a research gap in understanding the systemic changes in Saudi Arabia's political structure. This article aims to address that gap by providing an updated analysis focusing on the political system shifts under Vision 2030, offering new insights into the evolving governance landscape.

Critical works on the political innovations introduced by MBS, such as "Vision or Mirage: Saudi Arabia at the Crossroads" (Rundell, 2020) and "MBS: The Rise to Power of Mohammed Bin Salman" (Hubbard, 2021), emphasize the tension between ambitious modernization goals and the preservation of traditional power structures, particularly in consolidating MBS's personal authority. In contrast, this article focuses specifically on how MBS's personal brand is crafted and leveraged to support these transformations.

Highly resonant books "Behind the Kingdom's Veil: Inside the New Saudi Arabia under Crown Prince Mohammed Bin Salman" (Koelbl, 2020) and "Blood and Oil: Mohammed Bin Salman's Ruthless Quest for Global Power" (Hope & Scheck, 2020) focus on political intrigue, power dynamics, and the sometimes-controversial methods used by MBS to consolidate control. While these works highlight the strategic maneuvering behind the scenes, this article offers a more measured analysis, concentrating on MBS's personal brand and its role in shaping both domestic governance and international perceptions, without delving into conspiratorial or sensational narratives.

"Leadership in Saudi Arabia: A Multifaceted Phenomenon" examines the complexity of leadership in Saudi Arabia, focusing on the blend of traditional, religious, and modern styles that shape the kingdom's governance. In contrast, this article provides a more focused perspective by analyzing how Mohammed bin Salman's personal brand, specifically under Vision 2030, reshapes both domestic leadership dynamics and Saudi Arabia's international image, offering new insights into contemporary political branding in an autocratic state. There are works examining the effect of appearance of celebrities (Gunter, & Wykes, 2008) and political candidates (Carrión-Yaguana, & Carroll, 2022) that shed light of how the audience positively react to the leaders who are considered more attractive physically. On the contrary, analytical article "Looks Matter, Even in Politics," research reveals that while physical appearance plays a role in political success, candidates ranked as

"more attractive" actually fared quite poorly in their respective elections, challenging the assumption that good looks guarantee electoral victory (Gunn, 2016). Such opposite assumptions encourage further investigation into whether physical appearance similarly influences the perception of non-elective leaders like Mohammed bin Salman (MBS), a figurehead of an autocratic state. Therefore, examining the role of physical attractiveness in shaping MBS's public image can provide insight into how appearance influences leadership perception in non-democratic regimes along with the related public relations solutions.

Results.

Saudi Arabia's modernization, particularly under Vision 2030, is a strategically critical initiative driven by the need to diversify the economy and reduce dependence on oil revenues. Vision 2030 is Saudi Arabia's ambitious blueprint for transforming its economy and society, aiming to reduce the kingdom's dependency on oil, diversify its economy, and develop public service sectors such as health, education, infrastructure, recreation, and tourism. While the initiative represents a bold and necessary step toward modernization, it faces significant challenges that warrant critical scrutiny.

One of the primary concerns is the feasibility of achieving the outlined goals within the set timeline. Vision 2030 aims to reshape an economy and society heavily dependent on oil revenues for decades. The scope of this transformation is vast, requiring not just economic reforms but also cultural and social shifts that take time to achieve in a short period. Critics argue that some targets, particularly those related to economic diversification and job creation in the private sector, may need to be more optimistic given the structural and bureaucratic challenges inherent in the Saudi economy. Another critical aspect is the social impact of Vision 2030, particularly in a society where conservative values are deeply entrenched. The plan's push towards liberalization, including expanding entertainment options, women's rights, and social freedoms, has been met with support and resistance. While these changes are crucial for modernization and aligning with global norms, they risk alienating population segments who may view these shifts as too rapid or conflicting with traditional values. Balancing these societal changes with maintaining social cohesion is a delicate challenge that Vision 2030 must navigate.

Additionally, the financial sustainability of Vision 2030 has been questioned, especially in light of fluctuating oil prices and global economic uncertainties. The success of many of the initiative's projects, such as the ambitious NEOM megacity, depends on substantial foreign investment and sustained economic growth. However, geopolitical tensions and investor skepticism could impede the flow of necessary capital. Moreover, the government's ability to fund these projects while managing the economic transition away from oil poses a significant financial challenge. With global energy

markets shifting, Saudi Arabia recognizes the urgency of developing new economic sectors, such as tourism, technology, and entertainment. The kingdom's Islamic identity plays a vital role in this, not only as a cultural and spiritual foundation but also as a significant economic asset. As the epicenter of the Muslim world, Mecca draws millions of pilgrims annually, generating approximately \$12 billion in revenue. This economic boost is vital as Saudi Arabia seeks to maintain and grow its economy through religious tourism, positioning itself as a global leader beyond its oil wealth. The timing of this modernization is crucial from both a geopolitical perspective and the personal brand of Crown Prince Mohammed bin Salman (MBS). Geopolitically, as regional dynamics evolve, Saudi Arabia must adapt to remain relevant and assert its leadership, particularly in the Muslim world. This modernization is not merely about preserving tradition but enhancing the country's economic stability and global influence.

Furthermore, this initiative is closely tied to MBS's personal brand. It represents a new generation of leaders focused on systemic change rather than relying on traditional leadership styles or mere charisma. MBS embodies a younger, more globally connected Saudi population, driving long-term, sustainable reforms. His emphasis on modernization reflects a response to internal demands for economic diversification and an effort to reposition Saudi Arabia as a forward-looking and influential player on the global stage.

Compared to other Gulf states like the UAE, Oman, Qatar, and Kuwait, Saudi Arabia's approach to modernization is distinct due to its careful balancing of religious identity and economic innovation. While these other states also navigate the tension between tradition and modernity, their approaches differ significantly due to their socio-political contexts. Saudi Arabia's emphasis on religious identity and economic diversification through religious tourism sets it apart, making its path to modernization both inevitable and strategically innovative.

Moreover, Saudi Arabia's concept of hyper-nationalism further distinguishes its modernization efforts from those of its Gulf neighbors. This *hyper-nationalism*, centered around loyalty to the ruling family, religious identity, and the vision of MBS, reinforces Saudi Arabia's position as the global leader of the Muslim world. Unlike other Gulf states, where nationalism is often linked to economic achievements or global influence, Saudi nationalism under MBS has embraced a more assertive, ideologically driven focus. MBS has actively fostered a sense of national pride through state-controlled narratives that tie Saudi identity closely to his leadership, as well as religious stewardship of the holy sites of Mecca and Medina. Regardless of different aspects of modernization, a reduced focus on religious identity might present unique challenges, particularly in terms of symbolism. The Saudi flag, for instance, prominently

features the Islamic declaration of faith, or *shahada* (the Islamic testimony of faith declaring belief in the oneness of God and the prophethood of Muhammad): "There is no god but God. Muhammad is the Messenger of God" (لا إله إلا الله محمد رسول الله). This phrase is a central tenet of Islam, underscoring the country's deep-rooted religious foundations. The presence of the *shahada* on the flag makes an effort to reduce the emphasis on religious identity technically and symbolically complex, as altering the flag would require navigating both national pride and Islamic sensitivities, given that the *shahada* holds profound spiritual significance for Muslims worldwide.

This hyper-nationalism, particularly under MBS, involves efforts to stoke national pride by focusing on Saudi exceptionalism, which serves both to consolidate internal loyalty and to position the kingdom as a distinct leader in the Arab and Muslim world. As noted by Bernard Haykel, MBS has mobilized nationalism to legitimize his reforms, particularly in areas where they conflict with more traditional elements of Saudi society (Haykel, 2023). This blend of economic modernization, religious leadership, and strong nationalist rhetoric shapes Saudi Arabia's unique path, making it crucial to consider both geopolitical factors and MBS's brand in understanding the kingdom's ongoing transformation.

Saudi Arabia's modernization under Vision 2030 differs from other Gulf states like the UAE, Oman, Qatar, and Kuwait due to its unique socio-political context and focus on balancing tradition with innovation. While the UAE has rapidly modernized, particularly in cities like Dubai, positioning itself as a global business and tourism hub, Saudi Arabia has been more cautious about opening up its society and economy.

Historically, Saudi Arabia was not seen as a secular tourist (not pilgrimage) destination due to its strict laws, cultural restrictions, and weak international brand. The country's image was shaped by its religious identity, and there was little awareness of its potential as a travel destination. Vision 2030 aims to transform this by developing infrastructure, urban spaces, and tourism, making the kingdom more attractive to global visitors. Projects like NEOM, a futuristic megacity on the Red Sea coast, reflect Saudi Arabia's ambitions to modernize and diversify its economy.

Moreover, Saudi Arabia has traditionally been more passive in cooperating with Western countries in many strategic areas, including the defense industry. However, Vision 2030 marks a shift towards greater engagement and innovation, seeking to elevate Saudi Arabia's role on the global stage. While the kingdom's approach contrasts with the UAE's aggressive pursuit of global influence, it represents a calculated effort to secure economic stability and international relevance through modernization that carefully integrates tradition with progress.

In comparison, Qatar and Oman have taken different paths. Qatar has leveraged its wealth for global influence, particularly in media and sports (Amin et

al., 2024, p. 365). The country focuses on soft power rather than the deeply rooted religious nationalism seen in Saudi Arabia. With its conservative and gradual modernization, Oman prioritizes social harmony and stability (Pappas Funsch, 2015, pp. 67-69). With its relatively open political system, Kuwait has focused on maintaining political stability without the large-scale modernization projects seen in Saudi Arabia. These differences highlight how each Gulf state balances tradition and modernity according to its unique socio-political context and strategic goals.

The following is a detailed examination of the strategies employed by Mohammed bin Salman (MBS) in reshaping the political system of Saudi Arabia. The analysis includes an evaluation of which strategies represent new approaches that diverge from those utilized by previous leaderships, highlighting the innovative aspects of MBS's governance compared to traditional methods in the kingdom:

1. Centralization of Power:

MBS has significantly consolidated power within the royal family, centralizing authority around himself. MBS has strategically utilized his popularity to engage directly with the Saudi population, particularly the youth (Dickey, 2020). This marks a departure from previous leaders, who maintained a more distant relationship with the public and relied heavily on the conservative establishment. By aligning his personal brand with modernization efforts under the already mentioned Vision 2030, MBS has consolidated power and influence in a way that previous rulers could not achieve, gaining broad support for his ambitious reforms.

2. Reduction of Clerical Influence:

MBS has significantly curtailed the influence of Saudi Arabia's religious establishment, reducing its role in governance, a sharp break from the approach of previous Saudi rulers who relied heavily on clerical support for political legitimacy (Dadouch, 2021). His reforms to modernize the kingdom have minimized the clergy's traditional power, allowing MBS to centralize authority under his leadership. This represents a shift from the balance of power that characterized earlier regimes, which relied on the religious establishment to maintain their rule.

3. Economic Reforms:

Through Vision 2030, MBS has aggressively pushed for economic diversification, shifting the kingdom's reliance away from oil dependency. While prior leadership discussed diversification, MBS's approach is more systematic and ambitious, targeting sectors such as tourism, entertainment, and technology. However, these aggressive reforms have raised concerns about the kingdom's economic stability, especially given the potential social and political risks associated with rapid transformation and global market dependencies (Arezki, 2024).

4. Social Reforms:

Implementing social reforms, such as allowing women to drive and join the labor market (Alharbi, 2022, p. 67), and promoting entertainment and cultural activities, marks a significant departure from the past. Social liberalization at this scale was previously unheard of, as Saudi Arabia had long adhered to conservative interpretations of religious law that limited public life for women and restricted entertainment sectors. These reforms, while widely praised, have also faced backlash from conservative factions, highlighting the delicate balance MBS must maintain between modernization and traditional values.

5. Anti-Corruption Campaigns:

MBS launched high-profile anti-corruption campaigns, leading to the detention of high-ranking officials and businessmen. Recently, it announced the law of whistleblowing protection (the protection of individuals, especially employees of corporations, etc., who report on economic wrongdoing they have witnessed) in 2024-issued corresponding law (Saber, 2024). Previous leadership avoided public purges, maintaining stability within the elite.

6. Suppression of Dissent:

Under the leadership of Mohammed bin Salman (MBS), it is widely believed that there has been a marked increase in the targeting of critics and opposition figures, both within Saudi Arabia and abroad, in an effort to suppress dissent. While suppression of political opposition has historically been part of Saudi governance, the methods allegedly employed under MBS appear more assertive and expansive. Amnesty International has reported numerous instances where activists, journalists, and dissidents have been detained, with some facing severe legal consequences. Though these claims have been met with varying degrees of confirmation, the overall perception is that there is a heightened effort to curtail dissent, particularly in high-profile cases that have garnered international attention (Defying Saudi Arabia's Kingdom of Repression, n.d.).

7. Leveraging Technology for Surveillance:

MBS has increasingly turned to advanced surveillance technologies to monitor and control the population, reflecting a broader global trend toward digital governance. The scale and sophistication of surveillance under his leadership, mainly through projects like NEOM and The Line, are unprecedented in Saudi Arabia. The Line, a high-tech city being developed under Vision 2030, has raised concerns about the potential use of personal data for surveillance purposes. Reuters notes that the city will rely heavily on data collection, with individuals possibly asking to "sell" their data for enhanced services (Farouk, 2022). Although Vision 2030 is ongoing and the full extent of these technologies has yet to be analyzed, the potential for mass surveillance through such initiatives suggests a new era of data-driven governance in Saudi Arabia.

8. Control of the Media:

MBS has exerted significant influence over media outlets to shape public perception and maintain control over the narrative. This practice has long been part of Saudi governance. However, this control has intensified under his leadership, particularly with the consolidation of major media organizations under state-aligned entities. According to a BBC report, Saudi authorities have tightened their grip on both domestic and international media, employing censorship, restricting press freedom, and, in some cases, detaining journalists (BBC News, 2023). The government also controls how its image is portrayed abroad, influencing media coverage to present MBS's modernization efforts positively while suppressing reports critical of his policies.

9. Assertive Regional Influence and Foreign Policy:

Under Mohammed bin Salman (MBS), Saudi Arabia has adopted a more assertive and proactive approach in its regional foreign policy, particularly exemplified by the ongoing intervention in Yemen. This shift towards greater militarization marks a significant departure from the kingdom's previous strategies, which were often more restrained and defensive. MBS's approach, driven by a desire to counter Iran's regional influence, has led to deeper involvement in conflicts across the Middle East, notably in Yemen where the Saudi-led coalition has faced criticism for its humanitarian toll. According to Crisis Group, MBS's foreign policy is characterized by both an attempt to consolidate Saudi influence in the region and a readiness to take bolder actions that previous leadership might have avoided (Understanding Saudi Arabia's Recalibrated Foreign Policy, 2023). This aggressive stance has extended beyond Yemen to areas like Lebanon, where Saudi Arabia's diplomatic influence has become more forceful. The decision to engage militarily while aiming to strengthen Saudi Arabia's geopolitical position has come at a significant cost, both financially and in terms of international criticism regarding the humanitarian impact of these conflicts.

10. Strategic Alliances with Non-Western Powers:

Strategic Alliances with Non-Western Powers: Under Mohammed bin Salman, Saudi Arabia has increasingly sought to diversify its geopolitical partnerships by building stronger relationships with non-Western powers such as Russia and China. This marks a significant shift from the kingdom's traditional reliance on Western allies like the United States and Europe. By engaging with global powers beyond the West, Saudi Arabia aims to broaden its strategic options, reduce its dependence on Western influence, and assert more independence in its foreign policy. The kingdom's deepening ties with China are evident through increased energy cooperation and strategic investments, with Saudi Arabia playing a pivotal role in China's Belt and Road Initiative. Meanwhile, its growing relationship with Russia, particularly in the energy sector through OPEC+ collaborations, has strengthened Riyadh's geopolitical influence in global oil

markets. According to the German Marshall Fund, Saudi Arabia's recalibration of alliances is part of a broader strategy to position itself as a "global swing state," capable of engaging with multiple centers of power to enhance its regional and global influence (Alliances in a Shifting Global Order: Saudi Arabia, 2023). This rethinking of alliances reflects MBS's desire to navigate the evolving global geopolitical landscape while leveraging Saudi Arabia's energy dominance and strategic location.

These strategies illustrate how MBS is reshaping Saudi Arabia's political landscape, often using unprecedented methods to maintain control, modernize the country, and increase its global influence.

In analyzing the personal brand construction of Mohammed bin Salman (MBS), focus was placed on several vital aspects that collectively shape his public image domestically and internationally. Emphasis was given to his efforts toward modernization, mainly through Vision 2030, which positions him as a progressive leader committed to transforming Saudi Arabia into a modern state. Simultaneously, the projection of the already mentioned hyper-nationalism was explored, highlighting how MBS fosters a strong sense of Saudi identity and sovereignty, which consolidates domestic support. His strategic use of media and public appearances was also examined, showing how carefully crafted communication strategies reinforce his global and local image. Additionally, attention was paid to his leadership style and public engagement, where efforts to appear accessible and relatable, especially to the younger generation, were noted. The duality of his brand, balancing modernization with traditional nationalism, was recognized as a central feature that creates a complex and sometimes contradictory image, contributing to the controversies surrounding his brand.

Before delving into Mohammed bin Salman's (MBS) personal brand and its implications for Saudi Arabia, it is essential to understand the concept of *cobranding or brand alliance* between a politician's personal brand and the policies they introduce. As a term, cobranding comes from product marketing, where two brands ally to introduce a new product or benefit from cooperation via bringing shared brand equity (Cornwell et al., 2023, p. 319). Here, in the case of politicians and policy, *the cooperation of MBS's brand and Vision 2030 is to form the new political landscape of modern Saudi Arabia*. In other words, the relationship between Mohammed bin Salman and Vision 2030 can be seen as cobranding rather than traditional brand sponsorship. In co-branding, two entities – here, MBS's brand and the Vision 2030 initiative – are closely linked to create a unified image that enhances the credibility and appeal of both. MBS's image as a reformist and modernizer is intricately tied to the success of Vision 2030, while the vision relies on his leadership and personal brand to gain legitimacy and public support. This symbiotic relationship strengthens the overall branding strategy, making it a clear case of co-

branding. This strategy involves aligning the politician's identity with specific policies or initiatives, creating a strong association between the leader and their reforms. Such an approach can enhance the credibility and appeal of both the politician and the policy, as the success of one often reflects positively on the other.

However, this case of cobranding strategy has advantages and disadvantages. On the positive side, it allows for a more cohesive narrative, where the politician's personal values and goals are directly linked to their policy initiatives. This can build trust and loyalty among supporters, as they see the leader as personally invested in the success of the policies. On the downside, it also means that any failures or controversies related to the policy can directly impact the politician's brand, potentially leading to a loss of credibility or support.

Such a strategy is particularly relevant in the case of MBS and Vision 2030. By closely associating his personal brand with the ambitious reforms of Vision 2030, MBS has positioned himself as the face of Saudi Arabia's modernization efforts. While this has helped to rally support for the initiative, it also means that any setbacks or criticism of Vision 2030 could have significant repercussions for his brand. MBS is one of many political figures who employ such a strategy in modern politics. Still, his approach is uniquely impactful, given the scale and scope of the changes he is pursuing in Saudi Arabia.

In modern global politics, brand sponsorship between a politician's brand and the policies they introduce has become increasingly prevalent. Several leaders have successfully tied their personal image to national initiatives, leveraging their identity to promote and legitimize key reforms and strategies.

Narendra Modi, Prime Minister of India, has designed his personal brand as a dynamic, decisive leader, closely aligning it with initiatives like "Make in India," "Digital India," and "Swachh Bharat" (Clean India initiative). His reputation as a reformer and strong leader has been instrumental in positioning India as a global economic powerhouse. Modi's global engagements, including speeches at international forums, reinforce his brand, making him a key figure in advancing India's ambitions on the world stage and enhancing its appeal to foreign investors.

Similarly, Xi Jinping, the President of China, has developed a personal brand centered around the "China Dream," which aims for national rejuvenation, economic prosperity, and global leadership. His robust and visionary leadership style is deeply intertwined with major policy strategies like the Belt and Road Initiative (BRI). Xi's brand drives these initiatives and strengthens China's image as a powerful and ambitious nation. The "China Dream" reflects both Xi's ambitions and China's national goals, showcasing how his leadership is essential to the country's branding.

Recep Tayyip Erdoğan, President of Turkey, has built a personal brand characterized by strong leadership,

religious conservatism, and assertive nationalism. His brand is crucial in shaping Turkey's domestic policies and assertive regional and international affairs stance. Erdoğan's emphasis on protecting Turkey's sovereignty and Islamic identity is central to his foreign policy decisions and domestic reforms. His leadership, which often challenges Western norms, positions Turkey as an independent power in the region, with his brand reinforcing the country's national narrative both domestically and globally.

Emmanuel Macron, the President of France, has crafted a personal brand focused on reform, innovation, and France's leadership in Europe and the world. His brand emphasizes modernity, progressive values, and multilateralism. Macron's brand has driven significant domestic reforms, such as changes to the labor market, and has promoted France's leadership in international diplomacy, particularly within the European Union. His image as a young, dynamic leader bridging traditional political divides has been central to enhancing France's global influence.

Mohammed bin Salman's brand as a young reformist leader is closely tied to the ambitions of Vision 2030, similar to how Modi, Xi, Erdoğan, and Macron use their brands to advance their national strategies. In each case, the leader's image is not merely a reflection of their leadership style but a strategic tool to sponsor and promote their country's broader policy objectives and international branding. These leaders shape domestic and global perceptions, enhancing their countries' strategic positioning on the world stage.

One additional dimension of Mohammed bin Salman's (MBS) cobranding strategy involves his deliberate use of the image of his great-grandfather, King Abdulaziz Al Saud, the founder of Saudi Arabia. By recreating iconic photographs, such as the one of Abdulaziz in traditional attire, MBS aligns his modern leadership with the legacy of his revered ancestors. This connection reinforces MBS's image as both a modernizer and a guardian of Saudi traditions, appealing to a wide range of the Saudi population, from youth eager for change to conservative elements who value historical continuity. A similar strategy can be observed in Iran, where Supreme Leader Ali Khamenei and the political establishment frequently reference Ayatollah Khomeini, the leader of the 1979 Islamic Revolution. By invoking Khomeini's image and ideology, Iranian leaders maintain a connection with the country's revolutionary roots, reinforcing the legitimacy of the current regime. This association allows them to present themselves as protectors of Khomeini's vision while adapting to modern political challenges.

Such cobranding steps are effective because they invoke the authority of a foundational figure, helping current leaders strengthen their legitimacy while introducing new reforms. In MBS's case, by linking his leadership to Abdulaziz, he is able to modernize Saudi Arabia while assuring the public that these changes

are consistent with the kingdom's historical values and legacy.

The decision to focus on the controversy surrounding *Mohammed bin Salman's personal brand* has been driven by the complex task of appealing to four distinct audiences: the conservative elites close to the king, including influential family members and oligarchs; the younger generation seeking social liberalization and a more open society; traditional autocratic states like Egypt and the United Arab Emirates; and liberal republics such as the United States and France. This balancing act has resulted in a brand identity that could be more consistent and present significant long-term challenges.

For instance, conservative elites might view MBS's modernization efforts as too radical, threatening the traditional power structures they aim to preserve. Conversely, the youth might perceive the reforms as insufficient, leading to frustration. Internationally, close ties with autocratic states may bolster MBS's image as a strong leader within those circles but simultaneously alienate liberal Western audiences who emphasize democratic values and human rights.

These opposing demands have already impacted MBS's brand, creating varied perceptions among different audiences. While some see MBS as a visionary reformer, others regard him as an authoritarian whose reforms consolidate power more than bring genuine change. This could undermine the effectiveness of his brand, weakening his political base and limiting his credibility on the global stage.

If the expectations of any one group are not met, the risk of alienation increases, potentially weakening MBS's overall position. However, if successfully navigated, this complex brand management could solidify MBS's legacy as a leader capable of bridging significant divides between tradition and modernity, autocracy and liberalism. Therefore, the focus on the controversy within MBS's brand provides critical insights into the complexities and challenges of modern political leadership in a rapidly evolving global context.

To gain deeper insights into the personal brand of Mohammed bin Salman (MBS), expert interviews were conducted with ten branding professionals – comprising five females and five males – from leading agencies in Saudi Arabia and other Gulf countries (Qatar, UAE). It is important to note that the opinions expressed by these experts reflect their personal views, not those of the agencies they represent. Due to the subject's sensitivity and the individual nature of their insights, the names of the companies and experts have been withheld. The process of selecting interviewees was particularly challenging, as the complex political landscape in Saudi Arabia and the region made it difficult to find participants willing to discuss MBS's brand. The reluctance to engage in such discussions highlights the intricate and often sensitive nature of branding in a politically charged environment. Despite these challenges, the interviews

provided valuable perspectives on how MBS's brand is perceived domestically and internationally, offering a nuanced understanding of his image in Saudi Arabia's ongoing transformation. The interviews mainly focused on *the crown prince's strategic communication choices and image management domestically and internationally*. Another issue is the comparison of the techniques and strategies used by MBS's PR (public relations).

Mohammed bin Salman (MBS) has cultivated a distinct personal style that sets him apart from other Saudi and Gulf leaders in terms of his public image and leadership approach. These elements of MBS's personal style and public image are carefully curated to align with the broader goals of Vision 2030, distinguishing him from other leaders in the region and reinforcing his brand as a dynamic, modernizing force in Saudi Arabia. Here are some key aspects:

1. *Modern and Minimalist Attire*: Unlike many Gulf leaders who often appear in elaborate traditional attire, MBS frequently opts for a more minimalist and modern version of the Saudi conventional dress. His choice of a simple white thobe (a traditional long robe worn by men in many Arab countries), paired with a traditional but often understated agal (headband), reflects a balance between tradition and modernity. This sartorial choice aligns with his image as a leader who respects cultural heritage while embracing modern values. This contrasts leaders like King Salman or other Gulf royals, who may wear more ornate or richly adorned versions of the traditional attire, emphasizing their status and adherence to long-standing traditions.

2. *Western-Inspired Suits*: MBS has been seen in Western-style business suits during international engagements, a relatively rare choice for Saudi leaders. This choice symbolizes his efforts to present himself as a global leader comfortable in Western and Eastern cultural contexts. His appearance in suits during interviews with international media outlets or meetings with Western leaders highlights his intention to align Saudi Arabia more closely with global business norms. Gulf leaders traditionally appear in their national dress even in international settings, which makes MBS's occasional adoption of Western business attire notable and a deliberate statement of his global outlook.

3. *Public Image and Relative Accessibility*: MBS has cultivated an image of being more accessible and relatable to the general public than its predecessors. His appearances at public events, such as the opening of entertainment venues or participation in local cultural festivals, show him interacting directly with citizens in a more informal and connected way. For instance, his attendance at the Formula E races in Diriyah (Saudi Arabia's Crown Prince attends Formula E Race final - in pictures, 2023), where he mingled with international celebrities, showcased a different kind of leadership presence – more in tune with global culture. Previous Saudi leaders and many current Gulf leaders maintain a

more reserved and distant public persona, rarely engaging in public events in such an informal manner. This shift in public engagement style signals MBS's intent to be seen as a leader of the people, aligning with his broader vision of a modern and open Saudi society.

4. *Youthful, Forward-Looking Approach*: MBS is often portrayed with a youthful energy that aligns with his ambitious Vision 2030 plans. His active promotion of sports, entertainment, and technology sectors supports this image, particularly appealing to Saudi Arabia's young population. For example, his involvement in the gaming industry, where he has pushed for developing e-sports in the kingdom, further illustrates his alignment with contemporary youth culture. This contrasts with the more traditional, often conservative image of older Gulf leaders, who may focus more on stability and maintaining the status quo. MBS's youthful approach is seen as a strength and a deliberate branding effort to position Saudi Arabia as a forward-looking nation.

5. *Strategic Use of Media*: MBS has been particularly savvy in using international media to project his brand. His interviews with Western media, such as his appearances on "60 Minutes" or in *The Atlantic*, are used to present him as a reformer and a modernizer. The content and tone of these interviews are usually more candid and direct than those of other Gulf leaders, reflecting his desire to communicate his vision personally and directly to a global audience. This direct media engagement contrasts with the more controlled and less frequent media appearances of other Gulf leaders, who often rely on spokespersons or official statements. MBS's willingness to speak directly to the international press is critical to his personal brand, signaling transparency and a break from the past. Despite criticisms, this approach has been practical in shaping global perceptions of his leadership and reforms. However, many of MBS's answers were labeled as hypocritical and even became memes, but as a tactic, his media strategy deserves to be recognized as more or less successful.

6. *Engagement with Global Business Leaders and Celebrities*: MBS actively engages with global business leaders, celebrities, and sports figures through the Future Investment Initiative and the Saudi Sports for All Federation. His efforts emphasize Saudi Arabia's growing influence in the global economy and sports industry. This active engagement is a shift from the more conservative approaches of previous Saudi leaders, who focused primarily on regional partnerships rather than global business and cultural influencers.

7. *Emphasis on Cultural Modernization*: MBS has driven the modernization of Saudi Arabia's cultural landscape by reintroducing cinemas, promoting cultural festivals, and hosting concerts featuring Western stars like Mariah Carey and BTS. These initiatives are part of a broader effort to diversify the entertainment sector. This marks a significant departure from the past when such cultural events were largely restricted. It reflects MBS's

broader vision for a more open and culturally diverse Saudi Arabia.

8. *Humanitarian and Environmental Initiatives*: MBS has launched significant initiatives like the Saudi Green Initiative and the Middle East Green Initiative, which focus on combating climate change, reducing carbon emissions, and increasing green space in the region. These environmental efforts distinguish MBS's leadership from other Gulf leaders, who have traditionally prioritized economic growth over ecological sustainability.

In addition to his domestic reforms, MBS also played a pivotal role in brokering the exchange of war prisoners between Russia and Ukraine, a diplomatic achievement that earned widespread praise from global leaders, particularly in the UK and US, underscoring Saudi Arabia's growing influence on the international stage. This successful mediation further enhanced MBS's reputation as an important global player in diplomacy.

9. *Focus on Digitalization and Promotion of Technologies*: MBS has been aggressively pushing for Saudi Arabia's digital transformation. He has overseen significant investments in technology and innovation hubs and launched the Digital Government Authority to guide the nation's tech-driven future. This emphasis on digitalization, which he frequently discusses in speeches and interviews, highlights his belief in the transformative power of technology for Saudi Arabia's economy and global standing. This focus on technological achievements contrasts with the slower adoption of such innovations in neighboring Gulf countries, positioning Saudi Arabia as a leader in the region's technological advancement.

10. *Emphasis on Physical Attractiveness*: MBS's official portraits and photographs, particularly those taken by foreign journalists, often emphasize his physical attractiveness, portraying him as a virile and charismatic leader. This aspect of his brand is carefully managed to enhance his appeal, adding a dimension of personal magnetism that complements his leadership image. This focus on physical presentation is more pronounced than in the portrayals of other Gulf leaders, who typically emphasize traditional authority and status over personal attractiveness.

A notable aspect of Mohammed bin Salman's brand is the absence of his wife from the public eye, a stark contrast to the visibility of the spouses of other Gulf leaders. This could be attributed to an extreme desire to protect his private life, ensuring his family remains out of the public spotlight. However, it may also be a deliberate strategic move to cultivate an image of MBS as a potentially desirable man, a tactic reminiscent of PR strategies for rock stars and boy bands, described as variations of pop masculinity. This particular phenomenon is primarily described in the book *Pop Masculinities: The Politics of Gender in Twenty-first Century Popular Music* by Kai Arne Hansen (Hansen, 2022). This approach and rumors about his alleged interest in certain Western singers often circulate even in credible tabloids, such as BBC and

Independent (White, 2023), adding an intriguing layer to his public persona. By keeping his personal life shrouded in mystery, MBS's image as a charismatic and virile leader is further enhanced, potentially increasing his allure on the global stage. This calculated ambiguity differentiates him from other regional leaders and keeps public and media attention focused squarely on him, allowing his personal brand to remain dynamic and compelling.

Mohammed bin Salman (MBS) is a figure of significant complexity, with his leadership and personal brand drawing praise and criticism, particularly in Western media. His Vision 2030 initiative, aimed at modernizing Saudi Arabia's economy and society, is often highlighted as a bold and necessary step. However, his leadership is marked by controversial decisions shaped by a background with minimal consequences for bad behavior. This has led to a reputation for ruthlessness, exemplified by the "Father of the Bullet" nickname (**أبو الرصاصة** *Abu Al-Rassasa*) he earned in his youth after allegedly sending a bullet to a judge who overruled him (Pelham, 2022). MBS's decision-making style – impulsive and at times ruthless – has enabled him to push through changes that previous leaders could not, such as cutting off Saudi funding to overseas mosques that were breeding grounds for jihadism, a move applauded for enhancing global security.

From the regional perspective, there have been speculations that MBS may be sponsoring Iranian anti-regime media, particularly with concerns raised over UK-based Iranian TV channels potentially linked to Saudi Arabia (Dehghan, 2018). This supposed sponsorship is seen as a part of a broader strategy to counter Iranian influence in the region by supporting opposition movements and dissident voices against the Iranian regime. Such involvement could heighten tensions between Saudi Arabia and Iran, aligning with MBS's efforts to assert Saudi dominance in regional geopolitics. This tactic might also serve as a way to destabilize the Iranian government by amplifying internal unrest.

Nevertheless, Western media frequently scrutinizes the contradictions in MBS's leadership. While he is seen as a modernizer, implementing progressive reforms like allowing women to drive and opening the entertainment sector, these are often overshadowed by his authoritarian practices, including the crackdown on dissent and the alleged involvement in the murder of journalist Jamal Khashoggi. These actions have created a mixed perception of MBS, where his modernizing efforts are viewed alongside concerns about human rights abuses and the aggressive suppression of opposition.

Vision 2030 is subject to significant skepticism, with critics questioning the financial viability of its ambitious projects and the potential for social upheaval as the kingdom undergoes rapid change. The Western media's portrayal of MBS and Saudi Arabia's new direction reflects both admiration for his vision and concern over the methods used to achieve it. The focus remains on the delicate balance

between modernization and authoritarian control, raising questions about the long-term impact of his leadership on Saudi Arabia and its position on the global stage.

Conclusions.

In conclusion, Mohammed bin Salman's personal brand has been carefully constructed and maintained through a combination of strategic modernization efforts, media savvy, and historical associations. Domestically, his brand as a reformist leader, rooted in both cultural tradition and forward-thinking Vision 2030 initiatives, has been projected through various channels, including direct engagement with the public, curated media appearances, and the promotion of iconic projects like NEOM. Internationally, MBS has utilized strategic media outlets, global forums, and symbolic recreations of his ancestral ties, such as those with his great-grandfather King Abdulaziz, to reinforce his brand as a dynamic and transformative leader.

This personal brand has played a significant role in consolidating power within Saudi Arabia. MBS's reforms, particularly in the social and economic spheres, have fostered a sense of national pride, contributing to societal cohesion and the promotion of hyper-nationalism. His emphasis on modernization and the diversification of the economy has helped align his leadership with the aspirations of the younger Saudi population, while simultaneously reinforcing the traditional values of loyalty to the royal family and religious identity. By connecting his personal leadership with the narrative of national renewal, MBS has effectively used his brand to strengthen his authority and promote national unity.

On the international stage, MBS's personal brand has been instrumental in reshaping Saudi Arabia's image, positioning the kingdom as a key player in global economic and political affairs. His efforts to diversify alliances beyond traditional Western partners and foster relationships with non-Western powers like Russia and China demonstrate a shift in Saudi foreign policy that reflects his brand of independent and assertive leadership. Moreover, his role in promoting Saudi Arabia as an attractive destination for foreign investment and tourism aligns with the broader goals of Vision 2030, enhancing the kingdom's diplomatic and economic relationships.

Finally, the controversial nature of MBS's personal brand, particularly as critiqued by Western media, contrasts sharply with its perception within Saudi Arabia. While the Western press often highlights the authoritarian elements of his leadership – such as the suppression of dissent and involvement in international controversies – his domestic image remains largely positive, aligned with the aspirations of a modernizing nation. Vision 2030 has been pivotal in shaping this duality, allowing MBS to present a reformist agenda at home while managing the complexities of his international reputation. The contrast between the external criticism and internal approval underscores the careful management of his personal brand as a tool for both national transformation and global influence.

REFERENCES

- Alharbi, M. M. H. (2022). Kingdom Vision 2030 and the women's empowerment in Saudi Arabia: An empirical investigation. *International Journal of Islamic Thought*, 6, 62-73. <https://doi.org/10.24035/ijit.21.2022.226>
- Alhussein, E. (2019). *Saudi First: How hyper-nationalism is transforming Saudi Arabia (European Council on Foreign Relations Policy Brief ECFR/288)*. JSTOR Security Studies.
- Alliances in a shifting global order: Saudi Arabia. (2023, May 2). *German Marshall Fund of the United States*. Retrieved from <https://www.gmfus.org/news/new-geopolitics-alliances-rethinking-transatlantic-engagement-global-swing-states/saudi-arabia>
- Amin, H., Sakbani, K., & Tok, E. (2024). State aspirations for social and cultural transformations in Qatar. *Social Sciences*, 13(7), 359-377. <https://doi.org/10.3390/socsci13070359>
- Arezki, R. (2024, February 21). Saudi Arabia's economic shifts under MBS raise stability concerns. *Atlantic Council*. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/books/saudi-arabias-economic-shifts-under-mbs-raise-stability-concerns/>
- BBC News. (2023, September 1). *Saudi Arabia media guide*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-14703480>
- Carrión-Yaguana, V. D., & Carroll, R. (2023). The Effects of Candidate Appearance on Electoral Success: Evidence from Ecuador. *Political Research Quarterly*, 76(3), 1168-1179. <https://doi.org/10.1177/10659129221119198>
- Cornwell, T. B., Humphreys, M. S., & Kwon, Y. (2023). Shared brand equity. *Journal of Advertising*, 52(3), 311-329. <https://doi.org/10.1080/00913367.2022.2131656>
- Dadouch, S. (2021, August 2). Saudi Crown Prince Mohammed seeks to reduce influential clerics' power. *Washington Post*. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/saudi-clerics-crown-prince-mohammed/2021/08/02/9ae796a0-e3ed-11eb-88c5-4fd6382c47cb_story.html
- Defying Saudi Arabia's kingdom of repression. (n.d.). *Amnesty International*. Retrieved from <https://www.amnesty.org/en/projects/saudi-arabia-kingdom-of-repression/>
- Dehghan, S. K. (2018, October 31). Concern over UK-based Iranian TV channel's links to Saudi Arabia. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2018/oct/31/concern-over-uk-based-iranian-tv-channels-links-to-saudi-arabia>
- Dickey, C. (2020, March 9). 'MBS' Chronicles the Shockingly Young, Powerful and Ruthless Saudi Crown Prince (Published 2020). *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/03/09/books/review/mbs-the-rise-to-power-of-mohammed-bin-salman-ben-hubbard.html>
- Dirani, K. M., Hamie, C. S., & Tlaiss, H. (2017). Leadership in Saudi Arabia: A multifaceted phenomenon. In *Leadership development in emerging market economies* (pp. 245-260). New York: Palgrave Macmillan US. https://doi.org/10.1057/978-1-137-58003-0_14
- Farouk, M. A. (2022, August 23). FEATURE-Saudi 'surveillance city': Would you sell your data to The Line? *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/markets/commodities/feature-saudi-surveillance-city-would-you-sell-your-data-to-the-line-idUSL8N2ZL0CM/>
- Fleck, A. (2024, June 14). Infographic: The Economics of Hajj. *Statista Daily Data*. Retrieved from <https://www.statista.com/chart/32443/key-facts-and-figures-about-the-hajj-pilgrimage/>
- Gorbatov, S., Klapova, S. N., & Lysova, E. I. (2018). Personal Branding: Interdisciplinary Systematic Review and Research Agenda. *Frontiers in Psychology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02238>
- Gunn, D. (2016, February 19). Looks Matter, Even in Politics - JSTOR Daily. *JSTOR Daily*. Retrieved from <https://daily.jstor.org/looks-matter-even-in-politics/>
- Gunter, B., & Wykes, M. (2008). *Media and body image: If looks could kill*. London: SAGE Publications, Limited.
- Hammond, A. (2021, September 20). Reordering Saudi Religion: MBS is Defanging Wahhabism, not Dethroning it - Maydan. *Maydan*. Retrieved from <https://themaydan.com/2021/09/reordering-saudi-religion-mbs-is-defanging-wahhabism-not-dethroning-it/>
- Hansen, K. A. (2022). *Pop Masculinities: The Politics of Gender in Twenty-First Century Popular Music*. Oxford University Press, Incorporated.
- Haykel, B. (2023, September 29). Saudi Arabia's new nationalism | by Bernard Haykel – project syndicate. *Project Syndicate*. Retrieved from <https://www.project-syndicate.org/commentary/mbs-behind-saudi-nationalist-surge-by-bernard-haykel-2023-09>
- He, C. (2014). *Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement*. Springer.
- Hidayat, N. A., Machmudi, Y., & Soekarba, S. R. (2022). Vision 2030: Saudi Arabia's Modernization. *Jurnal CMES*, 15(2), 137-148. <https://doi.org/10.20961/cmcs.15.2.62857>
- Hope, B., & Scheck, J. (2020). *Blood and Oil: Mohammed Bin Salman's Ruthless Quest for Global Power*. Hodder & Stoughton.
- Hubbard, B. (2021). *Mbs: The Rise to Power of Mohammed Bin Salman*. Harper Collins Publishers Limited.
- Koelbl, S. (2020). *Behind the Kingdom's Veil: Inside the New Saudi Arabia under Crown Prince Mohammed Bin Salman*. Mango Media.
- Mayring, P. (2021). *Qualitative Content Analysis: A Step-By-Step Guide*. SAGE Publications, Limited.
- Menz, W., Bogner, A., & Littig, B. (2009). *Interviewing Experts*. Palgrave Macmillan.
- Mishra, S. (2022). An unequal pandemic: Migration, the hajj, and hyper-nationalism in Saudi Arabia. In *COVID-19 and a world of ad hoc geographies* (pp. 2587-2598). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94350-9_139
- Pappas Funsch, L. (2015). *Oman Reborn: Balancing Tradition and Modernization*. Palgrave Macmillan.
- Paquette, L. (2002). *Strategy and Ethnic Conflict: A Method, Theory, and Case Study*. Greenwood Publications.

- Pelham, N. (2022, July 28). *MBS: despot in the desert*. Retrieved from <https://www.economist.com/1843/2022/07/28/mbs-despot-in-the-desert>
- Rundell, D. (2020). *Vision or Mirage: Saudi Arabia at the Crossroads*. Bloomsbury Publishing Plc.
- Saberi, S. (2024, June 14). *Whistleblowing in Saudi Arabia: New law enhances anti-corruption efforts*. *Next generation whistleblowing platform*. Retrieved from <https://ethicontrol.com/en/blog/whistleblowing-in-saudi-arabia-new-law-enhances-anti-corruption-efforts>
- Saudi Arabia's crown prince attends Formula E race final - in pictures*. (2023, January 29). Retrieved from <https://www.thenationalnews.com/mena/2023/01/29/saudi-arabias-crown-attends-formula-e-race-final-in-pictures/>
- Smith, P., & Al Homoud, H. (2019, October 29). Saudi Arabia's Modernization. *Pacific Council on International Policy*. Retrieved from <https://www.pacificcouncil.org/newsroom/saudi-arabia's-modernization>
- Soekarba, S. R. (2019). Determinants of Patriarchy in The Middle East: Hope for The 2030 Vision in A New Saudi Arabia. In *Proceedings of the 2nd International Conference on Strategic and Global Studies (ICSGS 2018)*. Atlantis Press. Retrieved from <https://doi.org/10.2991/icsgs-18.2019.27>
- Tannen, D., Hamilton, H. E., & Schiffrin, D. (Eds.). (2015). *The Handbook of Discourse Analysis*. Hoboken, NJ, USA: John Wiley & Sons, Inc. <https://doi.org/10.1002/9781118584194>
- Understanding Saudi Arabia's recalibrated foreign policy. (2023, September 14). *Crisis Group*. Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/saudi-arabia/understanding-saudi-arabias>
- Waller, T. (2020). *Personal brand management*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-43744-2>
- White, A. (2023, October 30). Lindsay Lohan's father says she has 'platonic relationship' with Saudi crown prince. *The Independent*. Retrieved from <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/films/news/lindsay-lohan-bin-salman-saudi-arabia-crown-prince-mbs-middle-east-a9177206.html>

The Philosophical, Legal and Economic Explanation and Sources of the Concept of Legitimacy

UDC: 327; 327.5

DOI: <https://doi.org/10.15421/172483>**Alakbarov Tural Tahir**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0002-7524-3886>, turalekbarov@gmail.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract

The concept of legitimacy is a fundamental and complex notion that permeates fields such as political science, moral philosophy and governance. It signifies the recognition and acceptance of authority as fair and merit-based. The concept of legitimacy has been a relevant topic since ancient and medieval times and has been approached in various ways. This article aims to explore the concept of legitimacy within different philosophical, legal and economic contexts. The objective is to thoroughly analyze how legitimacy is shaped within the political and administrative structure of society, particularly examining its influence on legal frameworks, ethical principles and economic systems. Additionally, the article explains how the notion of legitimacy evolved through different eras and cultures, especially highlighting its origins and impact in Medieval Europe and the Islamic world. The methodology of the research of this article is defined by analytical review and comparative approach. The author presents various philosophical theories (including those of John Locke and Max Weber) and examines their relevance in the contemporary period. Furthermore, comparative historiography is employed to explain the development of legitimacy within different legal and economic frameworks. The article is based on theoretical analyses of the concept of legitimacy in various historical periods and cultures (feudalism, monarchy, Islam). Through this methodology, the author attempts to reveal how the concept of legitimacy has transformed over time and how these changes influence modern governance systems. The main novelty of the study political legitimacy of civilian government stems from consensus among its autonomous institutions – legislative, judicial and executive branches – for collective national welfare. Civil legitimacy is also established through various non-electoral accountability measures, including financial transparency and stakeholder accountability. Internationally, adherence to international human rights norms can also gauge civil legitimacy.

Keywords: legitimacy, modern society, legal systems, political science, governing system

Філософсько-правове та економічне пояснення та джерела поняття легітимності

Алекбаров Турал*Гянджінський державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація

Поняття легітимності є фундаментальним і складним поняттям, яке пронизує такі галузі, як політологія, моральна філософія та управління. Це означає визнання та прийняття влади як справедливої та заснованої на заслугах. Поняття легітимності було актуальною темою з часів античності та середньовіччя, і до неї підходили різними способами. Ця стаття спрямована на дослідження поняття легітимності в різних філософських, правових та економічних контекстах. Мета полягає в тому, щоб ретельно проаналізувати, як легітимність формується в політичній та адміністративній структурі суспільства, зокрема досліджуючи її вплив на правові рамки, етичні принципи та економічні системи. Крім того, у статті пояснюється, як поняття легітимності розвивалося в різні епохи та культури, особливо підкреслюючи його походження та вплив у середньовічній Європі та ісламському світі. Методологія дослідження цієї статті визначається аналітичним оглядом та порівняльним підходом. Автор представляє різноманітні філософські теорії (зокрема Джона Локка та Макса Вебера) та досліджує їхню актуальність у сучасний період. Крім того, порівняльна історіографія використовується для пояснення розвитку легітимності в різних правових та економічних рамках. Стаття базується на теоретичному аналізі поняття легітимності в різні історичні періоди та культури (феодалізм, монархія, іслам). За допомогою цієї методології автор намагається виявити, як поняття легітимності трансформувалося з часом і як ці зміни впливають на сучасні системи управління. Головна новизна дослідження політичної легітимності цивільного уряду випливає з консенсусу між його автономними інституціями – законодавчою, судовою та виконавчою гілками влади – для колективного національного добробуту. Громадянська легітимність також встановлюється за допомогою різноманітних заходів підзвітності, не пов'язаних із виборами, зокрема фінансової прозорості та відповідальності зацікавлених сторін. На міжнародному рівні дотримання міжнародних норм прав людини також може оцінити громадянську легітимність.

Ключові слова: легітимність, сучасне суспільство, правові системи, політологія, система управління

Стаття надійшла / Article arrived: 01.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 30.08.2024

Introduction.

The concept of legitimacy holds significant weight in the legal domain by providing a framework for understanding how authority and governance are lawfully exercised. Legally, legitimacy is often used in conjunction with the rule of law, referring to the compliance of actions, decisions, and institutions with established laws and legal norms. One key aspect of legal legitimacy is adherence to the rule of law. Governments and institutions are considered lawful when they operate within established legal frameworks, ensuring that their actions are legal, fair, and in alignment with recognized legal principles.

Constitutional legitimacy serves as a cornerstone in many legal systems, emphasizing the importance of aligning governance with constitutional principles. This legal document functions as a fundamental source of legitimacy, delineating the powers, limitations and responsibilities of state institutions. In this context, legitimacy arises from the recognition and adherence to constitutional provisions.

Economic legitimacy, in turn, influences interactions among governments, enterprises and individuals within economic systems, shaping a significant characteristic of modern societies. Economic legitimacy is closely tied to dominant economic theories, which affect policy frameworks and governance structures (Kay, 2014, p. 42). In other words, legitimacy is a quality denoting the recognition and acceptance of something or someone as rightful and just. In political science, legitimacy traditionally refers to the widespread acceptance and acknowledgment of the governing regime's authority by the public, where authority stems more from consent and mutual understanding than from coercion.

Research results.

In political philosophy, scholars debate what makes a government legitimate and how it gains its power. One prominent philosophical view comes from the Enlightenment thinker John Locke, who argued that political legitimacy depends on the explicit or tacit consent of the governed. Locke's concept emphasizes the importance of the people's consent to the government, establishing a contractual relationship that forms the basis of legitimacy.

Another influential view is that of German sociologist Max Weber, who defined three types of political legitimacy: traditional, charismatic, and rational-legal. Traditional legitimacy is based on social customs and historical recognition, while charismatic legitimacy derives from the personal charisma of the leader. Rational-legal legitimacy, according to Weber, is based on institutional procedures and the government's adherence to the law for the public good.

Beyond political theory, legitimacy finds resonance in moral philosophy, where it is often interpreted positively as the normative status that the governed assign to the institutions and activities of their government.

Philosopher Dolf Sternberger emphasizes that legitimacy serves as the foundation of state authority, requiring both the government's recognition that it has the right to rule and the recognition of that right by the governed. Moral philosophy emphasizes the ethical aspects inherent in legitimacy. In moral philosophy, legitimacy is viewed as the normative status that the governed assign to the institutions and activities of their government. It is based on the belief that the government's use of force is consistent with legal and constitutional principles.

The legitimacy of economic governance is inextricably linked to the institutions that control economic activity. Regulators, central banks, and financial institutions play an important role in maintaining economic legitimacy by enforcing rules, ensuring fair competition, and protecting against fraud and wrongdoing. The legitimacy of these institutions depends on their transparency, accountability, and effectiveness in achieving economic goals (Catlaw, 2009, p. 10).

In the economic landscape, businesses also seek legitimacy in the eyes of the public and their stakeholders. Corporate legitimacy includes not only financial success, but also ethical business practices and social responsibility. Companies are increasingly valued for their contributions to environmental sustainability, ethical issues, and social well-being. From a corporate perspective, economic legitimacy extends beyond profit making to include issues such as companies' contributions to society and social responsibility.

Contemporary economic challenges such as income inequality, financial crises and globalization pose serious threats to economic legitimacy. Unfair distribution of wealth, concentration of economic power and the impact of economic policies on marginalized groups can undermine the legitimacy of economic systems. In the era of globalization, economic legitimacy is no longer limited by national borders. International economic institutions, trade agreements and global financial systems are also subject to tests of their legitimacy. Debates on the legitimacy of transnational economic actors highlight the need for inclusive decision-making processes and the consideration of the diverse interests of participating states (Loewe, & Shaughnessy, pp. 40-46).

1. Technological advances, especially communication and information technologies, have profoundly affected the sources of legitimacy. The ability of governments to communicate and inform their citizens has been critical to maintaining legitimacy. Transparency, accountability, and the dissemination of accurate information have contributed to the perception of a legitimate government. Conversely, the misuse of technology, such as the dissemination or manipulation of information, can undermine trust in government institutions and undermine their legitimacy. The post-Industrial Revolution era has emphasized the importance of open communication and information sharing in maintaining political power (Kay, 2014, p. 42). As

industrialization progressed, concerns about social justice, equality, and inclusion became central sources of legitimacy. Governments that combat discrimination, protect civil rights, and promote social welfare gained legitimacy by adapting to evolving societal values. Movements promoting human rights, gender equality, and environmental sustainability helped redefine the parameters of legitimacy. Inclusion and representation became key factors in determining the legitimacy of political systems. Governments that are aware of and responsive to the diverse needs of their populations appear more legitimate and strengthen a sense of unity and shared identity (Hummer, 2006, 320 p.).

2. Autocratic regimes, on the other hand, often derive legitimacy from their ability to maintain stability and order. The promise of security and protection from internal or external threats can create the impression that the government is fulfilling a vital role, even if it comes at the expense of some civil liberties. Autocratic leaders can legitimize their power through economic success. When an authoritarian government delivers economic growth, job creation, and rising living standards, it can gain support and be perceived as legitimate by those who value economic stability over political freedom (Forsdyke, 2005).

Authoritarian regimes often emphasize nationalism and a shared national identity as a source of legitimacy. Appeals to historical or cultural values, as well as ideas of protecting the nation from external threats, can strengthen the population's sense of legitimacy. Authoritarian governments often control the flow of information to shape political narratives. By limiting dissenting voices, autocratic leaders attempt to maintain their legitimacy under control, create a united front, and attempt to reduce dissent. Thus, to summarize our exploration of philosophical, legal, and economic explanations and sources of the concept of legitimacy, we can note that legitimacy at the legal level is a multifaceted concept that includes respect for the legal framework, due process, and recognition of constitutional principles. Legal legitimacy is not static; it evolves along with societal values, changes in legal interpretations, and responses to contemporary challenges. By understanding and addressing these challenges, legal systems can strengthen and maintain the legitimacy necessary for the effective and fair exercise of power in accordance with the law. Economic legitimacy, on the other hand, reflects the fairness and efficiency of economic systems that affect the relationships between governments, businesses, and individuals. As societies face economic challenges and transformations, maintaining economic legitimacy requires a balanced approach that takes into account both market dynamics and the social consequences of economic decisions. Achieving economic legitimacy is a continuous process that involves adapting economic structures to the changing expectations and values of the global community (Edwards, 1993)

Naturally, sources of legitimacy were not always based on legal and economic foundations as they are today. In ancient China, for example, the concept of legitimacy emerged from a complex interaction of philosophical ideas, cultural beliefs, and historical precedents (Ci, 2019). The Mandate of Heaven, Confucianism, and Legalism provided different sources through which rulers sought to legitimize their power. The dynamic interplay of these sources shaped the political landscape of ancient China, influenced the rise and fall of dynasties, and contributed to the enduring legacy of Chinese political thought. In ancient Greece, the concept of legitimacy emerged from a combination of civic participation, philosophical thought, mythological narratives, and the pursuit of virtue. Athenian democracy laid the foundation for a participatory model of legitimacy, with a particular emphasis on citizen participation, while philosophers such as Plato and Aristotle offered nuanced views on the qualities that legitimize political authority.

The interplay of myth and religion further reinforced the divine foundations of legitimacy, and the concept of arete emphasized the importance of virtue in establishing legitimate authority. In ancient India, however, the concept of legitimacy was deeply rooted in a rich interweaving of spiritual, social, and philosophical ideals. Dharma served as a spiritual compass that guided rulers in maintaining cosmic order and ethical principles (Avari, 2007). The interweaving of concepts of kingship, social order, and divine legitimacy strengthened the sources of legitimacy by connecting rulers to their people and the cosmic realm. The philosophical contributions of Artha and Kautilya's Arthashastra provided practical guidance for rulers, emphasizing the complex balance between material prosperity and spiritual righteousness (Jha, 1998)

In ancient Rome, the sources of legitimacy were multifaceted, drawing on a combination of mythology, legal foundations, religious symbolism, and the ability to ensure stability and prosperity. The combination of political authority and divine connections evident in both the Republic and the Empire demonstrated the adaptability of Roman rulers to shape narratives that legitimized their rule. In medieval Europe, the concept of legitimacy was shaped by the complex dynamics of feudal relations, religious beliefs, and evolving political structures. Feudalism created the social and economic basis for legitimacy, and the papacy instilled religious legitimacy in rulers. As royal power developed, the sources of legitimacy expanded to include the observance of laws and the protection of the rights of subjects.

In medieval Islam, the concept of legitimacy was deeply rooted in the caliphate, adherence to sharia, and the oath of allegiance. The interplay of political and religious factors determined the sources of legitimacy, emphasizing the importance of rulers governing in accordance with Islamic principles. In the post-Industrial Revolution era, sources of legitimacy have been

shaped by economic transformation, the emergence of representative democracies, technological advances, and evolving notions of social justice. The dynamic interplay of these factors has influenced how government is perceived by citizens and the criteria for legitimacy. As societies continue to undergo further change in the digital age, understanding and adapting to these evolving sources of legitimacy are critical to the stability and effectiveness of governance (Labidi, 2022)

Today, the sources of legitimacy between democratic and autocratic regimes reflect fundamental differences in their principles of governance. While democratic legitimacy is rooted in the consent of the governed, the rule of law, and the protection of human rights, authoritarian regimes often rely on stability, economic performance, nationalist values, and information control.

Conclusions.

The concept of legitimacy is multifaceted and is a fundamental element in the fields of political science, moral philosophy, and management. It refers to the recognition and acceptance of authority as fair and meritocratic, often with an emphasis on the proper foundations of political authority. In political philosophy, theorists discuss what legitimizes authority and how it acquires this status. One of the main approaches in this area comes from the Enlightenment theorist John Locke. Locke associates political legitimacy with the explicit or tacit consent of the governed, emphasizing that there is a fundamental relationship between the state and the people. Locke's view emphasizes that the basis of legitimate government is mutual consent.

On this basis, the German sociologist Max Weber identifies three different forms of legitimacy: traditional, benevolent, and rational-legal. Traditional legitimacy is based on historical customs and public recognition, benevolent legitimacy derives from the personal appeal of the leader, and rational-legal legitimacy is based on institutional procedures and the law. Weber's classification still plays an important role in understanding modern state structures, as it showed how authority is based on different political systems. In addition, political theorists emphasize legitimacy as a measure of public trust in a system of governance. The American sociologist Seymour Martin Lipset notes that legitimacy is related to society's belief in the legitimacy of political institutions, and Robert A. Dahl compares it to the trust base that maintains political stability. A decline in trust suggests that legitimacy may be under threat, highlighting its weakness.

1. Beyond political theory, legitimacy is important in an ethical sense, as it is often viewed as a normative status assigned by people to the institutions in which government

resides. For philosopher Dolf Sternberger, legitimacy is the recognized basis of state authority, established by the state's recognition of the right to govern and the people's acceptance of that right. Moral philosophy thus emphasizes the internal ethical aspects of legitimacy, presenting it as compatibility with legal and constitutional principles. Legitimacy is also a central concept in the field of law, where it refers to the conformity of actions, decisions, and institutions with existing laws and norms. An important point here relates to the rule of law, as governments and institutions must operate within a legal framework to be considered legitimate. Constitutional legitimacy is especially important, as the conformity of governance with constitutional principles helps protect the basis of authority. Courts play an important role in maintaining legitimacy by ensuring fairness, impartiality, and competence in legal procedures (Labidi, 2022).

2. Economic legitimacy is another dimension that involves fair and effective interactions between governments, businesses, and individuals in economic systems. In classical economics, where Adam Smith's ideas emphasize free markets and minimal government intervention, economic legitimacy relies on the efficiency of markets and their responsiveness to supply and demand. But over time, the concept has come to reflect broader social influences, seeking to protect society's expectations and values by balancing market forces with social outcomes (Alyakut, 2019, pp. 71-74).

3. Historically, legitimacy has also emerged from religious and philosophical foundations. For example, in medieval Europe, the divine right of kings combined political and religious authority, with rulers legitimizing their power based on divine election. Rather, Islamic legitimacy derives from the principles of the Quran and Sunnah, where caliphs were considered the successors of the Prophet Muhammad. In both the Western and Islamic traditions, legitimacy was reinforced by symbolic ceremonies and social contracts that affirmed that government was based on a divine or moral order (Bilen, 2020)

The study of legitimacy therefore spans the fields of law, philosophy, and economics, each of which contributes to an understanding of legitimate and just government. Legal legitimacy emphasizes commitment to existing foundations, while economic legitimacy presupposes the fairness and efficiency of economic interactions. The underlying principles of legitimacy are dynamic, evolving with social values, legal interpretations, and contemporary challenges. By addressing these issues, legal systems can enhance the legitimacy needed for just governance, and economic systems can balance market dynamics with social justice.

REFERENCES

- Alyakut, O. (2019). *Reading cultural transformation through the theory of cultural legitimacy: The transmission of legitimate nutrition through advertisements*. Kocaeli: Kocaeli University.
- Avari, B. (2007). *India: The Ancient Past: A History of the Indian Sub-Continent from c. 7000 BC to AD 1200*. London: Routledge.
- Bilen, A. Y. (2020). *The industrial revolution in the history of economic thought: From past to present*. Nigde: Omar Halisdemir University.
- Catlaw, T. J. (2009). *Fabricating the People: Politics and Administration in the Biopolitical State (Public Administration: Criticism and Creativity)*. Alabama: University Alabama Press.
- Ci, J. (2019). *Democracy in China: The Coming Crisis*. Harvard: Harvard University Press.
- Edwards, C. (1993). *The Politics of Immorality in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Forsdyke, S. (2005). *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- Hummer, H. J. (2006). *Politics and Power in Early Medieval Europe: Alsace and the Frankish Realm, 600-1000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jha, D. N. (1998). *Ancient India in Historical Outline*. Delhi: Manohar Publishers & Distributors.
- Kay, R. S. (2014). *The Glorious Revolution and the Continuity of Law*. Washington: Catholic University of America Press.
- Labidi, R. (2022). *Comparison of the council system and the democracy system in Islamic law*. Tokat: Gaziosmanpaşa University.
- Loewe, M., & Shaughnessy, E. L. (1994). *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 BC*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lifestyle in Interdisciplinary Discourse

UDC: 316.728

DOI: <https://doi.org/10.15421/172484>**Faber Denys**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0003-0905-4881>, Denys.Faber@lnu.edu.ua*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

Abstract

The topicality. Lifestyle is a complex and often general concept that is used and defined in different ways in scientific research. Currently, there is no single definition of lifestyle, and different fields of knowledge have developed theories and investigate variables that are also far from each other. This article is a descriptive literature review and analysis of the concept of lifestyle and its relationship to different sciences.

The purpose of the article is to study the interdisciplinary origins of the concept of “lifestyle”, taking into account the specifics of various research approaches, including the Weberian approach (economy and society), psychological, medical, marketing, consumer (sociology, marketing, economics), subcultural (sociology, cultural studies) and philosophical.

Results. The article examines the concept of lifestyle from the perspective of various scientific disciplines – psychology, marketing, medicine, philosophy, economics, geography, and sociology. A comparative analysis of approaches to the definition of lifestyle and its role in these fields of knowledge is carried out.

Conclusions. Based on this review, it is possible to define lifestyle as a distinctive model of personal and social behavior characteristic of an individual or group. Behaviors include actions related to relationships with partners, family, friends, neighbors, colleagues, consumer behavior, leisure, work (paid or unpaid), and social activities. Behavioral patterns associated with values and socio-demographic characteristics may include varying degrees of social interaction, coherence, and recognition, being formed through a process of wide or limited choice.

Keywords: lifestyle, sociological approach, psychological approach, marketing approach, medical approach, geographical approach, cultural approach, economic approach, philosophical approach, individual characteristics, interdisciplinary analysis

Стиль життя в міждисциплінарному дискурсі

Фабер Денис*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

Анотація

Актуальність роботи. Стиль життя є складним і часто загальним поняттям, яке по-різному використовується та визначається в наукових дослідженнях. В даний час не існує єдиного визначення способу життя, і різні галузі знань розробили теорії та досліджують змінні, які також далекі одна від одної. Ця стаття є описовим оглядом літератури та аналізом концепції способу життя та її зв'язку з різними науками.

Мета статті – дослідження міждисциплінарних витоків поняття «Стиль життя» з врахуванням специфіки різних дослідницьких підходів, включаючи веберіанський підхід (економіка і суспільство), психологічний, медичний, маркетинговий, споживчий (соціологія, маркетинг, економіка), субкультурний (соціологія, культурологія) та філософський.

Результати. У статті розглядається концепція стилю життя з точки зору різних наукових дисциплін – психології, маркетингу, медицини, філософії, економіки, географії, соціології. Проведено порівняльний аналіз підходів до визначення стилю життя та його ролі в цих галузях знань.

Висновки. На основі цього огляду, можна визначити стиль життя як відмінну модель особистої та соціальної поведінки, характерну для окремої особи або групи. Поведінка включає дії, пов'язані зі стосунками з партнерами, родиною, друзями, сусідами, колегами, споживчу поведінку, дозволя, роботу (оплачувану чи неоплачувану) та громадську діяльність. Патерни поведінки пов'язані з цінностями та соціально-демографічними характеристиками можуть включати різний ступінь соціальної взаємодії, узгодженості та впізнаваності, формуючись через процес широкого або обмеженого вибору.

Ключові слова: стиль життя, соціологічний підхід, психологічний підхід, маркетинговий підхід, медичний підхід, географічний підхід, культурологічний підхід, економічний підхід, філософський підхід, індивідуальні особливості, міждисциплінарний аналіз

Стаття надійшла / Article arrived: 09.06.2024

Схвалено до друку / Accepted: 24.08.2024

Вступ.

Стиль життя являє собою комплексну та багатогранну концепцію, що відіграє ключову роль у нашому саморозумінні та взаємодії з соціальним середовищем. Вперше цей термін був згаданий в середині XVIII століття, французьким натуралістом і письменником Жорж Луї де Бюффон. Стиль життя знаходиться у тісній взаємодії з соціальними змінами, модними тенденціями, розвитком технологій та екологічними викликами. Стиль життя стає об'єктом аналізу та дискусій для науковців з різних дисциплін, включаючи соціологію, психологію, економіку тощо, які досліджують його вплив на індивідів та суспільство в цілому.

Сучасне суспільство характеризується постійною еволюцією та реформацією під впливом культурних, соціальних та економічних змін. Ці зміни мають вплив на ціннісні орієнтації, уявлення про комфорт і благополуччя, а також на ставлення до праці, споживання товарів і послуг, міжособистісні відносини та інші аспекти життя. Виникають нові соціально-професійні групи, такі як технологічна інтелігенція, споживачі екопродукції, що вимагає від підприємств та брендів глибшого розуміння своєї цільової аудиторії для успішного просування своїх продуктів та послуг.

Пандемія COVID-19 та війна спричинили радикальні зміни в стилі життя населення глобально. Введення карантинних заходів, соціальне дистанціювання та інші обмеження суттєво вплинули на сфери роботи, освіти, дозвілля та соціального життя. Таким чином, дослідження різноманітних аспектів стилю життя набуває особливої актуальності, оскільки воно сприяє глибшому розумінню впливу широкого спектру факторів на різні сфери людського існування. Це підкреслює необхідність застосування міждисциплінарного підходу до аналізу даної проблематики.

Мета статті – дослідження міждисциплінарних витоків поняття «Стиль життя» з врахуванням специфіки різних дослідницьких підходів, включаючи веберіанський підхід (економіка і суспільство), психологічний, медичний, маркетинговий, споживчий (соціологія, маркетинг, економіка), субкультурний (соціологія, культурологія) та філософський.

Для проведення аналізу стилю життя в міждисциплінарному дискурсі було використано системний підхід, який включає теоретичний аналіз літератури та емпіричні дослідження. Основними методами дослідження стали контент-аналіз наукових статей, огляд літератури та порівняльний аналіз різних підходів до визначення стилю життя.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Виникнення нових форм міжособистісної взаємодії, які формуються під впливом змін на державному та світовому рівнях, підвищення значущості ролі особистості на суспільній,

політичній арені, зміна ментальних та поведінкових патернів – спричиняють необхідність аналізу наукових підходів до розуміння концепту «стиль життя», як складної системи. В останнє десятиріччя представники психологічного, маркетингового, медичного та соціального наукових кіл все більше цікавляться дослідженням стилю життя особистості. У цьому контексті слід зазначити, що базуючись на роботах українських та зарубіжних дослідників минулих років, сучасні вчені акцентують свою увагу на виявленні тих особливостей стильових проявів у житті особистості, які відповідають сучасним умовам суспільства та є характерними для певної групи осіб.

Однією з найбільш помітних особливостей літератури про стиль життя є відсутність консенсусу щодо визначення цього терміна, оскільки запропоновано щонайменше 30 різних визначень. Хоча раніше було проведено кілька цінних оглядів концепції стилю життя, вони зазвичай не охоплювали весь спектр дисциплінарних підходів до цього питання.

Х. Ансбахер (Ansbacher, 1967) простежує використання цього терміна у французькій та німецькій літературі ще у XVIII, а іноді й у XVI століттях. Поняття стилю життя широко застосовувалося в американських дослідженнях субурбанізації в 1950-х і 1960-х роках. Хоча цей термін не завжди використовувався явно, ідеї, що передують йому, безсумнівно, можна знайти в ранніх дослідженнях.

Серед перших, хто використовував цей термін у зв'язку з вивченням дозвілля, були Р. Гавігерст у своїх дослідженнях про літніх людей та Віленський у своїй роботі «Організаційна людина» (Navigerst, 1970). Протягом 1970-х і 1980-х років стиль життя, у різних його формах, став основною темою в ряді сфер, включаючи дослідження ринку та дозвілля.

Серед українських сучасних науковців ми виділили роботу В. Лапіної (Лапіна, 2020). Дослідження В. Лапіної зосереджене на поєднанні соціологічного та соціально-психологічного підходів для аналізу впливу реклами на соціальні цінності та стилі життя. Авторка досліджує, як реклама впливає на формування та зміну соціальних цінностей, використовуючи як теоретичні, так і емпіричні дані. Цей підхід дає змогу глибше зрозуміти міждисциплінарний характер досліджуваної тематики. К. Михайлова та Н. Шкурапет (Михайлова, & Шкурапет, 2020) у своїй статті аналізують використання понять "спосіб життя" та "стиль життя" для вивчення практик індивідуального здоров'я. Вони пропонують нові теоретичні підходи до дослідження здорового способу життя, що дозволяє краще зрозуміти соціокультурні аспекти впливу на здоров'я. Д. Місенг (2020) детально розглядає різні наукові підходи до концептуалізації поняття "стиль життя". Ця робота допомагає зрозуміти, як особисті вибори, соціальні

умови і культурні контексти впливають на формування стилю життя особистості. Це дослідження корисне для глибшого розуміння стилів життя як соціального феномену. Стаття М. Школяра (2023) зосереджена на повсякденних практиках та стилях життя українців в умовах війни. Автор досліджує, як війна впливає на повсякденне життя і як це трансформує стиль життя та соціальні звички. Це дослідження є актуальним для розуміння соціальних змін в умовах кризових ситуацій. І. Кравченко (2020) досліджує сучасні підходи до формування здорового способу життя серед студентів вищих навчальних закладів. Робота підкреслює важливість інтеграції освітніх та соціальних підходів для сприяння здоровому способу життя, що є важливим аспектом соціальної політики.

Ці джерела у сукупності надають комплексний огляд міждисциплінарних підходів до вивчення стилів життя та соціальних практик, враховуючи різні аспекти.

Результати дослідження.

Результати дослідження показують, що стиль життя є складним і багатограним явищем, яке можна розглядати з різних точок зору. Кожен підхід має свої унікальні аспекти та акценти, що дозволяє глибше зрозуміти це поняття. Далі розглянемо основні характеристики кожного підходу.

Філософія.

Коли ми звертаємося до історичних джерел про стиль життя, бачимо, що вони відображені, насамперед, у соціально-філософських, етичних та естетичних поглядах Сходу. Наприклад, найдавніші принципи здорового способу життя були сформульовані ще в давньоіндійських Ведах. Одним із таких принципів є досягнення стійкості людини. Моральна і духовна свобода є першою і найважливішою умовою цієї стійкості. Упанішади підкреслюють важливість особистого розвитку. За словами Дж. Неру: «Оскільки суспільство є стабілізуючим явищем, – людський розум завжди прагнув особистої досконалості» (Неру, 1955). Дійсно, прагнення до внутрішнього світу, духовне задоволення і стабільність – основні риси давньоіндійської філософії.

Важливе місце в східній філософії займає ідея єдності фізичного і психічного. Давньокитайські мислителі вважали, що порушення в організмі є наслідком психологічного дисбалансу. Вони висунули концепцію п'яти настроїв – заздрість, пияцтво, смуток, тривога, стрес – які, на їхню думку, можуть руйнувати не лише окремі органи, але й весь організм і стиль життя. Вони наголошували на необхідності усвідомлення свого стану, бо незнання є джерелом негативу, а джерело радості – у тілі.

Уявлення про стиль життя були поширені й у давньогрецькій філософії. Гіппократ у своїй праці «Про здоровий стиль життя» розглядав це питання з медичної точки зору, акцентуючи на фізичному здоров'ї людини і зовнішніх факторах, таких як

клімат, ґрунт, вода, стиль життя та закони країни. Демокріт підкреслював важливість задоволення матеріальних потреб як причини суспільних змін, вважаючи їх гармонійними з інтересами суспільства (Турбан, 2014).

Античність мала свої традиції щодо формування здорового способу життя. Вважалося, що навіть фізично зрілий підліток не може претендувати на вищу освіту без належного фізичного виховання, яке вважалося важливим для інтелектуального розвитку. Для греків прагнення до фізичної досконалості було однією з найважливіших сфер людського життя. Вони вважали, що краса тіла відображає духовну досконалість. Олімпійські боги були покровителями тих, хто прагнув покращити своє здоров'я, красу та силу, і ця ідеалізація атлетизму мала велике значення в політичному і релігійному контексті. Тоді ж з'явилися перші уявлення про правильний стиль життя, такі як «пізнай себе» і «піклуйся про себе». Згідно з цими концепціями, кожен має прагнути до самопізнання і вдосконалення (Музика, 2017).

У східній філософії також важливою є ідея балансу між фізичним і духовним станом людини. Наприклад, в "Авесті" йдеться про «благородний розум, благородне слово, благородний вчинок», що є основою східної мудрості. Це поняття відображається і в центральноазійській філософії, де давньотюркські пам'ятки та фольклор, містична філософія і джадидизм знайшли своє місце в реаліях життя.

Веберіанський підхід (економіка і суспільство).

У розділі книги «Економіка і суспільство» під назвою «Клас, стан і партія» Макс Вебер стверджував, що соціальний поділ виникає не лише через клас, заснований на економічних відносинах, але й через статус, який базується на честі. Статусна група вирізняється не лише повагою з боку суспільства, але й особливим стилем життя (Weber, 1948, p. 187). Стиль життя, прийнятий статусною групою, слугує для окреслення її меж і зміцнення системи пошани, що лежить в основі статусу групи. Як приклади цього явища Вебер наводив певні етнічні, спадкові та кастові групи, які, як правило, були дещо винятковими в сучасному суспільстві або мали історично та географічно специфічний характер.

Однак можна поставити під сумнів, чи застосовується концепція статусних груп до сучасного суспільства загалом — чи можна вважати кожного в сучасному суспільстві членом статусної групи так само, як членом класу. Деякі дослідники вважають, що веберіанське поняття стилю життя не є незалежним від класу, а лише одним із проявів класової приналежності (Cricher, 1989). Робота П'єра Бурдьє в його праці «Розрізнення» (Bourdieu, 1984) підкріплює цю ідею, показуючи, як нескінченні варіації культурного капіталу, дозвілля та смаку (стилю життя) відображають економічний капітал і владу класів у суспільстві.

Дослідники «політики статусу» та «політики стилю життя» стверджують, що політична боротьба може бути пов'язана з неекономічними питаннями, такими як моральні цінності. Люди можуть ідентифікувати себе з певним стилем життя, і це впливає на їхнє бажання змінювати суспільство або протистояти змінам (Gusfield, 1962; Lorentzen, 1980; Staggenborg, 1987; Zurcher, 1971).

Хоча Вебер описав функцію стилю життя і навів приклади статусних груп, він не дав визначення цього поняття. Приклади Вебера та дослідження політики, що стосується стилю життя, показують, що стиль життя включає релігійні практики, моральні цінності, стиль одягу, сексуальну поведінку і вживання чи неживання алкоголю. Однак цей перелік є лише орієнтовним і не охоплює всіх аспектів поняття.

Р. Шилдс (Shields, 1992) розширює веберіанську концепцію, стверджуючи, що стиль життя – це система наборів символів або символічних дій/поведінки, пов'язаних з престижними групами в суспільстві. Системи цінностей, які визначають рівень престижу, встановлюються тими, хто володіє «культурною владою». Таким чином, стиль життя, на думку Шилдса, є не просто відображенням соціальних процесів, а самим механізмом, через який здійснюється диференціація влади в суспільстві.

Психологічний підхід.

Психологічні підходи до стилю життя зосереджуються на індивідуальному рівні, на відміну від соціального. Наприклад, Альфред Адлер розробив своє визначення стилю життя, спираючись на свій досвід психотерапевта у 1920-х роках.

Адлер стверджував, що кожна людина формує своє бачення світу в перші чотири-п'ять років життя. На відміну від Фрейда, який вважав, що людину роздирає конфлікт між свідомим і підсвідомим, Адлер розглядав індивіда як "цілісну особистість". Цей набір цінностей і керівних принципів, що забезпечують основу для такої цілісності, він назвав «стилем життя» (Adler, 1929). Послідовники Адлера застосовували цей принцип у таких сферах, як сексуальна терапія, лікування шизофренії та сімейна терапія (Ansbacher, 1967). Хоча цей підхід має інший дослідницький порядок він певним чином пов'язаний з психографічними підходами, які будуть розглянуті нижче.

Адлер, як і Вебер, визначив роль стилю життя, але не надав чіткого опису його складових. Невідомо, як виглядає типовий набір цінностей або принципів і як вони відрізняються у різних людей. Також не вирішеним залишається питання вимірювання цих цінностей і їх вплив на поведінку, що також не було чітко описано в літературі.

Інший психологічний підхід, запропонований Рейнольдсом і Дарденом (Reynolds, & Darden, 1974) та Ерлом (Earl, 1986), пов'язує стиль життя з «теорією особистісних конструктів» Джорджа Келлі. Ця теорія

базується на припущенні, що люди розвивають систему «конструктів», за допомогою яких вони оцінюють і аналізують свої дії. Це забезпечує основу для розвитку індивідуального, цілісного стилю життя. Ця теорія, а також соціально-психологічний підхід Рапопортів (Rapoport, 1975), будуть обговорені нижче, особливо в контексті поняття «когерентності».

Роберт Коулмен визначав стиль життя як "загальний шаблон припущень, мотивів, когнітивних стилів і способів подолання труднощів, які характеризують поведінку даної людини і надають їй послідовність" (Coleman, 1964). Він розглядав стиль життя як важливий фактор, що впливає на здоров'я та благополуччя людини, підкреслював важливість інтегрованого підходу до оздоровлення, що охоплює розум, тіло та дух, а також адаптації втручань до унікальних ситуацій людей.

Арнольд Мітчелл розглядав стиль життя як комплексну організацію особистості, що формується у ранньому дитинстві і визначає загальну поведінку людини протягом усього життя (Mitchell, 1985). Згідно з Мітчеллом, стиль життя - це система цінностей, переконань, когнітивних стилів та копінг-стратегій, які людина розвиває у дитинстві та юності під впливом культурного контексту та психосоціального середовища (Mitchell, 1985). Ця система керує тим, як людина розподіляє свою енергію та емоційні інвестиції між різними сферами життя, як управляє своїми ролями та скільки часу приділяє різним видам діяльності.

Медичний підхід.

Медичний підхід до стилю життя зосереджується на впливі поведінкових звичок на здоров'я. Лайфстайл-медицина використовує терапевтичні втручання, такі як здорове харчування, фізична активність, управління стресом та уникнення шкідливих звичок, для профілактики та лікування хронічних захворювань (Gochman, 1997). Згідно з ВООЗ, здоровий стиль життя включає регулярну фізичну активність, обмеження споживання алкоголю, відмову від куріння та здорове харчування (Gochman, 1997).

Поняття "Lifestyle Medicine" або медицина стилю життя вперше було введено та активно розвивається в медицині зокрема завдяки працям доктора Діна Орніша, відомого американського кардіолога та науковця. Доктор Орніш став відомим завдяки своїм дослідженням та клінічним випробуванням, в яких він довів, що зміна стилю життя, включаючи вегетаріанське харчування, фізичну активність, нирковий абстинентизм, і керування стресом, може значно покращити стан пацієнтів з серцево-судинними захворюваннями та іншими хронічними недугами.

У 1999 році доктор Джеймс М. Ріппе сказав, що "медицина стилю життя передбачає інтеграцію практик здорового способу життя в сучасну медичну

практику як для зниження факторів ризику хронічних захворювань, так і, якщо хвороба вже присутня, як доповнення до її терапії. Медицина стилю життя об'єднує надійні наукові докази в різних галузях, пов'язаних зі здоров'ям, щоб допомогти лікареві не тільки лікувати хвороби, але й сприяти зміцненню здоров'я". Його книга під назвою "Медицина способу життя" вважається першим підручником і знаковою публікацією з медицини стилю життя (Rippe, 1999).

Інгібйорг Х. Йонсдоттір провів дослідження впливу стилю життя на психічне здоров'я яке виявило значущий зворотний зв'язок між рівнями фізичної активності (як легкої фізичної активності, так і поміркованої або інтенсивної фізичної активності) та поширеністю відчуттів стресу, вигорання та симптомів депресії та тривоги. Особи з малорухливим стилем життя, виявилися більш схильними до високих показників цих психічних станів у порівнянні з тими, хто займається фізичною активністю.

Маркетингові дослідження. Психографіка.

Дослідження ринку спрямоване на розуміння людей та їхньої поведінки не заради соціальних реформ чи критичних цілей, а для забезпечення маркетологами приватного та державного секторів інструментами для досягнення їхніх маркетингових цілей. Концепція стилю життя виникла як один із таких інструментів у 1960-х роках.

Література з маркетингових досліджень стилю життя, відома також як психографіка, є надзвичайно обширною. Інтерес до ідеї стилю життя серед дослідників ринку виник через бажання знайти кращу основу для «сегментації» ринку, ніж ті, що використовувалися раніше, такі як соціально-економічні групи або соціальні класи. Було помічено, що купівельна поведінка всередині одного соціального класу була настільки ж різноманітною, як і між класами, і з'явилася підозра, що деякі групи споживачів можуть перетинати традиційні соціально-класові кордони. Це призвело до спроб сегментувати населення на основі цінностей, або замість соціально-економічних і демографічних змінних, або на додаток до них (Wells, 1974; Plummer, 1974).

Одним із найвідоміших результатів такого підходу є типологія дев'яти американських груп стилю життя VALS (Values, Attitudes, and Lifestyles) (Mitchell, 1981). Хоча ця система широко використовується в комерційному світі досліджень ринку, її коріння лежать в академічних дослідженнях, що спираються на теорії Вебера та Адлера. Інші подібні системи включають австралійське дослідження «The Age» (1982), британську систему «Outlook» (Baker, & Fletcher, 1987) та американську систему PRIZM (Hawkins, Best, & Coney, 1989).

Однак останніми роками значення таких систем для дослідження ринку піддається сумнівам. Їх критикують за те, що вони занадто загальні та не здатні допомогти маркетологам конкретних

продуктів (Yuspeh, 1984), або за те, що вони не є більш ефективними, ніж традиційні змінні, які легше виміряти (O'Brien, & Ford, 1988).

Хоча Вебер і Адлер пропонували теорії без конкретних методів вимірювання, підхід дослідження ринку пропонує протилежне: вимірювання без теорії. Психографічний підхід можна розглядати як доповнення до психологічних підходів, оскільки обидва базуються на особистих цінностях. Якщо буде показано, що психографічні групи мають значення з точки зору соціального статусу, то можна буде встановити аналогічне доповнення до теорії Вебера.

Споживча культура (соціологія, маркетинг, економіка).

Споживча культура стала новим об'єктом досліджень у критичній соціології, зокрема у контексті стилю життя. Як зазначає Томлінсон, дискусії про експлуаторські виміри сучасного капіталізму часто зосереджені на праці та її характері, в той час як політичні аспекти споживання залишалися менш дослідженими. Однак саме споживання стало ключовим для багатьох виробничих процесів (Tomlinson, 1990).

Соціологи звернули увагу на те, що найбільш очевидною ознакою, за якою можна розрізнати поведінку людей у суспільстві, є приналежність до різних соціальних страт. У цьому контексті стиль життя розглядав М. Вебер, який першим запровадив цей термін у науковий обіг (Weber, 1948). Він вважав, що стиль життя є зовнішньою ознакою, яка диференціює членів суспільства за їх приналежністю до певних статусних груп. Ця приналежність безпосередньо пов'язана з розподілом престижу між соціальними суб'єктами і визначається за принципом споживання благ. На думку Вебера, стиль життя виконує не лише функцію символічної демонстрації соціальної приналежності індивіда, але також і функцію утвердження та збереження статусних груп, виступаючи ключовим чинником соціальної стратифікації.

У подібному контексті поняття стилю життя розглядав і Т. Веблен, який розробив теорію демонстративного споживання (Veblen, 2004). Веблен аналізував походження та поведінкові особливості двох соціальних класів: виробничого і дозвілєвого. На думку Веблена, індивіди постійно змагаються за повагу, демонструючи своє багатство та належність до привілейованих верств суспільства. Це проявляється у прагненні дотримуватися певного стилю життя, відображеного в споживацьких практиках. Сюди входить не лише користування матеріальними благами, а й демонстрація набутих культурних навичок. Веблен вважає, що споживацький канон прямо впливає на економічне життя і опосередковано на поведінку людей в інших сферах життя, включаючи формування певного способу мислення. Результатом є сукупність поведінкових практик і когнітивних

диспозицій, пов'язаних із стилем життя певного соціального класу.

Ряд дослідників вивчає значення шаблонів споживання товарів і послуг у постмодерних західних капіталістичних суспільствах, а також роль посередників, таких як дизайнери, маркетологи, рекламодавці і ЗМІ. Теоретичне питання, яке піднімається в цьому контексті, відоме: чи дійсно індивід має справжню свободу вибору, як це вимагає етика, або ж ці свободи є ілюзією, маніпуляцією в інтересах небагатих.

Раніше такі дебати, як, наприклад, позиція Гелбрейта в порівнянні з основними економістами, зосереджувалися на інвестиційній та рекламній силі великих корпорацій і їх здатності домінувати в інвестиціях, виробництві та продажах (Telly, 1987). У сучасних умовах увага зосереджена на зростанні значення споживання і стилю, а також на питанні, чи пропонує споживацьке суспільство можливість створити справжню свободу вибору стилю життя та ідентичності, яка є менш залежною від традиційних класових та статусних обмежень. Дебати про споживчу культуру і стилі життя часто ставлять питання, чи є нові моделі споживання (Tomlinson, 1990) новими інструментами маніпуляції і контролю, чи дійсно вони забезпечують свободу і можливість для індивідуального вираження.

Хоча питання свободи проти контролю представлено як дебати, на практиці дисциплінарні поділи часто заважають широким дискусіям між економістами і соціологами. Економісти і маркетологи, які пишуть в журналах з економіки та маркетингу, зазвичай стверджують, що споживча культура є проявом справжньої свободи. Соціологи, що пишуть у соціологічних і культурологічних виданнях, як правило, вважають, що ця культура є маніпульованою. Дослідження дозвілля можуть бути одним з небагатьох форумів, де ці різні погляди можуть безпосередньо взаємодіяти.

З точки зору цього огляду, питання ставиться так: чи є стиль життя вільним і творчим вираженням індивідів чи груп, чи він створюється і маніпулюється державою?

Субкультура (соціологія, культурологія).

Література, присвячена субкультурам, не була детально проаналізована для цієї роботи, тому будь-які висновки слід розглядати з обережністю. Оскільки культура і субкультура передбачають спільні цінності та стиль життя, вони мають багато спільного з деякими визначеннями стилю життя.

Ідея субкультури передбачає існування основної культури, частиною якої є більшість членів певного суспільства. Однак деякі групи в межах цієї основної культури розвивають варіації, які достатньо відрізняються, щоб заслуговувати на окреме визнання та вивчення. Дослідження субкультур зазвичай зосереджуються на маргінальних, виняткових

або девіантних групах, таких як серфери (Irwin, 1973; Pearson, 1981), байкери, хіпі (Willis, 1978), певні молодіжні групи (Jenkins, 1982) або етнічні меншини (Pryce, 1979; Willie, 1972). Це контрастує з дослідженнями способу життя, які здебільшого фокусуються на загальних варіаціях в межах спільноти.

Субкультурні дослідження також зазвичай охоплюють як внутрішню динаміку групи, так і її зовнішні відносини із суспільством. У той час як більшість досліджень стилю життя визнають внутрішньогрупову взаємодію частиною процесу формування стилю життя, вони не вважають її необхідною ознакою.

Стилі відпочинку (дозвілля).

Ідея «стилю дозвілля» досліджувалася в різних дисциплінах, проте не пов'язана з жодною основною теоретичною перспективою. Значна частина досліджень має індуктивний характер і ґрунтується на даних, а не на теорії. Це призвело до великої кількості різномірної, емпірично обґрунтованої літератури.

Дослідження стилю дозвілля ґрунтується на ідеї, що, як зазначає Робертс: «Індивідууми не просто беруть участь у різних видах діяльності, а розвивають цілісні системи поведінки на дозвіллі, що складаються з ряду взаємозалежних елементів» (Roberts, 1978).

У 1960-х роках Комісія США з огляду ресурсів відпочинку на природі (ORRRC) використовувала факторний аналіз для вивчення участі у різних видах діяльності, щоб з'ясувати, чи можна надійніше прогнозувати участь у групах діяльності, ніж в окремих видах (Proctor, 1962). Після цього було проведено багато інших експериментів. Однак Дж. Келлі (Kelly, 1989) стверджує, що результати часто були невтішними з точки зору статистики.

Відсутність теоретичного підґрунтя є більш очевидною в цьому підході, ніж у багатьох інших. Основне твердження полягає в тому, що певні види діяльності «поєднуються» у певні моделі участі. Хоча факторний і кластерний аналізи часто виявляють угруповання, достовірність таких групувань викликає сумніви, а їх значення не завжди зрозуміле. Зокрема, неясно, чи є ці групи взаємодоповнювальними чи взаємозамінними. Більшість досліджень стилю дозвілля зосереджені на вузькому діапазоні діяльності, зазвичай на відпочинку на природі. Дослідження, пов'язані з ідеєю стилів дозвілля, також стосуються туристів і їхніх уподобань, намагаючись розвинути «типи» туристів на основі їхніх смаків і цінностей (наприклад, Darden and Darden, 1976; Perreault et al., 1977) або ілюструючи, як системи стилю життя впливають на поведінку туристів (Shih, 1986).

Соціологічний дискурс.

Останні десятиліття в світовій соціології значно зросла увага до питання «стиль життя», особливо в Німеччині, де кількість публікацій на цю тему досягла 300 на рік у 1990-х роках. Це пов'язано

з бажанням дослідників подолати обмеження соціально-структурного аналізу в умовах швидких змін, фокусуючись на мікросоціологічному рівні та дослідженні зв'язку між соціальною нерівністю та стилем життя, що дозволяє відійти від традиційного класового аналізу.

Аспект стилю життя став важливим у теоріях індивідуалізованого суспільства, де поведінка людей визначається їхніми схильностями, а не соціальною нерівністю. П. ДіМаджіо зазначає, що макроструктурні виміри соціальних класів виглядають як «ударні групи з незрозумілими розбіжностями» (DiMaggio, 1994). Такий підхід до трактування стилю життя поширений не лише в емпіричних, але й у теоретичних дослідженнях, зокрема в роботах, що отримали міжнародне визнання. Особливо варто відзначити позицію видатного англійського соціолога Ентоні Гідденса, чий авторитет у соціології є незаперечним.

У працях 1990-х років Ентоні Гідденс трактує стиль життя через концепцію, що протистойть постмодерністському Я. Він зазначає перехід від «політики емансипації» до «життєвої політики», де акцент робиться на виборі життєвого стилю у відповідь на питання про те, як жити (Giddens, 1991). Цей вибір має моральний характер і протистойть аморальності модернових інститутів, зокрема в контексті біоетики, соціальної справедливості та охорони навколишнього середовища.

Ця позиція базується на теорії структуризації Гідденса, відповідно до якої соціальна диференціація визначається відмінностями в соціальних практиках, що є основою його аналізу. Соціальні практики безперервно відтворюють соціальну дію, що призводить до створення структур, правил та ресурсів, які, в свою чергу, формують дії індивідів. Таким чином, йдеться про організовані соціальні практики, які можна трактувати як стилі життя в рамках теорії структуризації.

З іншого боку, але в тому ж напрямку, французький соціолог П'єр Бурдьє трактує стиль життя через концепцію класоутворення в багатовимірному соціальному просторі. Для Бурдьє ключове значення має поняття соціального простору, а не соціальної структури, оскільки воно враховує як стійкі, так і випадкові зв'язки. Тут важливі як реальні, так і уявні зв'язки, постійні та нестабільні, паралельні та перехресні, а також ті, що сходяться і розходяться (Bourdieu, 1984). В цьому просторі розподіляються різні форми капіталу (економічний, культурний, соціальний, символічний), що визначає відстань між агентами і їх позиції в соціальному просторі. Соціальний простір з його різноманітними відмінностями функціонує як простір життєвих стилів або як набір груп з різними стилями життя.

Ідеї Бурдьє здобули значне визнання, зокрема в європейській соціології, завдяки дослідженню

«капіталів» і їх ролі у формуванні життєвих стилів, що дозволяє краще зрозуміти вплив культурного і матеріального капіталу батьків, освіти, професійного статусу та особистого доходу.

В американській соціології дослідження стилів життя мають інший підхід. Ці дослідження особливо помітні у контексті управлінських практик міст, де різні трактування стилів життя вплинули на міське планування. Наприклад, урбаністична соціологія США продемонструвала, як концепції управління містом змінювалися протягом XX століття. Чиказька соціологічна школа зробила значний внесок у розвиток урбаністичної теорії, заклавши основи для планування міської політики. Навіть після того, як у 1930-х роках позиції Чиказької школи стали менш помітними, її ідеї про екологію міста залишаються ключовими для міської політики в США.

Згідно з З. Л. Міллером, бунт проти детермінізму полягав у визнанні важливості особистого вибору стилів життя та культури як прояву автономного та індивідуалізованого існування. Новою епохою культурного індивідуалізму стали різноманітність і вибір, а саморозвиток розглядався радше як психологічне, ніж політичне благо. Право на самореалізацію стало частиною громадянських прав. Трактування людського Я в США та Європі зберігає риси крайнього індивідуалізму, а акцент на автономності індивіда, його самоактуалізації та самодостатності продовжує бути типовим у теорії.

З літератури випливає, що стиль життя можна розглядати як синонім вільного вибору повсякденної поведінки, а деякі теоретики пов'язують його з самореалізацією особистості. Це дає підставу розглядати проблему стилю життя через призму тезаурусного підходу. Тезаурусні конструкції формуються в межах соціальних і культурних практик, що є важливим аспектом соціалізації, особливо в юності, коли тезауруси ще не остаточно сформовані, але вже менше залежать від виховного впливу значущих інших. Це дозволяє говорити про вільний вибір лінії поведінки.

Опис молодіжних субкультур у соціологічній літературі підкреслює важливість символічного використання предметів (одягу, прикрас, облаштування житла тощо) не тільки для маркування приналежності до певної групи, але й для фільтрації, структурування та ієрархізації інформації в межах тезаурусу, а також для реконструкції образу людини і світу. Водночас слід зазначити, що субкультурні форми молодіжної активності є лише найбільш помітними феноменами, які відображають специфіку молоді на етапі активної соціалізації. Подібні процеси відбуваються і в житті будь-якої молодої людини, де речовий і символічний світ не має виразних відмінностей від соціальних і культурних норм навколишнього середовища.

Оскільки тезауруси молоді динамічно змінюються, так само змінюються й стилі життя, зберігаючи на нових етапах соціалізації деякі сліди попереднього соціального та культурного досвіду. Це означає специфічну для молодого віку зміну соціальної та культурної ідентичності, а також активне застосування соціального конструювання реальності молоддю.

Отже, проблематика стилю життя, яка в сучасній соціології стала альтернативою соціально-класовій структуризації суспільства, має широке застосування при вивченні соціальних і культурних явищ серед молоді. У контексті соціальної структури поняття «стиль життя» часто використовується для кращого описання та пояснення нових процесів, що виникли наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. У сфері молодіжних досліджень стиль життя характеризує стійкість певних життєвих форм в умовах загальної нестабільності, як у самій системі, так і в житті кожної людини. Застосування тезаурусного підходу дозволяє детальніше класифікувати структурні основи організації повсякденності для молоді та молодіжних спільнот.

Висновки.

Стиль життя є багатограним і комплексним явищем, яке можна розглядати з різних точок зору. Кожен підхід до визначення стилю життя має свої унікальні аспекти та акценти, що дозволяє глибше зрозуміти це поняття.

Спільним для всіх підходів є визнання стилю життя як багатогранного явища, що впливає на різні аспекти життя людини, а також важливість стилю життя для загального благополуччя людини. Всі підходи визнають, що

стиль життя формується під впливом соціального середовища.

Відмінності між підходами полягають у фокусі дослідження: психологічний підхід акцентує увагу на індивідуальних особливостях та внутрішніх цінностях, маркетинговий підхід зосереджується на споживчій поведінці та використанні стилю життя для просування продуктів, медичний підхід акцентує увагу на здоров'ї та профілактиці хронічних захворювань, соціологічний підхід акцентує увагу на соціальній стратифікації та приналежності до статусних груп, субкультурні дослідження зосереджуються на вивченні альтернативних культурних груп та їхніх цінностей, норм і стилів життя; філософський підхід аналізує основоположні концепти, ідеї та морально-етичні аспекти людського буття та їхнє значення для розуміння світу та місця людини в ньому.

На основі цього огляду, можна визначити стиль життя як відмінну модель особистої та соціальної поведінки, характерну для окремої особи або групи. Поведінка включає дії, пов'язані зі стосунками з партнерами, родиною, друзями, сусідами, колегами, споживчу поведінку, дозвілля, роботу (оплачувану чи неоплачувану) та громадську діяльність. Патерни поведінки пов'язані з цінностями та соціально-демографічними характеристиками можуть включати різний ступінь соціальної взаємодії, узгодженості та впізнаваності, формуючись через процес широкого або обмеженого вибору.

Таким чином, дослідження різноманітних аспектів стилю життя набуває особливої актуальності, оскільки воно сприяє глибшому розумінню впливу широкого спектру факторів на різні сфери людського існування.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Кравченко, І. (2020). Сучасні підходи формування здорового способу життя здобувачів вищої освіти. *Вісник Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка*, 172(16). Відновлено з <https://visnyk.chnpu.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/335>
- Лاپіна, В. В. (2020). Проблема взаємодоповнення соціологічного та соціально-психологічного підходів до вивчення впливу реклами на соціальні цінності та стилі життя. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 16, 92-101. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2012_16_14
- Михайлова, К., & Шкурапет, Н. (2020). Потенціал використання понять «спосіб життя» та «стиль життя» для соціологічного аналізу практик щодо індивідуального здоров'я. *Соціологічні студії*, 1 (16), 64-74. Відновлено з <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-64-74>
- Місенг, Д. (2020). Стиль життя особистості: основні наукові підходи і концептуалізація поняття. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 38(41). Відновлено з http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nsspp_2016_38_5
- Музыка, М. (2017). "Філософія життя" – новий ірраціоналістичний напрям у філософії. *Право.ua*, 3, 149-156. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2017_3_27
- Неру, Дж. (1955). *Открытие Индии*. Издательство иностранной литературы.
- Турбан, В. В. (2014). Філософія життя й екзистенціалізм. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*, 2(13), 209-215. Відновлено з http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nsspp_2016_38_5

S21STR=Nvmdups_2014_2.13_38

- Школяр, М. (2023). Повсякденні практики та стиль життя українців на тлі війни. *Габітус*, 46, 47-53. Відновлено з <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.
- Adler, A. (1929). *Problems of Neurosis: A Book of Case Histories*. Harper Torchbook 1964 edition, (edited by P. Mairret). New York: Harper & Row.
- Ansbacher, H. (1967). Life style: a historical and systematic review. *Journal of Individual Psychology*, 2(23), 191-212.
- Baker, K., & Fletcher, R. (1987). *Outlook – a generalised lifestyle system*. Admap, March, 23-80.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Coleman, J. C. (1964). *Abnormal Psychology and Modern Life*. Chicago: Scott, Foresman.
- Critcher, C. (1992). Is there anything on the box? *Leisure studies and media studies, Leisure Studies*, 11(2), 97-122.
- DiMaggio, P. (1994). Social Stratification, Life-Style, and Social Cognition. In *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press.
- Earl, P. E. (1986). *Lifestyle Economics: Consumer Behaviour in a Turbulent World*. Brighton: Wheatsheaf.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Stanford.
- Gochman, D. S. (1997). *Handbook of Health Behavior Research II: Provider Determinants*. Washington: American Psychological Association.
- Gusfield, J. R. (1962). Status conflicts and the changing ideologies of the American temperance movement. In *Society, Culture and Drinking*. New York: Wiley.
- Hawkins, D. I., Best, R. J., & Coney, K. A. (1989). Lifestyle, Chapter 11 of *Consumer Behavior: Implications for Market Strategy* (pp. 392-431). Irwin: Homewood.
- Irwin, J. (1973). Surfing: the natural history of an urban scene. *Urban Life and Culture*, 2, 131-60.
- Jenkins, C. (1989). Making waves: the structure of the catchment area of a leisure pool. In *Leisure Participation and Experience. Models and Case Studies* (Conference Papers 37, 137-68). Eastbourne: Leisure Studies Association.
- Kelly, J. R. (1989). Leisure behaviors and styles: social, economic, and cultural factors. In *Understanding Leisure and Recreation. Mapping the Past, Charting the Future, Venture* (pp. 89-112). Pennsylvania: State College.
- Lorentzen, L. J. (1980). Evangelical life style concerns expressed in political action. *Sociological Analysis*, 2(41), 144-54.
- Mitchell, A. (1985). *The Nine American Lifestyles*. New York: Collier Macmillan.
- O'Brien, S., & Ford, R. (1988). Can we at last say goodbye to social class? An examination of the usefulness and stability of some alternative methods of measurement. *Journal of the Market Research Society*, 3(30), 289-332.
- Pearson, K. (1981). *Surfing Subcultures of Australia and New Zealand*. St. Lucia: University of Queensland Press.
- Plummer, J. T. (1974). The concept and application of life style segmentation. *Journal of Marketing*, 1(38), 33.
- Rapoport, R., & Rapoport, R. N. (1975). *Leisure and the Family Life Cycle*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Reynolds, F., & Darden, W. (1974). *Construing life style and psychographics*. Marketing Classics Press.
- Rippe, J. M. (1999). *Lifestyle medicine*. 1st ed. Malden, Mass: Blackwell Science.
- Roberts, K. (1978). *Contemporary Society and the Growth of Leisure*. London: Longman.
- Shields, R. (1992). *Lifestyle Shopping. The Subject of Consumption*. London: Routledge.
- Staggenborg, S. (1987). Lifestyle preference and social movement recruitment. *Social Science Quarterly*, 68, 779-97.
- Tomlinson, A. (1990). Introduction: consumer culture and the aura of the commodity. In *Consumption, Identity and Style* (pp. 1-40). London: Routledge.
- Veblen, T. (2004). Theory of the Leisure Class: An Early Critique of Consumer Society" by Tom R. Burns. *Journal of Consumer Culture*.
- Weber, M. (1948). *Class, status and party*. New York: Oxford University Press.
- Wells, W. D. (1974). *Life Style and Psychographics*. Chicago: American Marketing Association.
- Wells, W. D. (Ed.). (1974). *Life Style and Psychographics*. Chicago: American Marketing Association.
- Yuspeh, S. (1984). Syndicated values/life styles segmentation schemes: use them as descriptive tools, not to select targets. *Marketing News*, 18, May 25, 1-12.
- Zurcher, L. A. (1971). The antipornography campaign: a symbolic crusade. *Social Problems*, 19, 217-38.

REFERENCES

- Adler, A. (1929). *Problems of Neurosis: A Book of Case Histories*. Harper Torchbook 1964 edition, (edited by P. Mairret). New York: Harper & Row.
- Ansbacher, H. (1967). Life style: a historical and systematic review. *Journal of Individual Psychology*, 2(23), 191-212.
- Baker, K., & Fletcher, R. (1987). *Outlook – a generalised lifestyle system*. Admap, March, 23-80.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.

- Coleman, J. C. (1964). *Abnormal Psychology and Modern Life*. Chicago: Scott, Foresman.
- Critcher, C. (1992). Is there anything on the box? *Leisure studies and media studies, Leisure Studies*, 11(2), 97-122.
- DiMaggio, P. (1994). Social Stratification, Life-Style, and Social Cognition. In *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press.
- Earl, P. E. (1986). *Lifestyle Economics: Consumer Behaviour in a Turbulent World*. Brighton: Wheatsheaf.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Stanford.
- Gochman, D. S. (1997). *Handbook of Health Behavior Research II: Provider Determinants*. Washington: American Psychological Association.
- Gusfield, J. R. (1962). Status conflicts and the changing ideologies of the American temperance movement. In *Society, Culture and Drinking*. New York: Wiley.
- Hawkins, D. I., Best, R. J., & Coney, K. A. (1989). Lifestyle, Chapter 11 of *Consumer Behavior: Implications for Market Strategy* (pp. 392-431). Irwin: Homewood.
- Irwin, J. (1973). Surfing: the natural history of an urban scene. *Urban Life and Culture*, 2, 131-60.
- Jenkins, C. (1989). Making waves: the structure of the catchment area of a leisure pool. In *Leisure Participation and Experience. Models and Case Studies* (Conference Papers 37, 137-68). Eastbourne: Leisure Studies Association.
- Kelly, J. R. (1989). Leisure behaviors and styles: social, economic, and cultural factors. In *Understanding Leisure and Recreation. Mapping the Past, Charting the Future, Venture* (pp. 89-112). Pennsylvania: State College.
- Kravchenko, I. (2020). Modern approaches to the formation of a healthy lifestyle of higher education students. *Bulletin of the National University "Chernihiv Collegium" named after T. G. Shevchenko*, 172(16). Retrieved from <https://visnyk.chnpu.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/335>
- Lapina, V. V. (2020). The problem of complementarity of sociological and social-psychological approaches to the study of the influence of advertising on social values and lifestyles. *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 16, 92-101. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2012_16_14
- Lorentzen, L. J. (1980). Evangelical life style concerns expressed in political action. *Sociological Analysis*, 2(41), 144-54.
- Misieng, D. (2020). Lifestyle of an individual: basic scientific approaches and conceptualization of the concept. *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 38(41). Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=Nsspp_2016_38_5
- Mitchell, A. (1985). *The Nine American Lifestyles*. New York: Collier Macmillan.
- Muzika, M. (2017). "Philosophy of Life" – a new irrationalist direction in philosophy. *Pravo.ua*, 3, 149-156. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2017_3_27
- Mykhaylova, K., & Shkurapet, N. (2020). The potential of using the concepts of "way of life" and "lifestyle" for the sociological analysis of practices related to individual health. *Sociological Studies*, 1 (16), 64-74. Retrieved from <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-64-74>
- Nehru, J. (1955). *The Discovery of India*. Foreign Literature Publishing House.
- O'Brien, S., & Ford, R. (1988). Can we at last say goodbye to social class? An examination of the usefulness and stability of some alternative methods of measurement. *Journal of the Market Research Society*, 3(30), 289-332.
- Pearson, K. (1981). *Surfing Subcultures of Australia and New Zealand*. St. Lucia: University of Queensland Press.
- Plummer, J. T. (1974). The concept and application of life style segmentation. *Journal of Marketing*, 1(38), 33.
- Rapoport, R., & Rapoport, R. N. (1975). *Leisure and the Family Life Cycle*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Reynolds, F., & Darden, W. (1974). *Construing life style and psychographics*. Marketing Classics Press.
- Rippe, J. M. (1999). *Lifestyle medicine*. 1st ed. Malden, Mass: Blackwell Science.
- Roberts, K. (1978). *Contemporary Society and the Growth of Leisure*. London: Longman.
- Shields, R. (1992). *Lifestyle Shopping. The Subject of Consumption*. London: Routledge.
- Shkolyar, M. (2023). Everyday practices and lifestyle of Ukrainians against the backdrop of war. *Habitus*, 46, 47-53. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.
- Staggenborg, S. (1987). Lifestyle preference and social movement recruitment. *Social Science Quarterly*, 68, 779-97.
- Tomlinson, A. (1990). Introduction: consumer culture and the aura of the commodity. In *Consumption, Identity and Style* (pp. 1-40). London: Routledge.
- Turban, V. V. (2014). Philosophy of Life and Existentialism. *Scientific Bulletin of the Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlynsky. Psychological Sciences*, 2(13), 209-215. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=Nvmdups_2014_2.13_38
- Veblen, T. (2004). Theory of the Leisure Class: An Early Critique of Consumer Society" by Tom R. Burns. *Journal of Consumer Culture*.
- Weber, M. (1948). *Class, status and party*. New York: Oxford University Press.

- Wells, W. D. (1974). *Life Style and Psychographics*. Chicago: American Marketing Association.
- Wells, W. D. (Ed.). (1974). *Life Style and Psychographics*. Chicago: American Marketing Association.
- Yuspeh, S. (1984). Syndicated values/life styles segmentation schemes: use them as descriptive tools, not to select targets. *Marketing News*, 18, May 25, 1-12.
- Zurcher, L. A. (1971). The antipornography campaign: a symbolic crusade. *Social Problems*, 19, 217-38.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 30.08.2024 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 11/24

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com